

MINISTERUL EDUCAȚIEI, CULTURII ȘI CERCETĂRII
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **3** (115)
iulie-septembrie
2018

Chișinău, 2018

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDAȚIA:

Gheorghe COJOCARU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef*)
Nicolae ENCIU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef-adjunct*)
Constantin UNGUREANU, dr. conf. univ. (*secretar responsabil*)

Redactor: Ion NEGREI
Tehnoredactare: Editura LEXON-PRIM

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nicolae CHICUȘ, dr. conf. univ.
Gheorghe CLIVETI, dr. prof. univ. (România)
Ovidiu CRISTEA, dr. prof. univ. (România)
Demir DRAGNEV, dr. hab. prof. univ., membru coresp. al AȘM
Academician Andrei EȘANU, dr. hab. prof. univ.
Ion ȘIȘCANU, dr. hab. prof. univ.
Gheorghe NEGRU, dr. conf. univ.
Stella GHERVAS, dr. prof. univ. (Franța)
Victor IȘCENKO, dr. conf. univ. (Rusia)
Paolo MALANIMA, dr. prof. univ. (Italia)
Academician Ioan-Aurel POP, dr. prof. univ. (România)
Igor ȘAROV, dr. conf. univ.
Anatol ȚĂRANU, dr. conf. univ.
Ion VARTA, dr. conf. univ.

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de redacție.

SUMAR

IN HONOREM

Gheorghe COJOCARU, Silvia CORLĂTEANU, ACADEMICIAN ANDREI EȘANU - ISTORIC AL CULTURII ROMÂNEȘTI. OMAGIU LA 70 DE ANI	5
Nicolae ENCIU, ACADEMICIANUL VALERIU PASAT LA VÂRSTA ÎMPLINIRILOR	12

STUDII

Igor CERETEU, RĂSPÂNDIREA CĂRȚII ROMÂNEȘTI VECHI ÎN ESTUL MOLDOVEI ÎN SEC. XVI-XIX	19
A.M. ПОНОМАРЕВ, ПЕРЕПИСКА КИЕВСКОГО ВИЦЕГУБЕРНАТОРА ИВАНА КОСТЮРИНА И МОЛДАВСКОГО ГОСПОДАРЯ МАТВЕЯ ГИКА ПО ПОВОДУ СООРУЖЕНИЯ КРЕПОСТИ СВЯТОЙ ЕЛИЗАВЕТЫ (1754)	39
Valentin TOMULEȚ, STATISTICA RUSĂ DIN 1820 CA IZVOR ÎN STUDIAREA ȘLEAHTICILOR POLONEZI DIN ȚINUTUL HOTIN	49
Octavian ȚĂCU, PRIZONIERII DE RĂZBOI „MOLDOVENI” DIN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL: STUDIU ASUPRA UNEI TRANSFORMĂRI IDENTITARE	72
Elena NEGRU, POLITICA NAȚIONALĂ ÎN URSS (1964-1985)	83
Gheorghe NICOLAEV, ASPECTE PRIVIND PROTECȚIA ȘI VALORIFICAREA VESTIGIILOR DIN CADRUL COMPLEXULUI ARHEOLOGIC „ORHEIUL VECHI”	98

DOCUMENTAR

Alina FELEA, Larisa SVETLICINĂI DOCUMENTE PRIVITOARE LA FAPTE IMORALE DIN SOCIETATEA MOLDOVENEASCĂ (ÎNCEPUTUL SEC. AL XIX-LEA)	124
Marius TĂRÎȚĂ, ÎNTÂLNIREA DINTRE IOSIF BECK ȘI CAROL AL II-LEA (19 OCTOMBRIE 1938), DESCRISĂ ÎN NOTIȚILE LUI BECK	129

RECENZII

INTRAREA ITALIEI ÎN RĂZBOI (1915) ȘI CONSECINȚELE PENTRU ROMÂNIA	135
Andrei EMILCIUC EAST EUROPEAN JOURNAL OF DIPLOMATIC HISTORY	138
Marius TĂRÎȚĂ	

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONGRESUL NAȚIONAL AL ISTORICILOR ROMÂNI, IAȘI, 29 AUGUST – 1 SEPTEMBRIE 2018	141
Cristina GHERASIM	

CONTENTS

IN HONOREM

Gheorghe COJOCARU, Silvia CORLĂTEANU

ACADEMICIAN ANDREI EȘANU – A HISTORIAN OF THE ROMANIAN CULTURE.

HOMAGE AT THE AGE OF 70 5

Nicolae ENCIU

ACADEMICIAN VALERIU PASAT AT THE AGE OF ACHIEVEMENTS 12

STUDIES

Igor CERETEU,

THE SPREAD OF THE OLD ROMANIAN BOOKS IN EASTERN MOLDOVA IN THE 16TH-19TH CENTURIES 19

A.M. ПИХОМАРЕВ,

CORRESPONDENCE OF VICE-GOVERNOR OF KIEV IVAN KOSTYURIN AND MOLDOVAN GOVERNOR

MATVEY GIKA ON THE CONSTRUCTION OF THE FORTRESS OF THE SAINT ELISABETH (1754) 39

Valentin TOMULEȚ,

RUSSIAN STATISTICS OF 1820 AS A SOURCE IN STUDYING OF THE POLISH NOBLES

FROM HOTIN LAND 49

Octavian ȚĂCU,

WORLD WAR II "MOLDOVAN" PRISONERS OF WAR: STUDY OF AN IDENTITY TRANSFORMATION 72

Elena NEGRU,

NATIONAL POLICY IN THE USSR (1964-1985) 83

Gheorghe NICOLAEV,

ASPECTS REGARDING THE PROTECTION AND VALORIFICATION OF VESTIGES

IN THE „ORHEIUL VECHI” ARCHEOLOGICAL COMPLEX 98

DOCUMENTARY

Alina FELEA, Larisa SVETLICINĂI,

DOCUMENTS ON IMMORAL FACTS IN THE MOLDOVAN SOCIETY (BEGINNING

OF THE 19TH CENTURY) 124

Marius TĂRÎȚĂ,

THE MEETING BETWEEN JOSEPH BECK AND CAROL II (19 OCTOBER 1938),

DESCRIBED IN BECK'S NOTES 129

REVIEWS

ITALY'S ENTRY INTO THE WAR (1915) AND THE CONSEQUENCES FOR ROMANIA 135

Andrei EMILCIUC

EAST EUROPEAN JOURNAL OF DIPLOMATIC HISTORY 138

Marius TĂRÎȚĂ

SCIENTIFIC LIFE

NATIONAL CONGRESS OF ROMANIAN HISTORIANS, IASI, AUGUST 29 – SEPTEMBER 1, 2018 141

Cristina GHERASIM

IN HONOREM

ACADEMICIAN ANDREI EȘANU – ISTORIC AL CULTURII ROMÂNEȘTI. OMAGIU LA 70 DE ANI

Istoricul Andrei Eșanu (16 iulie 1948) este un nume de referință în istoriografia românească și cea universală, care pe parcursul a cinci decenii, a demonstrat cu sârg puternica vocație a cercetării, ce îmbracă forma pasiunii, subordonate servirii supreme a adevărului istoric. Viața acad. Andrei Eșanu, petrecută în mare parte la Academie, a fost și este, în același timp, bogată în construcții științifice, care i-au impus numele în știința națională și universală. Afirmat ca unul dintre cei mai străluciți cercetători ai evului mediu românesc, al fenomenului cultural, în particular, acad. Andrei Eșanu a produs o suită impresionantă de lucrări științifice care fac cinste patrimoniului nostru istoric.

Născut în satul Sculeni (azi raionul Ungheni), din părinți harnici, Ilie și Maria, aceștia i-au cultivat lui Andrei, curios și iubitor de lecturi, încă din fragedă copilărie, setea de cunoaștere, dragostea față de tradițiile noastre seculare, față de scrisul și de valorile românești, disciplina în muncă și responsabilitatea în tot ceea ce face. După ce a urmat școala medie din satul natal, s-a înscris, în 1966, la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Chișinău. La Facultate, studentul Andrei Eșanu era fascinat de cursurile profesorilor Vladimir Potlog (istorie antică), Iosif Șlaen (istoria medievală) ș.a. În perioada în care și-a făcut studiile la Universitate curricula universitară nu includea disciplina Istoria Românilor, în afară de unele cursuri ideologizate la istoria R.S.S.M., ceea ce frâna formarea sa ca istoric. Pentru completarea cunoștințelor, studentul Eșanu citea mult din clasicii literaturii române, accesibili în acei ani: Alexandru Hâjdeu, B. P. Hasdeu, Constantin Negruzzi, Mihai Eminescu, Vasile Alecsandri, romanele istorice ale lui Mihail Sadoveanu ș.a., care l-au introdus în atmosfera medievală, cultivându-i interesul față de cartea veche românească și față de problemele de istorie a cul-

turii medievale românești. În anii de studenție a fost remarcat de administrația Institutului de Istorie al Academiei de Științe a RSSM drept un tânăr promițător, capabil a se manifesta în știință. După un an de predare în școala din satul Năvârneț, raionul Fălești, la invitația direcției Institutului de Istorie al AȘM a fost încadrat în mediul academic al Institutului de Istorie, unde, începând cu anul 1972, parcurge toate treptele științifice, de la cea de laborant superior, la funcția de director al Institutului de Istorie, contribuind astfel la afirmarea prestigiului acestei instituții.

În cadrul Institutului, Andrei Eșanu elaborează teza de doctor în istorie cu tema „Școala și educația în Moldova în sec. al XV-lea – începutul sec. al XVI-II-lea”. Tânărul cercetător a studiat profund asemenea aspecte ale învățământului laic și ecleziastic, cum ar fi apariția, sub impactul ideilor umaniste europene, a primelor școli laice din Țara Moldovei și evoluția lor, dezvoltarea învățământului în familie, studiile pe care le puteau obține băieții și fetele în principatul Moldovei, limbile de predare utilizate în educație, întocmirea primelor manuale și traducerea unor manuale din alte limbi etc. Nu au fost trecute cu vederea nici relațiile culturale ale Moldovei medievale cu centrele de instruire de peste hotare: Kiev, Liov, Cracovia, Praga, Viena, Constantinopol, Veneția etc. A susținut teza de doctor în istorie în 1982, iar în anul următor, cu completările de rigoare, aceasta a fost editată în limba rusă ca monografie. Prin structura ei metodică și claritatea stilului, această lucrare, apărută într-o perioadă de mare necesitate istoriografică românească, a devenit lucrare fundamentală pentru mulți studenți, mai ales că era și generatoare de puternice sentimente patriotice.

În anii '80, Institutul de Istorie era vizitat de cercetători de renume din Rusia și Ucraina, care participau cu comunicări științifice la sesiunile organizate de istoricii de la Chișinău. Acest fapt l-a îndemnat să citească mult din operele exponenților școlilor istorice rusești, iar din clasicii istoriografiei române de mare utilitate i-au fost operele lui A.D. Xenopol, Ioan Bogdan, Nicolae Iorga, Gheorghe Brătianu, P.P. Panaitescu ș.a. Insistența asupra lecturilor științifice, în special asupra problemelor controversate de istorie, i-au permis istoricului Andrei Eșanu să analizeze în plan comparativ rezultatele cercetărilor din estul și vestul Europei, formându-și propria viziune asupra evoluțiilor care aveau loc în Moldova medievală, în plan cultural. Tematica cercetărilor doctorului în istorie Andrei Eșanu a fost lărgită și aprofundată în teza de doctor habilitat în istorie, intitulată „Cultura Țării Moldovei în secolul XV-XIX. Probleme de istorie a învățământului, de cultură, a cărții și gândirii social-politice” și susținută în 1992.

Pe întreg parcursul anilor cercetătorul Andrei Eșanu și-a completat pregătirea de specialitate în marile centre științifice, bibliotecile și arhivele istorice din Moscova, Sankt-Petersburg (Leningrad), Kiev, Lvov, Odessa, apoi, după 1989, în cele de la București, Iași, Cluj, Suceava, Neamț, Rădăuți etc.

În perioada 1983-1991 Andrei Eșanu a publicat un șir de studii consacrate istoriei cărții vechi tipărite din Moldova. Opera sa științifică, publicată în anii

1990-1992, se înscrie plenar în procesul de revenire a Basarabiei la valorile spirituale românești, proces care a cuprins întreaga societate. În acești ani se atestă de-a dreptul o explozie a activității intelectuale a istoricului Andrei Eșanu, care se structurează temeinic atât în raport cu permanența interesului său, cât și cu întinderea contribuției sale pe trei direcții strategice de cercetare: cea preocupată de istoria culturii Moldovei, cea de-a doua - de istoria culturii spațiului sud-estului european și cea de-a treia - de ansamblul cultural și spiritual al Moldovei medievale în context general universal.

Un spectru larg de probleme referitoare la probleme neelucidate la acea etapă din istoria culturii românești au fost expuse în culegerea de studii „Valori și tradiții culturale în Moldova” (Chișinău, 1993), a cărei coordonator și coautor a fost Andrei Eșanu. Totodată, istoricul lărgeste aria cercetărilor sale aducând importante contribuții privind activitatea unor figuri proeminente ale culturii românești precum: Nicolaus Olahus, mitropoliții Petru Movilă, Varlaam, Dosoftei, Iacob Putneanul, episcopul Mitrofan, insistă asupra operei unor personalități ale culturii, exponenți ai descendenților din familiile Cantacuzino, Abaza, asupra rolului mănăstirilor, și, în special, al mănăstirii Căpriană, ca focare de spiritualitate și cultură etc. Tot acest ansamblu de realizări științifice a modificat metodologia prin care era cercetat trecutul nostru, în special, aspectele care caracterizau evoluția culturii și civilizației medievale constituie temelia culturii și civilizației românești.

După anii '90 Andrei Eșanu se manifestă plenar în domeniul organizării științei: în 1990-1994 s-a plasat în fruntea laboratorului „Istoria culturii” din cadrul Universității de Stat din Moldova, în 1991-1993 este director adjunct, iar în perioada 1993-1994 – director interimar al Institutului de Istorie al AȘM. Concomitent, desfășoară diverse activități extra-curriculare: este membru al Consiliului științific al Institutului de Istorie al AȘM (din 1987 până în prezent), membru al Biroului Secției Științe Socio-Umanistice a AȘM (1992-1994), membru al Comisiei de Experți pentru acordarea gradelor științifice și didactice, al Comisiei Superioare de Atestare a Republicii Moldova (1993-1994); președinte al Consiliului Științific Specializat de Susținere a Tezelor de Doctor și Doctor Habilitat în științe istorice din cadrul Institutului de Istorie (1993-2002); membru al Seminarului Științific de Profil din cadrul Institutului de Istorie (până în prezent); președinte al Seminarului Științific și Metodologic (Istorie Medie și Modernă) al aceluiași Institut (până în prezent).

În 1994, din nefericire, Andrei Eșanu trece printr-o grea încercare a vieții, fiind atacat de o boală nemiloasă cu consecințe nefaste, rămâne fără vedere. A știut, însă, să transforme suferința în torță vie. Printr-o muncă încrâncenată revine la interesele de altă dată cu ajutorul soției Valentina, care-i este sprijin și ajutor devotat, drept dovadă servind activitatea de cercetare și publicare în comun a multor și frumoase studii științifice, apărute deja după greaua încercare a sorții, menite să demonstreze că omul este făuritorul destinului său.

În preocupările sale de istorie a culturii și spiritualității românești, acad. Andrei Eșanu a supus unei riguroase analize procesul de formare a caracterului nostru etnocultural, găsiind explicații plauzibile în strânsă legătură cu procesul îndelungat de formare și evoluție în anumite condiții istorico-geografice a poporului român, care își are originile în străvechea civilizație traco-balcanică și sud-est europeană, în general. Procesul de formare a caracterului etnocultural al românilor este analizat, în plan evolutiv, în lucrarea de sinteză „Cultură și civilizație medievală românească. Din Evul Mediu timpuriu până în secolul al XVII-lea” (Chișinău, 1996), precum și în volumul „Contribuții la istoria culturii românești (Moldova medievală)” (București, 1997). Autorul demonstrează că civilizația geto-dacă s-a format în contact direct cu marile culturi și civilizații antice, cea romană rămânând a fi dominantă, creștinismul jucând un rol deosebit în evoluția spirituală a românilor în contextul mării familii europene.

În preocuparea-i constantă de a pune pe baze documentare solide studiul istoriei culturii medievale românești, istoricul Andrei Eșanu a consacrat o bună parte din timp editării izvoarelor, valorificării monumentelor culturii scrise, moștenirii culturale a Țării Moldovei, includerii acestora în tezaurul cultural și spiritual românesc. Cu o pasiune neobișnuită a cules din multe biblioteci și arhive românești și străine cronici medievale din secolele XV-XVIII (în original în l. slavonă), repunându-le în circuitul actual de valori și însoțindu-le de studii introductive, traduceri, note și comentarii. Astfel, văd lumina tiparului în ediții îngrijite mai multe cronici din epoca ștefaniană, pomelnice ale mănăstirilor din nordul Moldovei, documente din epoca familiei cantemireștilor. Au fost reconstituite importante biblioteci medievale românești ș.a. Asemenea ediții au fost realizate în premieră pentru spațiul științific și istoriografic românesc.

Cu o sete de a cunoaște „tot ce era cu puțință a fi cunoscut”, străin oricăror schematizări rigide, partizan al studierii fenomenelor istorice în toată complexitatea de factori care le determină, adept al istoriei văzută în sensul ei global, Andrei Eșanu, împreună cu Valentina Eșanu, s-a manifestat cu autoritate în cele mai variate domenii de istorie medievală, aducând contribuții substanțiale la valorificarea moștenirii politice, militare, culturale și eclesiastice a unor mari personalități ale istoriei neamului românesc, printre care Bogdan al II-lea, domn al Țării Moldovei (1449-1451) și Maria-Oltea, cărora le-a dedicat un studiu monografic aparte: „Bogdan al II-lea și Maria-Oltea – părinții lui Ștefan cel Mare” (Chișinău, 2007). O atenție sporită a fost acordată unor importante figuri din anturajul marelui voievod, precum: Manoil Grecul, Vlaicul, Luca Arbore, Ignatie Iuga s. a., despre care au fost elaborate studii și monografii.

Tenacitatea și disciplina de cercetare a lui Andrei Eșanu l-au ajutat să facă asociații și paralelisme istorice, să emită în cercetările sale idei menite să lumineze probleme, fenomene sau chiar întregi perioade istorice învăluite în umbră. Astfel, în ultimii ani, eforturile autorului se concentrează asupra fenomenului pătrunderii din spațiul est-slav și prezenței în spațiul istoric al Moldovei și a altor

țări românești a unor scrieri originale din secolele XI-XV și tipărituri din secolul al XVI-lea. Strădaniile istoricului sunt răsplătite prin reușita demonstrării evoluției cărții de instruire în școala din Țara Moldovei în secolele XV-XVII și evoluția cărții în spațiul istoric al Moldovei în epoca modernă. În felul acesta demersul savantului semnaleză importanța cercetării problemei răspândirii cărții vechi manuscrise și tipărite, a vechilor fonduri de carte din bibliotecile laice și mănăstirești ce oferă unica, în felul ei, posibilitate, de a afla atât nivelul general de informare al societății, gradul de răspândire a științei de carte, cât și cerințele spirituale ale diferitor pături sociale într-o epocă sau alta, fenomene care, împreună cu altele, reflectă nivelul de dezvoltare culturală a unei țări, a unui popor. Concluziile istoricului Andrei Eșanu, cu referire la Basarabia secolului al XIX-lea, arată că cenzura impusă de autoritățile țariste a introdus în ținut un regim aspru, care supunea unor verificări minuțioase până și edițiile cu caracter religios. Se constată că pe întreg parcursul secolului al XIX-lea, apariția unor manuale, mai ales a celor în limba română, au constituit evenimente cu totul sporadice.

Un șir de concluzii, desprinse la diferite etape ale investigațiilor sale științifice referitoare la istoria unor structuri administrative, militare și eclesiastice, întregesc cunoașterea genezei și evoluției civilizației medievale românești. În acest context se impun cercetările referitoare la un șir de instituții din spațiul dintre Prut și Nistru al Țării Moldovei, cum ar fi istoria cetăților și ținuturilor Hotin, Soroca, Orhei, Lăpușna, Ciburciu, Chișinău, istoria mănăstirilor Căpriană, Condrîța, Sf. Arhanghel Mihail și Gavriil din Chișinău ș. a. Capitalei Republicii Moldova îi dedică un întreg studiu monografic, „Chișinău. File de istorie” (Chișinău, 1998), la care anexează un bogat material documentar. Opera științifică, care definește locul istoricului Andrei Eșanu în istoriografia românească, este completată cu studii genealogice de calitate. Printre acestea se remarcă volumul „Dinastia Cantemireștilor. Secolele XVII-XVIII” (Chișinău, 2008), coordonat și scris de acad. Andrei Eșanu, cu concursul unui grup de autori din Republica Moldova și România.

În opera sa istorică, care cuprinde peste 400 de publicații științifice, inclusiv 40 de studii monografice editate în Republica Moldova, România, Rusia și Franța, acad. Andrei Eșanu abordează un spectru larg de probleme de istoria culturii și civilizației românești. În ultimii ani Andrei Eșanu a editat în colaborare cu Valentina Eșanu o serie de volume, bibliografii și albume istorice tematice.

După anul 2000 Andrei Eșanu a coordonat și publicat importante lucrări colective, ediții care s-au învrednicit de cele mai înalte distincții academice și cele mai prestigioase premii la saloanele naționale de carte. A participat, cu rapoarte în plen și comunicări științifice, la peste 200 de conferințe și alte reuniuni academice din Republica Moldova, România, Rusia, Ucraina, Polonia, Turcia, Belgia etc. Tematica referatelor și comunicărilor reflectă vasta sa arie de cercetări și interese științifice, istoricul venind de fiecare dată cu informații, interpretări și concluzii noi privind fenomenele, evenimentele și personalitățile istorice studiate.

O direcție importantă de activitate a acad. Andrei Eșanu, desfășurată cu începere din anii '90, vizează pregătirea cadrelor științifice de înaltă calificare. În anii 1991-1994 în calitate de conferențiar universitar suplinitor, apoi profesor, își prezenta cursuri la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, apoi la mai multe Facultăți la Universitatea de Stat din Moldova; la Academia Teologică din Chișinău; la Universitatea Liberă Internațională din Moldova și la Universitatea de Relații Internaționale și Drept „Perspectiva” din Chișinău etc. În sălile de curs a cultivat studenților cultul muncii bine făcute, respectul pentru auditor, corectitudine și punctualitate în împlinirea obligațiilor. Nu a fost oră de curs, de seminar sau de consultații la care să absenteze sau măcar să întârzie.

Recunoașterea valorii operei științifice și didactice a istoricului Andrei Eșanu își găsește expresia, nu numai în recenziile elogioase apărute în Republica Moldova și în străinătate asupra lucrărilor sale, ci și în alegerea sa ca membru corespondent al AȘM (1992), apoi ca membru titular (2007). Prestigiul de care se bucură acad. Andrei Eșanu pe plan internațional este probat de alegerea sa ca membru de onoare al mai multor institute de cercetare din România. Ca o încununare a recunoașterii sale academice, în 2011 este ales în unanimitate membru de onoare al Academiei Române. Activitatea sa multilaterală, inclusiv cea extra-curriculară, continuă până în prezent cu aceeași intensitate ca și la intersecția anilor '80-'90 ai secolului trecut, devenind tot mai diversificată și mai consistentă. În centrul atenției sale se află în continuare instruirea cadrelor științifice. Experiența acumulată este transmisă discipolilor din postura sa de conducător de doctorat, atât masteranzilor și doctoranzilor, cât și competitorilor la titlul de doctor habilitat. Sub conducerea acad. Andrei Eșanu au fost susținute mai multe teze de doctor în istorie și de doctor habilitat în istorie.

În activitatea de conducător de doctorat, șef de secție, conducător de proiect, de program de stat sau de director al Institutului de Istorie, acad. Andrei Eșanu a avut întotdeauna un rol important în crearea climatului de responsabilitate și seriozitate științifică. Înzestrat cu o excepțională capacitate de muncă, și-a impus și a impus colaboratorilor săi rigoarea, cultul muncii, le-a oferit exemplul moral al perfecte onestități. Programul disciplinat de muncă, optimismul, înțelepciunea dar și generozitatea îl fac să fie atent mereu la cei din jurul său. După decesul, în floarea creației, a regretatei cercetătoare Valentina Pelin, acad. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu au îngrijit și au editat opera-postumă, rămasă în manuscris, a colegei de breaslă, care era în plină afirmare creativă în domeniul istoriei culturii spirituale românești.

Distinsul academician este membru al colegiului de redacție al unui șir de reviste și ediții științifice, iar pentru eforturile depuse Andrei Eșanu s-a învrednicit de cele mai înalte distincții academice și guvernamentale, acordându-i-se de două ori (1994, 2001) Premiul de Stat al Republicii Moldova în domeniul științei; de patru ori Premiul Academiei de Științe a Moldovei (1996, 1998, 2004 și „Savantul Anului - 2010”), de două ori Premiul Academiei Române („Dimitrie

Onciul”, 1998, „Titu Maiorescu”, 2010), precum și „Premio Italia – 2011” pentru activitate prodigioasă cultural-științifică, acordat de Ambasada Italiei la Chișinău ș.a. Este deținător al titlului onorific „Om Emerit” (2001), cavaler al înaltelor distincții de stat – Ordinul „Gloria Muncii” (1996) și „Ordinul Republicii” (2010), precum și deținător a mai multor distincții jubiliare, diplome de recunoștință sau de merit ale unor instituții publice, academice și universitare din Republica Moldova și de peste hotare.

În preajma acad. Andrei Eșanu, temerea pentru ceea ce înseamnă „vârstă” dispare. Personalitatea sa dinamică, pasiunea pentru mai mult și mai bine îi păstrează o tinerețe spirituală tonifiantă pe care i-o admirăm cu toții. Ajuns la acest popas aniversar, îi dorim Domniei Sale ani mulți, în deplină sănătate alături de cei dragi, putere necesară pentru a împlini proiectele sale de mare însemnătate pentru progresul științei istorice. La multi ani, Stimate Domnule Academician Andrei Eșanu!

Gheorghe Cojocaru, Silvia Corlăteanu-Granciuc***

* **Gheorghe Cojocaru**, doctor habilitat în istorie, directorul Institutului de Istorie.

** **Silvia Corlăteanu-Granciuc**, doctor în istorie, secretarul științific al Institutului de Istorie.

ACADEMICIANUL VALERIU PASAT LA VÂRSTA ÎMPLINIRILOR

La 13 iulie curent, distinsul istoric contemporanist Valeriu Pasat, membru titular al Academiei de Științe a Moldovei, a rotunjit frumoasa vârstă de 60 de ani.

Născut în satul Scumpia, raionul Fălești, viitorul istoric și-a făcut studiile superioare la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Moldova, devenind licențiat în istorie în anul 1982. A urmat apoi școala doctorală la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a URSS, din Moscova (1982-1987) și studiile la Academia Diplomatică din Federația Rusă (1994). Devine doctor în istorie în 1988 și doctor habilitat în istorie în 1996.

Studiile de doctorat din cadrul Institutului de Istorie al Academiei de Științe a URSS din Moscova i-au deschis accesul spre temele controversate ale istoriei Moldovei sovietice. Cercetările aprofundate în arhivele naționale și în cele din Federația Rusă i-au permis să găsească răspunsuri pertinente la numeroase probleme necunoscute, controversate sau ignorate de istorie națională.

O primă lucrare de proporții a istoricului Valeriu Pasat a fost publicată la Moscova, în limba rusă, tratând pagini dramatice de istorie a Moldovei sovietice în anii 1940-1950 („Trudnâie straniî istorii Moldovî. 1940-1950 gg.”, Moscova, „Terra”, 1994, 800 p.). Problemele tratate în acel volum au pus în discuție, în premieră istoriografică, mecanismul și consecințele multiple ale deportărilor din RSSM, ale deschiaburirii și procesului de sovietizare al Basarabiei. Cele mai multe documente cuprinse în respectivul volum sunt documente desecretizate din Arhiva Ministerului Securității Naționale a Republicii Moldova, Arhiva Președintelui Federației Ruse, din Centrul de Păstrare și Conservare a Documentelor de Istorie Contemporană a Rusiei, Arhiva de Stat a Federației Ruse și altele.

Urmând o perioadă de muncă asiduă în cercetarea și valorificarea documentelor din arhivele din spațiul ex-sovietic, Valeriu Pasat a reușit să realizeze o originală teză de doctor habilitat în istorie, având ca obiect Deportările de pe teritoriul RSS Moldovenești, în cadrul Institutului de Istorie al Academiei de

Științe a Federației Ruse (1996). Cercetările efectuate au fost publicate în monografia „Asprul adevăr al istoriei. Deportările de pe teritoriul RSS Moldovenești în anii 40-50” (Chișinău, „Tipografia Centrală”, 2000, 399 p.), apărută inițial în limba rusă (Chișinău, Editura „Momentul”, 1998, 416 p.). Lucrarea a adus la cunoștința cercetătorilor dar și a întregii societăți documente inedite și originale din diverse arhive ale Republicii Moldova, ale Federației Ruse și din arhivele altor țări, documente care au probat existența și punerea în aplicare în anii 40-50 ai secolului trecut, a unui veritabil mecanism al deportărilor, precum și consecințele lor dramatice.

Începând cu anul 1993, istoricul Valeriu Pasat a făcut și o impresionantă carieră diplomatică, fiind numit Ambasador Extraordinar și Plenipotențiar al Republicii Moldova în Federația Rusă, iar prin cumul – în Finlanda și Kazahstan (1994-1997). A deținut responsabile funcții de stat în calitate de ministru al Apărării al Republicii Moldova (1997-1999), de ministru al Securității Naționale (1999-2000) și de director al Serviciului de Informații și Securitate al Republicii Moldova (2000-2002).

Totuși, indiferent de înaltele demnități cu care a fost investit de-a lungul anilor, Valeriu Pasat și-a urmat constant și cu fidelitate vocația de istoric, de cercetător asiduu al arhivelor. Astfel, începând cu repartizarea sa la Institutul de Istorie al AȘM în anul 1982, Valeriu Pasat a parcurs cu tenacitate toate treptele ierarhice, de la laborant la cercetător științific principal în Secția Istorie Contemporană, devenind în egală măsură cunoscut și recunoscut nu numai în mediile științifice din Republica Moldova, ci și departe peste hotarele ei. Urmare firească a rezultatelor științifice de excepție obținute, din 2000 a fost ales membru corespondent al Academiei de Științe a Moldovei, iar în 2012 a devenit și membru titular al AȘM, cu prestigioase recomandări ale forurilor academice din România, Federația Rusă și Ucraina.

Deja la începutul anilor '90, Valeriu Pasat s-a remarcat drept unul din cei mai temeinici cercetători contemporani, lista arhivelor și centrelor de documentare în care omagiatul a acumulat informațiile și documentele necesare elaborării lucrărilor sale fiind de natură să impresioneze orice istoric de profesie, și nu doar din Republica Moldova: Arhiva de Stat a Federației Ruse, Centrul rus de păstrare și studiere a documentelor de istorie contemporană, Arhiva Președintelui Federației Ruse, Centrul de păstrare a documentelor contemporane, Arhiva politicii externe a Federației Ruse, Arhiva Centrală a Serviciului de Contrainformații a Federației Ruse, Arhiva de Stat a economiei din Rusia, Arhiva Guvernului Republicii Moldova, Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova, Arhiva Ministerului Securității Naționale al Republicii Moldova, Arhiva Centrală de Stat a Republicii Kazahstan, Arhiva de Stat a Republicii Uzbekistan, Arhiva de Stat a Regiunii Kurgan, Arhiva de Stat de Istorie contemporană și a mișcărilor social-politice din Regiunea Perm, Arhiva de Stat a Regiunii Tiumen, Centrul regional Tiumen de documentare a istoriei contemporane ș.a.

Întemeiat pe o documentare inedită atât de vastă și de variată, prodigiosul istoric Valeriu Pasat și-a axat investigațiile, încă de la începutul carierei sale științifice, asupra problematicii sovietizării Moldovei postbelice, editând consecutiv ample culegeri de documente, monografii și sinteze, în care mecanismul metodelor violente și represive aplicat populației de către regimul totalitar comunist a fost descris și analizat în întreaga sa complexitate. Grație aceleiași documentări de o profunzime și vastitate impresionantă, Valeriu Pasat a reușit o serie de contribuții de o valoare științifică deosebită asupra unor probleme-cheie ale istoriei RSS Moldovenești, de la crearea acesteia în 2 august 1940 și până la proclamarea independenței de stat a Republicii Moldova la 27 august 1991, reflectate în culegeri de documente și lucrări de sinteză de referință, înalt apreciate în mediile academice, dar și de publicul larg, inclusiv: „Trudniie straniți istorii Moldovî. 1940-1950” (1994); „Asprul adevăr al istoriei. Deportările de pe teritoriul RSS Moldovenești în anii '40 - '50” (1998); „Calvarul. Documentarul deportărilor de pe teritoriul RSS Moldovenești. 1940-1950” (2006); „RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940-1950)” (2011); „Pravoslavie v Moldavii” (în 4 volume) ș.a.

Una din lucrările reprezentative ale istoricului Valeriu Pasat de o valoare documentară și, în egală măsură, teoretico-științifică de excepție o constituie „RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940-1953)”, apărută în 2011 în prestigioasa colecție Cartier istoric a editurii omonime. Conform aprecierii specialiștilor în domeniu, respectivul volum al istoricului Valeriu Pasat constituie una din cele mai importante contribuții din ultima vreme la elucidarea esenței, conținutului și consecințelor perioadei staliniste din istoria RSS Moldovenești în anii 1940-1953. Concepută drept o parte a unui ambițios proiect de investigare a întregii istorii a RSS Moldovenești, începând cu anul creării RASSM în componența Ucrainei sovietice (12 octombrie 1924) și până la destrămarea Uniunii Sovietice și proclamarea independenței de stat a Republicii Moldova (27 august 1991), etapa istorică cu care cercetătorul Valeriu Pasat inițiază respectivul mega-proiect – chiar dacă deviază de la ordinea cronologică a descrierii – este întru totul justificată și explicabilă. Așa cum pe bună dreptate afirmă autorul volumului respectiv, întreaga existență a Moldovei sovietice în cadrul sistemului sovietic a fost determinată de evenimentele produse în anii 1940-1953, - perioadă în care s-a produs sovietizarea și comunizarea Basarabiei prin transformarea radicală a întregii vieți politice, economice, sociale și culturale în conformitate cu preceptele sistemului sovietic stalinist. Așa cum perioada în cauză este indisolubil legată de numele lui I.V. Stalin, - respectiv, de fenomenul stalinismului, de represiunile și deportările în masă ale populației, de colectivizarea și industrializarea forțate, care au afectat întreaga societate, memoria acelor ani păstrându-se vie în societatea noastră, - a fost așadar logic și firesc ca proiectul menționat să debuteze anume cu expunerea problemelor legate de crearea RSS Moldovenești în condițiile stalinismului și angrenarea ei în sistemul totalitar comunist, înainte de abordarea altor perioade ale istoriei Moldovei sovietice.

Pornind de la aceste considerente obiective, autorul lucrării „RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940-1953)” și-a propus să depășească tiparul „unei schițe generale tradiționale a istoriei RSS Moldovenești de la constituire până la destalinizare”, oferind publicului cititor o analiză obiectivă și multiaspectuală a unei probleme istorice cruciale, vizând interacțiunea dintre putere și popor în condițiile sovietizării și comunizării Basarabiei în manieră stalinistă. Printr-o atare prismă originală sunt analizate direcțiile principale ale procesului de sovietizare și comunizare a RSS Moldovenești, inclusiv: schimbările radicale produse în domeniile politicii, economiei, structurii sociale a populației, impunerii în conștiința colectivă a maselor a noilor standarde ideologice și culturale. Identificarea și investigarea mecanismelor și metodelor de omogenizare forțată a RSSM cu celelalte republici ale URSS este efectuată de autor în strânsă corelație cu includerea în circuitul științific a unui număr impresionant de documente și materiale de arhivă originale, ceea ce a permis evaluarea obiectivă a stărilor de spirit colective ale populației RSS Moldovenești, a gradului de acceptare și însușire a noilor norme de viață și a directivelor ideologice ale PC(b)M.

În mod logic și firesc, o parte esențială a lucrării este consacrată examinării în profunzime a proceselor care au influențat decisiv schimbarea orânduirii social-politice, economice și a modului de viață tradițional al populației Basarabiei, inclusiv: foametea postbelică și consecințele social-demografice ale acesteia, mecanismele represiei în masă declanșate în RSSM, acțiunea de „deschiaburire” și anevoiosul proces de lichidare a gospodăriilor țărănești individuale și la fel de anevoioasa adaptare a țăranimei basarabene la specificul muncii în cadrul gospodăriilor agricole colective, ca și la modul principal nou de organizare a vieții rurale.

Precum conchide autorul, procesul sovietizării și comunizării Basarabiei în anii 1940-1953 a lăsat urme adânci în conștiința populației RSS Moldovenești, producându-i o reală și dureroasă traumă care a rămas vie în conștiința generațiilor ulterioare. În consecință, imperativele restabilirii adevărului istoric, ale reabilitării victimelor terorii și condamnării crimelor comise de regimul stalinist s-au constituit, la finele anilor '80 ai secolului al XX-lea, în factori importanți și chiar decisivi ai declanșării amplei mișcări de eliberare națională și ai destrămării, în consecință, a Uniunii Sovietice. În atare mod, „majoritatea scopurilor urmărite de regimul stalinist în RSSM au fost atinse într-o anumită măsură doar pe termen scurt”, iar „istoria Uniunii Sovietice staliniste și a Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești, aflate în componența ei, este o dovadă în plus a faptului că rezultate politice și economice durabile nu pot fi obținute prin violență și teroare”.

În efortul de înnoire și de lărgire a viziunii istorice asupra trecutului totalitar sovietic și repercusiunilor acestui regim asupra popoarelor de la periferiile imperiului sovietic, istoricul Valeriu Pasat a reușit, în 2006, să scoată la lumina tiparului o lucrare monumentală consacrată memoriei victimelor deportărilor sovietice: Eufrosinia Kersnovski, - Cât costă un om (Moscova, ROSSPEN, 2006, 856p.).

Volumul de memorii, îngrijite, redactate și publicate de istoricul Valeriu Pasat reprezintă un document cu caracter de unicat, oglindind, prin viziunea unei persoane deportate, calvarul, suferințele și umilințele prin care au trecut sute de mii de oameni nevinovați. Memoriile Eufrosiniei Kersnovski care, după ani de gulag și detenție, a expus pe hârtie, într-o manieră originală, întreaga sa „epopee” de suferințe, reprezintă o operă memorialistică ce scoate în vileag o panoramă zguduitoare a existenței deosebit de aspre și dure din „arhipelagul gulag”. Lucrarea cu memoriile Eufrosiniei Kersnovski reprezintă un volum de 9,5 kg, conținând 12 jurnale ale protagonistei, elaborate în 2.200.000 de caractere de tipar, fiind însoțite de 680 de imagini povestind despre viața Eufrosiniei Kersnovski, provenită dintr-o familie de nobili ruși care, în urma revoluției bolșevice s-a așezat cu traiul în județul Soroca, de unde a și fost deportată împreună cu alte mii de persoane nevinovate. Memoriile respective, publicate într-o ediție de lux, reprezintă un valoros document istoric ce varsă lumină asupra uneia dintre cele mai terifiante perioade din istoria perioadei sovietice, aflată pe parcursul mai multor decenii în stăpânirea celor mai negre forțe ale dictaturii staliniste. Memoriile Eufrosiniei Kersnovski s-au învrednicit de *Premiul Cartea Anului – 2007* din Federația Rusă, la capitolul *Memoriile Trecutului*. Recenzii, referințe și prezentări elogioase ale lucrării au fost publicate atât în Republica Moldova, cât și peste hotarele ei.

O expoziție a desenelor din Memoriile Eufrosiniei Kersnovski a fost organizată în incinta Parlamentului European, în vara anului 2008, la Strasbourg. Publicațiile europene au reflectat nu numai evenimentul, ci și au preluat pasaje din memoriile protagonistei, reproducând și desene din jurnalele editate. Așa cum în istoriografia italiană s-a constatat un interes special față de această lucrare, editura milaneză BOMPIANI a publicat varianta memoriilor în limba italiană: *Eufrosinija Kersnovskaja, Quanto vale un uomo. Postfazione di Valeriu Pasat* (Milano, 2009, 720p.), - album care a descoperit întregii Europe adevărata față a regimului totalitar sovietic. Fragmente din lucrarea îngrijită de istoricul Valeriu Pasat au fost citite într-un ciclu de circa 60 de emisiuni la Radio Moldova, aducând marelui public informații despre drama moldovenilor în anii regimului stalinist.

În fine, nu însă și în ultimul rând, o culegere de documente în 4 volume „Ortodoxia în Moldova. Puterea, biserica, enoriașii” (2010-2012), la care autorul a lucrat mai mult de un deceniu, descrie – prin documente inedite din arhivele din Federația Rusă, România și Republica Moldova – istoria Bisericii Ortodoxe din Moldova în anii 1940-1991. Bucurându-se de aprecieri și ecouri elogioase chiar de la lansarea primelor două volume, culegerea de documente în patru volume „Ortodoxia în Moldova: puterea, biserica, credincioșii. 1940-1991” a devenit una de referință în istoriografia problemei respective.

Așa cum însuși autorul își motivează propriul demers, lucrarea este „despre popor și pentru popor”. În paginile culegerii de documente în mai multe volume privind istoria ortodoxiei în Moldova (1940-1991), cititorului i se oferă posibilitatea de a întâlni nu numai nume ale unor înalți demnitari de stat și ierarhi bise-

ricești, ci și ale oamenilor „simpli”, neimplicați în marea istorie. În așa mod, între copertile aceleiași lucrări conviețuiesc și își apără dreptul la credința strămoșilor preoții, - recunoscuți sau ignorați de putere, - enoriașii, care ani la rând au luptat pentru redeschiderea bisericilor, activiștii sovietici și membrii comunităților bisericești, clerul loial puterii și cel ostil acesteia, episcopii și clericii care la timpul respectiv s-au opus românizării bisericii ortodoxe din Basarabia, ca și cei orientați spre biserica ortodoxă a României, care căutau să instituie legături cu patriarhul român. Mai mult, așa cum susține autorul, locuitorii oricărei localități din Republica Moldova vor putea găsi în respectiva lucrare documente și informații despre satul natal și, poate, chiar despre unele rude sau cunoștințe. În așa mod, conchide acad. Valeriu Pasat, viața cotidiană, nefardată, a eparhiilor, parohiilor, clericilor și enoriașilor apare în întreaga ei complexitate – romantică și măreață, nemiloasă și crudă, diversă și multicoloră, - așa precum este însăși viața.

Recunoașterea valorii operei academicianului Valeriu Pasat și-a găsit expresia nu numai în recenzarea elogioasă în Republica Moldova și în străinătate a lucrărilor sale, ci și în acordarea unor prestigioase premii științifice: *Премия «Лучшие книги и издательства года – 2007»*. Номинация ПАМЯТЬ. ПАСАТ Валериу, автор проекта факсимильного издания Ефросиньи Керсновской «Сколько стоит человек». Москва. Издательство РОССПЭН (2007); *Premiul Special al Academiei de Științe a Moldovei pentru realizări de excepție obținute în 2011* (2011); *Premiul Document pentru cartea "Pravoslavie v Moldavii"* Editura ROSSPEN, Salonul Internațional de carte SIC 2011, Ediția a 20-a consacrată Anului Grigore Vieru (2011) ș.a.

Prestigiul de care se bucură istoricul și specialistul în domeniu Valeriu Pasat pe plan național și internațional este probat de alegerea sa ca membru în mai multe instituții de răspundere: Membru al Asambleei Academiei de Științe a Moldovei; Membru al Consiliului Științific al Institutului de Istorie; Președinte al Comisiei de Autoevaluare din cadrul CNAA RM a profilului de cercetare *Patrimoniul Muzeal cultural istoric 2007-2011* a Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei; Membru al Seminarului Științific de profil la specialitățile 07.00.01 – Istoria Moldovei; 07.00.02 – Istoria Românilor; Vicepreședinte al Seminarului științific de Profil la specialitatea 07.00.01 – Istoria Moldovei, 2008-2012; Președinte al Comisiei de Experți în cadrul CNAA. Opera durabilă clădită de istoricul Valeriu Pasat i-a conferit o largă recunoaștere pe plan național și european, dovadă în acest sens servind și calitatea sa de membru al Consiliului redacțional al prestigioasei serii „Istoria stalinismului” a Editurii „Enciclopedia politică” de la Moscova, alături de Hélène Carrère D'Encausse, Sheila Fitzpatrick, Lennart Samuelson, Iu. Pivovarov, Robert Service ș.a.

Acad. Valeriu Pasat este cunoscut opiniei publice inclusiv ca un generos donator de carte istorică, oferind numeroase cărți științifice unor biblioteci publice și universitare din Chișinău, Bălți, Comrat. Este apreciat ca organizator de expoziții tematice despre RSS Moldovenească în epoca stalinistă, despre viața și

activitatea Eufrosiniei Kersnovski, însoțite de prelegerile istoricului cu un real succes la public, dovadă în această privință servind și recenta expoziție „Fațetele stalinismului în Basarabia: documente, desene, memorii din Gulag ale unei basarabence”, vernisată în cadrul Congresului Național al Istoricilor Români, ediția a II-a (Iași, 29 august – 1 septembrie 2018). Acad. Valeriu Pasat are meritul de a fi identificat, în or. Odesa (Ucraina), casa familiei Kersnovski, dezvelind acolo, cu concursul autorităților locale, o placă comemorativă „Eufrosinia Kersnovski”, ceea ce a constituit un important eveniment în viața acestui oraș.

Opera unui savant este, fără îndoială, expresia formației sale științifice, a talentului său, a harului și tenacității cu care se consacră muncii întru descoperirea adevărurilor și valorificarea istoriei întru propășirea neamului nostru. Prin studiile sale, acad. Valeriu PASAT contribuie substanțial la reabilitarea și afirmarea istoriei noastre naționale.

Aflat la vârsta împlinirilor, - dovadă în acest sens fiind și prestigioasele distincții de stat și academice de care s-a învrednicit în repetate rânduri: diverse premii și diplome obținute la saloanele internaționale de carte din Chișinău, Moscova, Strasbourg în 2007, 2011, 2012, laureat al Premiului Național al Republicii Moldova (2012) etc., - acad. Valeriu Pasat este, la ora actuală, unul din cei mai prolifici exponenți ai științei istorice din Republica Moldova. Este împlinit și în plan familial: soția, Lilia Pasat, este o apreciată profesoară de germană la Universitatea de Stat din Moldova, împreună cu care cresc și educă fiica Valeria Pasat, elevă a unui liceu din Chișinău.

Ajuns la o frumoasă vârstă rotundă și, implicit, la o deplină recunoaștere a meritelor sale profesionale, colegii de breaslă omagiază, în persoana istoricului Valeriu Pasat, un exponent de vază al științei istorice academice din Republica Moldova, adresându-i alese cuvinte de prețuire și sincere urări de sănătate și de noi realizări profesionale.

*Nicolae Enciu**

* **Nicolae Enciu**, doctor habilitat în istorie, director adjunct pentru probleme de știință al Institutului de Istorie.

STUDII

Igor Cereteu*

RĂSPÂNDIREA CĂRȚII ROMÂNEȘTI VECHI ÎN ESTUL MOLDOVEI ÎN SEC. XVI-XIX

This article dealt with the spread of old Romanian books in eastern Moldova during XVI-XIX centuries, i.e. from the invention of printing in 1508 until the end of the modern period of Romanian books. The whole period is divided into four distinct stages depending on the intensity of the bibliophile values entered in the area under consideration. The first period covers the chronological frame from the first printed book in 1508 (Liturgy of Macarie) to the end of the eighteenth century. The second stage ranges from the early eighteenth century to the early nineteenth century. The third stage ranges from the early nineteenth century until 1830. The fourth period span includes early forties to the late nineteenth century. Printed books are found in greater numbers in eastern Moldova after the establishment of printing houses Neamt Monastery (1806) and Chisinau (1814). The most numerous are the books printed in Bucharest, Chisinau, Neamt Monastery, then followed by books issued from the printing houses of Iasi, Râmnic, Buzau, Blaj, Sibiu, Buda etc.

Keywords: Old Romanian book, Bessarabia, broadcast, book traders, monastery, church, printing house in Chisinau, customs of Sculeni, metropolitan

Cercetarea subiectului difuzării literaturii bisericești în estul Moldovei se dovedește a fi destul de dificilă din mai multe puncte de vedere. În primul rând, se constată o lipsă de informație documentară la acest subiect, or datele conservate în arhive nu sunt în măsură să reliefeze situația în întregime. În al doilea rând, însemnările manuscrise despre răspândirea cărților românești la est de râul Prut sunt ocazionale și reflectă doar unele aspecte ale fenomenului. În acest articol vom încerca să abordăm segmentul inițial al drumului cărții românești vechi până în estul Moldovei în perioada secolelor XVI-XIX, stabilind și anumite perioade în evoluția fenomenului. Considerăm că nu sunt subsidiare și informațiile despre pătrunderea în acest spațiu a literaturii în alte limbi europene, ca germană, greacă, latină, slavonă/rusă, or ele completează întrucâtva viziunile noastre asupra fenomenului difuzării literaturii de factură religioasă și laică în acest spațiu.

* **Igor Cereteu**, doctor în Istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

În mediul științific din Republica Moldova este unanim acceptat că, până la înființarea tipografiei de la Chișinău în anul 1814, cărțile liturgice sau laice erau aduse preponderent din alte centre tipografice românești și străine. De cele mai multe ori, cărțile bisericești erau cumpărate și dăruite de reprezentanții clerului, însă nu întotdeauna sunt însemnate segmentele geografice pe care s-au deplasat cărțile în timp.

Fenomenul difuzării literaturii religioase în estul Moldovei poate fi împărțit în perioade distincte, în funcție de intensitatea cu care tipăriturile au fost răspândite în această regiune a spațiului românesc. Este bine cunoscut faptul că, după apariția tipografiilor în spațiul românesc, tirajele cărților erau mici și nu puteau satisface numărul mare de cereri de carte tipărită. Astfel, în biserici și mai ales în mănăstiri, pe parcursul secolului al XVI-lea preoții foloseau în oficierea serviciilor divine cartea manuscrisă, copiată de cele mai multe ori în instituțiile monastice. Deși, în secolul al XVII-lea numărul tipografiilor și al cărților a fost în creștere, în întregul spațiu românesc prevalează cartea manuscrisă asupra celei tipărite. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea numărul tipăriturilor crește considerabil, iar prețul cărților devine accesibil slujitorilor bisericești sau comunităților. Interesul pentru carte în această perioadă este explicat și prin reformele lui Constantin Mavrocordat, prin care preoții au fost impuși să știe atât scrisul și cititul, cât și să poată răspunde la întrebări de dogmă. În această perioadă a crescut substanțial numărul tipografiilor, iar drept rezultat, și al cărților tipărite. Cartea este răspândită în toate colțurile spațiului românesc, prin colpor-tori sau comercianți.

În primele decenii ale secolului al XIX-lea au fost înființate în spațiul moldav două tipografii, care au editat cărți pentru români. Este vorba de tipografia de la mănăstirea Neamț (1806) și cea de la Chișinău (1814). Dacă tipăriturile ieșite de sub teascurile mănăstirii Neamț erau răspândite în întregul spațiu românesc, cele tipărite la Chișinău au fost difuzate în mare parte românilor din Basarabia și doar o mică parte a pătruns în anumite circumstanțe istorice în dreapta Prutului. În această perioadă s-a produs divizarea Țării Moldovei, astfel încât, teritoriul dintre Prut și Nistru, a fost anexat la Rusia țaristă în anul 1812. Drept urmare, Basarabia a fost izolată, iar pe râul Prut instalate puncte de control, or circulația unor mărfuri, printre care și cărți, a fost restricționată. Cartea, însă, nu are regimuri și hotare, circulă în diferite situații, fiind chiar interzisă. Un număr mare de cărți tipărite și manuscrise au pătruns în Basarabia în timpul tulburărilor provocate de mișcarea eteristă din anul 1821, când mii de preoți, călugări și alte categorii de populație din Moldova dintre Prut și Carpați și-au gasit refugiu în Basarabia, trecând cu ei bunuri materiale, printre care documente, cărți, veșminte, icoane etc. Un mare număr de cărți a trecut Prutul în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, fiind transportate de monahii, întemeietori ai monastirii Noului Neamț pe moșia Chițcani de pe Nistru.

Reieșind din cele menționate mai sus, evoluția fenomenului răspândirii cărților românești în estul Moldovei poate fi urmărit prin câteva perioade distincte:

1. De la apariția primei cărți tipărite în 1508 (*Liturghierul* lui Macarie) până la sfârșitul secolului al XVII-lea;
2. De la începutul secolului al XVIII-lea până la începutul secolului al XIX-lea;
3. De la începutul secolului al XIX-lea până în anul 1830;
4. De la începutul deceniului patru până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Cadrul cronologic inferior al primei perioade corespunde, așa cum este și firesc, cu tipărirea primei cărți românești în 1508, *Liturghierul* lui Macarie¹ Un exemplar de *Liturghier* (1508) a fost semnalat în acest spațiu, valorificat de care A.I. Iațimirschi în 1896, provenit de la preotul Teofan Genetzchi din satul Vorniceni (județul Chișinău) și care a intrat în posesia colecționarului rus p. I. Șčiukin, ale cărui colecții de valori se află în patrimoniul Muzeului Istoric din Moscova. Exemplarul nu dispune de însemnări manuscrise, dar cert este că s-a aflat în această parte a spațiului românesc până în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea².

În această perioadă au fost tipărite și alte cărți românești cu circulație în estul Moldovei, ca *Pravila cea mică* (Govora, 1640), *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643), *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652). Lipsa însemnărilor manuscrise nu facilitează stabilirea căilor de circulație a acestor cărți în estul spațiului românesc. Un exemplar de *Evanghelie învățătoare* (Govora, 1642) l-am cercetat în biserica satului Crasna Ilschi din nordul Bucovinei³. Cercetările ulterioare în domeniu vor completa spectrul de informații despre difuzarea literaturii bisericești în extremitatea estică a spațiului românesc.

Această perioadă continuă până la sfârșitul secolului al XVII-lea, când în spațiul românesc de la est de Carpați în general, și cel de la est de Prut în particular, pătrunde un număr mai mare de tipăriri românești, afirmație care poate fi explicată prin tipărirea a mai multor cărți, în special, de factură religioasă în diferite centre românești și străine. Deși, în ultimul sfert al secolului al XVII-lea cartea tipărită devine mai prezentă în spațiul românesc, exemplare de *Evanghelie* (București, 1682, 1693), *Apостол* (București, 1683), *Mineie* (Buzău, 1698) fiind

¹ Vezi în această privință: *Liturghierul lui Macarie. 1508*. Cu un studiu de p. P. Panaitescu și un indice de Angela și Alexandru Duțu, Editura Academiei Române, București, 1961, 274 p. ; *Liturghierul lui Macarie. 1508/2008*. Studii introductive și traducere. Arhiepiscopia Târgoviștei. Biblioteca Academiei Române, 2008, 249 p.

² А. Яцимирский, *Первый печатный славянский Служебник, в Известий Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук, Санктпетербург*, 1896, p. 792; Maria Danilov, *About Macarie's Liturgier (1508), discovered in Bessarabia at the end of XIXth century (the book we have to know everything about)*, in *Travaux de symposium international le livre. La Roumanie. L'Europe*. Troisième édition 20-24 Septembre 2010. 300 ans après la intronisation de l'érudit roumain Dimitrie Cantemir en Moldavie. Tome I. Éditeur bibliothèque de Bucarest, București, 2010, p. 67-73; Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Tipăriturile lui Macarie în colecții europene*, în volumul *Clio în oglindiri de sine. Academicianului Alexandru Zub Omagiu*. Volum editat de Gheorghe Cliveti. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2014, p. 387

³ Informații și fotografii cu această carte ne-au fost oferite de dl Gheorghe Iliuț, originar din acest sat.

semnalate și la est de Prut, cartea manuscrisă prevalează numeric asupra celei tipărite, preoții folosind prioritar manuscrisele în oficierea serviciilor divine.

Lipsa însemnărilor manuscrise de pe cărțile tipărite în această perioadă și numărul redus al acestora ne determină să constatăm că în estul Moldovei în această perioadă a circulat preponderent cartea manuscrisă, copiată în mare parte în centrele monastice românești. Cartea tipărită este constatată în număr mic, datorită faptului că tipăriturile apăreau în tiraje reduse.

A doua perioadă a difuzării literaturii religioase la est de Prut se suprapune în linii mari pe secolul al XVIII-lea, până la anexarea Basarbiei la Imperiul Țarist în 1812. Prima însemnare pe o carte românească veche identificată la momentul actual al cercetărilor, în care se constată fenomenul circulației literaturii bisericești în estul Moldovei datează din 30 mai 1717, notă scrisă de Iordache diacon, pe o *Evanghelie* (Snagov, 1697), din care reiese că, în urma unor invazii tătărești, a fost robită și răscumpărată de către preotul Stratul și familia sa pentru biserica din Micăuți, iar apoi dăruită, împreună cu o *Liturghie*, mănăstirii Căpriană⁴. O altă *Evanghelie* din această ediție a fost robită în Țara Românească, răscumpărată de Nicolae, vel căpitan de Greceni de la tătari, și dăruită la 25 ianuarie 1738 Episcopiei Hușilor, iar în prezent se află în biblioteca mănăstirii Saharna⁵. Pe un *Antologhion* (București, 1736) un autor de însemnare cu numele Toma scrie că această carte a aparținut la început ieromonahului Veniamin, care l-a „aferosit” acestui proprietar de carte, un călugăr de la o altă mănăstire, care l-a dăruit la rândul său, împreună cu un *Molitvenic* (Iași, 1749) și cu o *Liturghie* românească (fără an, dar tipărită înainte de 1785), părintelui Teoctist de la mănăstirea Hâncu pentru utilizare temporară⁶. Un *Apostol* (București, 1743) a fost cumpărat la 7 decembrie 1744 de Toader și Danul pentru biserica din Răspin, pe care au construit-o pe moșia lor. Cartea a fost furată de un preot, care a vândut-o peste Nistru la Dubăsari, iar drept urmare au răscumpărat-o⁷. La 24 iunie 1753 Vasili Sârghi a cumpărat un *Apostol* (Buzău, 1743), pe care l-a „dat di pomană la mănăstire în târg în Orhei”⁸. Un *Evhologhion* (Iași, 1749) a fost cumpărat de preotul „Theodor Bânzari ot Hirișeni, cu ai miei ban(i) drepți, ca s(ă) fie pentru triaba noastră, care am dat pre dânsul 7 lei, pol lei, 7259 <1751>, ghen(ar) 5”, carte care în prezent se află la mănăstirea Hârbovăț⁹. În biblioteca mănăstirii Noul Neamț se află o *Evanghelie* (București, 1750), care a fost cumpărată de către Andrei cu soția sa Ileana, pe care au „dat-o de pomană la besearica den Rediul Mare la hramul Sfântului Arhangheli Mihail și Gavriil” la 24 aprilie 1777, cu precizarea că „tâmplându-să

⁴ Igor Cereteu, *Cartea românească veche și modernă în fonduri din Chișinău. Catalog*. Cuvânt înainte de Prof. Dr. Iacob Mârza, Tipografia Moldova, Iași, 2011, nr. VII/9, p. 49

⁵ Igor Cereteu, *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Ediție enciclopedică*, Chișinău, Tipografia Centrală, 2016, p. 28, nr. I/1

⁶ Igor Cereteu, *Cartea românească*, p. 54, nr. XIV/2

⁷ *Ibidem*, p. 56, nr. XVII/29

⁸ *Ibidem*, p. 57, nr. XVIII/32

⁹ Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 35, nr. VIII/9

vo răzmeriță să aibu, eu Andrei în Rediul Mare B.E. cu azsta carte, ca să o strângă păr la vreme de pac(e) iar s-o dei la ace bisărică”¹⁰. În anul 1753 locuitorii satului Mândac au cumpărat un *Penticostarion* (Iași, 1753), pe care l-au dăruit preotului Grigore și preotesei Ileana și care l-au lăsat moștenire ulterior fiului lor, preotului Andrei din același sat¹¹. Un *Triodion* (Iași, 1747) a fost cumpărat de „giupânul Petre Băcal” și l-a dăruit bisericii cu hramul Sfinților Arhangheli din Huși la 9 februarie 1767, de unde a fost închinat satului Secăreni din stânga Prutului¹². Târgul Huși, prin ierarhii săi, a fost pe parcursul secolului al XVIII-lea și până la anexarea Basarabiei de Imperiul țarist, un centru veritabil de difuzare a literaturii religioase în această regiune, dat fiind faptul că episcopia din acest oraș își extindea jurisdicția asupra unor ținuturi din Moldova dintre Prut și Nistru¹³.

Aceste exemple, reprezentative de altfel, aleatoriu selectate, constituie mărturia colportajului de carte românească la est de Prut în secolul al XVIII-lea. Din conținutul notelor posesorale rezultă că în secolul al XVIII-lea și chiar în secolele anterioare, cărțile erau difuzate și de negustori, cumpărate de fețele bisericești, însă există cazuri când ele erau achiziționate de câteva persoane sau comunități laice ori religioase, pe care le dăruiau bisericilor sau mănăstirilor. Cele mai numeroase cărți difuzate în această parte a Țării Moldovei până la începutul secolului al XIX-lea provin din centrele tipografice din București, Buzău, Iași și Râmnic. Constatăm că și în această perioadă numărul manuscriselor prevalează asupra tipăriturilor, doar că acestea din urmă devin mai numeroase, datorită producției de carte în creștere, ieșite de sub teascurile tipografiilor înființate până la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Limita inferioară a perioadei a treia se suprapune pe începutul secolului al XIX-lea, iar cea superioară pe sfârșitul deceniului trei al acestui secol, caracterizată prin intensificarea difuzării și circulației cărții românești vechi în estul Moldovei. În această perioadă s-a produs ruperea unei părți din Principatul Moldovei de Imperiul țarist, urmare a sfârșitului războiului ruso-turc din 1806-1812. Drept urmare a fost instalat hotarul pe râul Prut, Basarabia fiind izolată de românită, iar accesul unor bunuri materiale, inclusiv cărți religioase și laice a fost restricționat. În general, s-a limitat importul cărților contrare dogmelor ortodoxismului. După 1812 se interziceau cărțile tipărite pentru greco-catolici și romano-catolici. Cărțile aduse în vamă de negustori, monahi, ierarhi ai Bisericii sau persoane particulare erau supuse cenzurii. În aceste condiții, mai puțin favorabile circulației cărților românești în Basarabia, ele au pătruns în acest spațiu, de multe ori clandestin, fiind atestate prin însemnări în biserici și mănăstiri sau în bibliotecile private. Fluxul mare de cărți răspândite în estul Moldovei de

¹⁰ *Ibidem*, p. 36, nr. IX/11.

¹¹ Igor Cereteu, *Cartea românească*, p. 65, nr. XXVII/52.

¹² *Ibidem*, p. 61, XXIII/43.

¹³ Vezi: Ștefan Plugaru, Teodor Candu, *Episcopia Hușilor și Basarabia*, Editura PIM, Iași, 2009, p. 68-77.

la începutul secolului al XIX-lea până la sfârșitul deceniului trei al acestui secol poate fi explicat prin împrejurările favorabile pentru difuzarea lor. Este vorba de producția mare de carte din tipografiile de la mănăstirea Neamț și de la Chișinău, legăturile spirituale și culturale dintre creștinii de pe ambele maluri ale Prutului. Numeroase manuscrise și tipărituri au fost aduse în Basarabia de către preoți, monahi și monahii, alte personalități, care s-au retras din Moldova și Țara Românească în urma Eteriei (1821). De asemenea, o contribuție însemnată în acest context poate fi atribuită Mitropolitului Grigorie IV al Ungrovlahiei, exilat în Basarabia de autoritățile ruse, aflate în Principate și care a facilitat trecerea hotarului de pe Prut a peste 400 de cărți românești.

Așadar, difuzarea literaturii românești la est de Prut devine mai evidentă după înființarea tipografiei de la mănăstirea Neamț în primul deceniu al secolului al XIX-lea, când sunt răspândite în număr mare cărțile din această officină, în special, *Viețile sfinților* (1807-1815). Din cercetările efectuate în bibliotecile mănăstirești din stânga Prutului am identificat exemplare ale acestor cărți lunare la mănăstirile Hâncu, Frumoasa, Vărzărești, Curchi, Noul Neamț, Hârbovăț, Țigănești și care au fost difuzate de monahi și monahii, egumeni sau de către ierarhii Bisericii Moldovei. Deși, după anexarea Basarabiei, în 1812, circulația persoanelor, valorilor și ideilor a fost restricționată, unele cărți au fost atestate la est de Prut imediat după apariția lor. Dintr-o însemnare manuscrisă rezultă că la 20 ianuarie 1817, 12 cărți de *Viețile sfinților* „s-au aferosit S(fin)t(ei) M(ănăs)t(iri) Hâncul de cuvioșii sa chir Avramiia duh(o)v(nic) nemțan, în vremea cuvioșiei sale chir Antonia, igumenul mă(năs)t(irii)”¹⁴. În biblioteca acestui așezământ monahal există un exemplar de *Viețile sfinților* pe luna iulie (1814), care a fost cumpărat în anul apariției de două schimonahii, Olimpiada și Elisaveta, fără a se preciza mănăstirea în care viețuiau¹⁵. Pe *Viețile sfinților* pe luna ianuarie (1812) din biblioteca mănăstirii Vărzărești scrie că s-a cumpărat „împreună cu celelate unspezeci luni, de păcătosul Vasile Boțan în anul 1817, în luna lui octomvrie în 26 de zile, cându încă să lucra în s(fânta) mănăstire a Neamțului”¹⁶. *Viețile sfinților* pe unele luni au fost semnalate și în bibliotecile bisericilor de mir (ex. Văscăuți, Teșcurenii), dovadă că ele erau lecturate nu doar de preoți, dar și de știutorii de carte din diferite categorii sociale. Au fost răspândite deopotrivă în acest spațiu și alte cărți din tipografia de la Neamț, ca: *Rânduiala cum se cântă cei doisprezece psalmi* (1808), *Scara Sfântului Ioan Sinaitul* (1814), *Cuvinte de ascultare* (1817), *Psaltire* (1817, 1824), *Evangelhie* (1821), *Antologhion* (1825). Cărțile tipărite la mănăstirea Neamț au fost foarte solicitate în întreg spațiul românesc și, deși Basarabia nu mai era parte componentă a Țării Moldovei după 1812, aproape toate tipăriturile nemțene vechi și moderne sunt atestate în acest spațiu, ceea ce consti-

¹⁴ Igor Cereteu, *Pagini din istoria bibliotecii mănăstirii Hâncu*, în *Tyragetia. Istorie Muzeologie*. Serie nouă. vol. VIII [XXIII], p. 144-146, nr. 2.

¹⁵ Idem, *Cartea bisericească*, p. 132-133, nr. LXXXVII/143.

¹⁶ *Ibidem*, p. 120, nr. LXXX/119.

tuie mărturia unor strânse raporturi culturale și religioase dintre această mănăstire și așezămintele din estul Moldovei pe parcursul secolului al XIX-lea¹⁷.

În această perioadă începe activitatea de tipărire și difuzare a cărților din tipografia de la Chișinău. Înființată în anul 1814, în timpul și prin contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, această oficiu va tipări numeroase cărți ce vor fi difuzate centralizat în bisericile și mănăstirile din eparhia subordonată lui. În comparație cu alte tipografii ce activase anterior, în cea de la Chișinău cărțile erau oferite spre difuzare în variantă finisată, legate și copertate. Prima carte liturgică tipărită la Chișinău a fost un *Liturghier*, însă despre răspândirea lui documentele sunt sărace în informație. Cert este că era difuzat centralizat, a fost tipărit în 1200 de exemplare și este întâlnit și în prezent în bisericile de mir și în mănăstiri. Aceeași situație se constată și în cazul *Molebnicelor* (1815, 1816), *Bucoavnei* (1815), *Catihizului în scurt* (1816), *Te-deumului* (1816), *Rânduielei panhidei* (1817). Este cunoscut doar că în difuzarea unor cărți erau implicați direct și ierarhii Bisericii din Basarabia. Astfel, în urma unei vizite la mănăstirea Sfântul Nicolae din Izmail, Episcopul Benderului și Akkermanului Dimitrie constată lipsa cărților bisericești în biblioteca acestui așezământ monahal și trimite la 19 iunie 1818, prin mijlocirea protopopului orașului Nichita Glizean, un *Molebnic* (1816) și un *Te-deum* (1816) la prețul de 6 lei exemplarul¹⁸. Fiind deja Arhiepiscop al Chișinăului și Hotinului, Dimitrie Sulima permite la 2 octombrie 1822 sfințirea noii biserici de la mănăstirea Răciula, iar cu această ocazie poruncește „pe lângă acestea să se dea schitului Noul Testament moldovenesc, tabla legăturii împăraților și altă tablă pentru familia împărătească”¹⁹.

Răspândirea tot mai accentuată a literaturii bisericești este probată prin sporul demografic din Țara Moldovei, care începe în ultimul sfert al secolului al XVI-II-lea și continuă până la începutul secolului al XIX-lea²⁰. Creșterea demografică a dus nemijlocit la creșterea numărului comunităților rurale, ori acestea aveau nevoie de preoți, de lăcașe de cult și eventual de cărți liturgice pentru fețele bisericești sau pentru știutorii de carte. Urmare a creșterii demografice este numărul crescând al bisericilor. Dacă în anul 1814 în Basarabia existau 775 de biserici²¹, în 1819 numărul lor era de 845, cele mai multe fiind în ținuturile Orhei (268 de biserici), Hotin (156 de biserici) și Soroca (136 de biserici)²².

Primele informații de arhivă despre difuzarea organizată a cărților din tipografia de la Chișinău sunt cele referitoare la *Ceaslovul* de la 1817. După terminarea

¹⁷ Vezi în această privință articolul publicat de subsemnatul: *Circulația tipăriturilor românești de la mănăstirea Neamț în Basarabia*, în revista *Transilvania*, Sibiu, 11-12, 2010, p. 121-135.

¹⁸ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 2277, f.1.

¹⁹ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 2992, f. 29.

²⁰ П. Г. Дмитриев, *Народонаселение Молдавии (По материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг.)*, „Штиинца”, Кишинев, 1973, с. 109-145.

²¹ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 404, f. 2; Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Editura Enciclopedică „Gheorghe Asachi”, 1992. p. 34.

²² ANRM, Fond 205, inv. 1, dosar 2452, f. 3-5.

lucrului asupra tipăririi cărții eclesiarhul mitropoliei, care era și egumenul mănăstirii Frumușica, ieromonahul Sinesie, înainta un demers în scris mitropolitului, în care cerea să se expedieze un ucaz protopopilor ținuturilor pentru ca aceștea să trimită listele preoților din protopopiatele aflate în subordinea lor. Urmare a acestei ordonanțe era trimiterea din fiecare protopopie câte o căruță cu doi cai și doi țârcovnici, pentru a primi câte un exemplar pentru fiecare preot. Mitropolitul, de comun acord cu tipograful Ignatie, stabilea prețul cărților. *Ceasloavele* au fost difuzate în două rânduri. Prima dată s-a expediat câte un exemplar pentru preotul paroh imediat după tipărirea cărții, adică în anul 1817, însă dat fiind că tirajul a fost destul de mare, iar în unele biserici erau câte doi sau trei preoți s-a hotărât să se trimită repetat și preoților care nu aveau asemenea cărți. Astfel, la 4 mai 1818 Sinesie expediază un raport pe numele mitropolitului, în care se stipula că „ceasloavele ce s-au tipărit în exarhiceasca tipografie, s-au împărțit pe la toate bisericile din eparhia Chișinăului, dar fiind că pi la unile din bisărici să află câte doi și câte trei preoți, s-au împărțit numai câte unul de bisărică, și ei neavând a lor ceasloave, iau ceasloavele den bisărici și împlinesc trebile lor. Drept aceia, eu am socotit și fac arătare exarhiceștii dicasterii, fi-va cu cale ca la preoții, care n-au a lor ceasosloave și iau ceasosloavele den bisărică de împlinit trebile lor, să li să împartă câte un ceaslov”²³. Din cele relatate reiese că *Ceasloavele* tipărite în anul 1817 au fost difuzate în termeni relativ restrânși, încât în unele rapoarte ulterioare, privind cărțile rămase în depozite acestea figurează în număr mai mic, în comparație cu alte titluri.

Psaltirea de la 1818 a fost difuzată în mod similar. Dat fiind că aceste cărți erau necesare diaconilor și psalmiștilor, ele au fost repartizate lor, în alte cazuri se trimiteau, conform listelor, preoților. Se stabilea drept termen de achitare a banilor pentru ținuturile mai îndepărtate o lună de zile, iar pentru cele mai apropiate doar două săptămâni. *Psaltirea* a început să fie tipărită la 1 decembrie 1817, iar la 16 mai 1818 începe difuzarea la prețul de 20 de lei exemplarului²⁴. *Psaltirea* (1818) a fost tipărită din banii alocați de conducătorul tipografiei Ignatie și de ieromonahul Sinesie, eclesiarhul mitropoliei, la îndemnul verbal al mitropolitului, motiv pentru care după moartea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni au apărut pretenții din partea acestora²⁵.

În anul 1819 a ieșit de sub teascurile tipografiei de la Chișinău *Mineiele de obște*, într-un tiraj mai redus, de 800 de exemplare²⁶, iar despre răspândirea lor în bisericile din Basarabia nu există informații documentare. Tipărirea unui număr mai mic de *Mineie de obște* poate fi explicat prin faptul că în bisericile și mănăstirile din Basarabia existau *Antologhioane*, sau *Mineiele pe 12 luni*, tipărite în Moldova și Țara Românească.

²³ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 2112, f. 1.

²⁴ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 2276, f. 2-4.

²⁵ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3377, f. 3.

²⁶ N. Fuștei, *Contribuția Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la dezvoltarea tiparului*, în RIM, 2-3, 2009, p. 175.

În anul 1820 au început să fie difuzate în Basarabia *Biblia* și *Noul Testament*, tipărite în limba română la Sankt-Petersburg în anul 1819. S-au implicat în difuzarea acestor cărți Ministrul Învățământului Alexandr Ivanovici Golițan și Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse. În acest context la 18 august 1820 au fost trimise ucazuri protopopiilor din Basarabia, din Tiraspol și din Odesa pentru a elabora listele cu biserici. Astfel, în protopopiatul Bălților s-au expedit 71 de exemplare de *Biblie* și 71 de *Noul Testament*, în protopopiatul de Leova câte 52 de exemplare de fiecare, în Rașcov toate bisericile erau asigurate cu aceste cărți, în ținutul Orhei câte 82 de exemplare de fiecare carte, în protopopiatul Benderului s-au trimis câte 25 de cărți, iar în Izmail s-au cerut 25 de exemplare de *Noul Testament* în limba rusă, 12 *Biblie* în limba română și 11 exemplare de *Noul Testament* în limba română. În Tiraspol și Odesa au fost expediate exemplare rusești tipărite în Sankt-Petersburg²⁷. La 15 iulie 1821 au fost trimise Dicasteriei din Chișinău de la Comitetul basarabean a Societății biblice ruse 488 *Biblie*, cu prețul de 10 rub. exemplarul, în valoare totală de 4880 rub., iar în lei câte 15 lei exemplarul în valoare totală de 7320 lei. Exemplare de *Noul Testament* au fost primite 487 cărți cu prețul 3 rub. sau 4 lei 20 părăle. Au mai fost primite 121 *Biblie* rusești cu prețul de 7 rub. 70 cop. exemplarul, în valoare totală de 327 rub. 70 cop. sau 540 lei 14 păr. și 4 exemplare de *Biblie* în limba greacă cu 20 de lei exemplarul. Este știut că dintre acestea au fost repartizate în ținutul Hotin, prin protoiereul Petru Loncicovschii câte 61 *Biblie* și *Testamente* românești și 21 de *Testamente Noi* în limba rusă. Spre sfârșitul lunii septembrie 1822 au mai fost aduse în eparhie *Biblie* și *Testamente Noi* în limba rusă, tipărite la Sankt-Petersburg, destinate localităților cu populație vorbitoare de rusă, cu prețul de șase lei exemplarul. Acestea au fost difuzate, împreună cu cele românești și grecești, tipărite în aceeași tipografie în anul 1825²⁸. La 22 decembrie 1830 în rezervele de cărți de la Chișinău nu mai existau *Biblie* în limba rusă, afirmație care reiese din cererea bombardierului unei garnizoane de artilerie, care a cerut să i se distribuie un exemplar gratis, însă i se recomandă să cumpere cartea din Odesa, deoarece la Chișinău nu mai existau exemplare²⁹.

În ceea ce privește difuzarea cărților din exterior, după anexarea Basarabiei situația devine mai dificilă. Au fost instituite puncte de control pe râul Prut, iar trecerea hotarului a devenit destul de anevoioasă. Mărfurile trecute prin vamă erau verificate, iar pentru trecerea lor era nevoie de acceptul administrației laice, iar în cazul cărților bisericești, și a celei religioase. La 24 mai 1816 general-maiorul I.M. Harting scria un demers Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni ca acesta să intervină în verificarea și permisiunea trecerii prin carantina din Sculeni a 53 de cărți tipărite în limba română, aduse de un Veis Ianoș, supus austriac, care potrivit documentelor de arhivă era un om sărac, ce venea de la Iași și inten-

²⁷ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 2876, f. 1-5, 43-48, 141-142.

²⁸ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3509, f. 1, 45, 59, 66-68, 75, 78, 88; dosar 3923, 118 f.

²⁹ ANRM, fond 205, inventar 1, dosar 7072, f. 1.

ționa să treacă Prutul în Basarabia pentru a vinde aceste cărți. După o verificare meticuloasă și îndelungată, supusul austriac nu a obținut permisiunea de a trece cărțile în Basarabia, invocându-i-se motivul că aceste 53 de cărți au fost tipărite în Transilvania, în orașul Blaj și sunt destinate uniților papistași. În rezoluția mitropolitului se precizează că în eparhia sa sunt acceptate doar cărțile tipărite în Rusia, în Valahia și Moldova, recunoscute de Biserica răsăriteană³⁰. De obicei, cărțile erau acceptate de autoritățile religioase și civile dacă erau românești (cu excepția celor tipărite la Blaj), grecești sau armenesti. La 10 iulie 1820 un supus turc de origine grecească Hristodor Serghieni a trecut fără obstacole prin vama Sculeni 80 de cărți grecești, pe care intenționa să le vândă în Basarabia³¹. În aceeași zi a fost supus cenzurii un alt lot de 86 de *Sfânta Scriptură* în limba germană, transportate de colonistul din Tarutino, cu numele Gamel. Cărțile au fost cenzurate de prefectul seminarului din Chișinău și arhimandritul Irinei, care cunoștea limba germană. Decizia a fost pozitivă din cauza că aceste cărți nu erau contrare dogmelor ortodoxismului, ele având același conținut pentru toți creștinii³². Doi frați Ierofei și Constantin au cerut permisiunea de a trece prin carantina din Sculeni la 7 mai 1820, cu scopul de a se deplasa la învățătură pe o perioadă de un an la Academia din Kiev, fiind trimiși de Mitropolitul Veniamin Costachi. Aceștia aveau cu ei 70 de cărți slavonești și grecești³³, destinate probabil pentru vânzarea lor în scop de întreținere pe parcursul studiilor, ori comerțul cu cărți laice și bisericești aduse din Moldova, Țara Românească și Transilvania sau din alte țări europene constituia o afacere profitabilă pentru negustori.

Un rol important în difuzarea cărților tipărite în Transilvania sau în unele centre europene este datorat negustorilor brașoveni, care aveau afaceri de comerț în capitala Moldovei și chiar în Basarabia, de unde cumpărau diferite mărfuri, pe care le transportau peste munți, ajungând atât în Ardeal, cât și în unele țări europene. Majoritatea negustorilor brașoveni cu afaceri în Iași și Galați au adus, printre alte mărfuri și loturi întregi de cărți grecești și românești³⁴. Dintre acestea au fost semnalate în Basarabia: *Biblia* (Blaj, 1795), *Apostol* (Blaj, 1802, 1814), *Mineie* pe 12 luni (Buda, 1804-1805), *Molitvenic* (Brașov, 1811), *Ușa pocăinței* (Brașov, 1812), *Theoreticon* (Viena, 1823) etc. Mai mult ca atât, din listele cărților din bisericile din Basarabia, reiese că mai multe biserici dispuneau de cărți tipărite în Ardeal, ori unele, cum este de exemplu biserica satului Taraclia, aveau doar cărți

³⁰ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 1140, f. 1-5.

³¹ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 115, f. 1.

³² ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 115, f. 4.

³³ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 2868, f. 7-9.

³⁴ Vezi în această privință: Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*, Universitas, Chișinău, 1992, p. 271-282; Constantin A. Stoide, *Comerțul cu cărți dintre Transilvania, Moldova și Țara Românească între 1730 și 1830*. Ediție îngrijită și cuvânt înainte de I. Caproșu, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2005, p. 137-196.

tipărite în centrele din Transilvania³⁵, sau cea din Batâr cu șase cărți românești, dintre care patru erau tipărite la Blaj și Sibiu³⁶.

Biserica rusă a încercat să submine importanța cărții românești în Principatele Române, emițând încă în luna aprilie 1811 un ucaz sinodal, prin care se stipula ca toate cărțile de ritual, necesare bisericilor și slujitorilor, să se comande numai de la tipografia bisericească din Moscova³⁷, urmărind astfel uniformizarea liturgică din spațiul românesc cu cea din Imperiul țarist. Prin acest ucaz se mai urmărea vânzarea producției de carte rusească, care ieșea în tiraje apreciabile de mari, ori prin difuzarea literaturii rusești în Principate veniturile urmau să crească considerabil. Cu toate acestea, cărțile tipărite în spațiul rusesc nu au fost cumpărate de români, dar mai degrabă erau difuzate prin abonament reprezentanților ruși, iar mai târziu și în rândul militarilor.

În această perioadă s-a pus problema abonării ierarhilor și clerului la unele cărți rusești, tipărite în Sankt-Petersburg și Moscova. În anul 1818 au fost abonați mai mulți reprezentanți din ierarhia superioară a clerului din Basarabia la cele 10 volume care urmau să apară la Sankt-Petersburg până în 1821 de *Беседы въ разныхъ местахъ и въ разные времена говоренные* a Arhiepiscopului Cernigovului Mihail Desnitzkij. Au solicitat abonarea la aceste volume opt reprezentanți ai clerului din Basarabia: Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, Episcopul Benderului și Akkermanului Dimitrii, Arhiepiscopul armenilor Grigorie, Mitropolitul sârbilor Leontii, protoiereul Petru Cunțchi, arhimandritul Irinei, profesorul de retorică protoiereul Theodor Oghinschi și eclesiarhul Mitropoliei Sinesie³⁸.

În prezent este cunoscută lista cărților din biblioteca Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, fără an și locul ediției, care numără cca 775 de exemplare, majoritatea în limba rusă, printre care este indicată și această carte³⁹. Printr-un ucaz imperial din 11 ianuarie 1819, cu nr. 49, se ordona deschiderea magazinelor de cărți în casele eparhiale și în biserici, în care urmau să se vândă doar cărți rusești. În răspunsul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni se menționa, printre altele că *deoarece în Eparhia Chișinăului în toate bisericile, cu excepția județului Tiraspol și câteva soboare orășenești și în bisericile sătești cu populație bulgară slujirea bisericească și citirea cărților se face în dialectul moldovenesc, de a amâna în*

³⁵ Тимофей Сикорский, *Сведения о приходе и церкви села Тараклии, Бендерского уезда*, в КЕБ, № 3, 1877, с. 105-120. În biblioteca acestei biserici se aflau cinci cărți: *Penticostar* (Sibiu, 1805), *Evangelie* (Sibiu, 1806), *Octoih* (Buda, 1816), *Triod* (Blaj, 1813) și un *Apostol* tipărit la Blaj, probabil în 1814.

³⁶ Харалампей Матеевичъ, *Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Батыр, Бендерского уезда*, в КЕБ, № 3, 1873, с. 824-835. Din cele șase cărți din biblioteca acestei biserici, patru erau tipărite în centrele din Transilvania, ca Blaj și Sibiu: *Octoih* (Blaj, 1783), *Apostol* (Blaj, 1802), *Penticostar* (Blaj, 1808) și *Irmologhion* (Sibiu, 1803).

³⁷ Const. N. Tomescu, *Diferite știri din arhiva Consiliului eparhial-Chișinău*, în *Arhivele Basarabiei*, An IV, nr. 2, 1932, p. 94.

³⁸ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 2278, f. 7.

³⁹ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3342, f. 92-99.

*întreaga eparhie deschiderea magazinelor până la învățarea clerului și enoriașilor din întreaga eparhie a limbii rusești*⁴⁰.

Au urmat și alte îndemnuri ale reprezentanților puterii laice și religioase din imperiu de a cumpăra cărți din tipografiile rusești. La 7 august 1820 a fost trimis un ucuz al cneazului Alexandr Golitzyn, prin care erau încurajați preoții să se aboneze la alte două cărți (prima: *Возвание к человекам о последовании внутреннему влечению Духа Христа*. [Перевод с французского Ястребова И.И. Санктпетербург. Въ типографии Департамента народного просвещения, 1820] și a doua: *Опыт деятельного учения о действии Святаго Духа в душах*. [Перевод с французского Фенникова С.И., Смирдина А. Ф., Ястребова И.И. Санктпетербург. Въ типографии Департамента народного просвещения, 1821])⁴¹. În anul 1822 a fost difuzată cu prețul de 3 rub. o broșură semnată de Архимандрит Иларион, *Полезные напоминания иноку в начале его подвигов*, [Санктпетербург, 1822]⁴². Cartea *Толкование Евангелий на Господские и Богородичные праздники с нравоучительными беседами* [Варлаама, Митрополита грузинского, Санктпетербург, 1821] a fost expediată în mai 1825 la Chișinău prin Odesa, iar un exemplar a fost cumpărat de protoiereul Petru Loncikovskij pentru dicasterie⁴³.

Pentru o difuzare mai eficientă a literaturii rusești, în Basarabia erau trimise cataloage de cărți din tipografiile rusești. Conform ucazului sinodal din 28 noiembrie 1821 și celui din 23 februarie 1822, se permitea și se încuraja vânzarea cărților rusești în Basarabia, în care se oferea lista și prețul lor⁴⁴. Mai mult ca atât, Dicasteria duhovnicească din Chișinău a elaborat și a răspândit la 21 februarie 1822 o listă de cărți, printre care și rusești, care urmau să fie distribuite în bisericile din Basarabia. Exemplare de cărți rusești urmau să ajungă și în mănăstirile Cosăuți, Saharna și în schitul Răciula, în care existau viețuitori, vorbitori de limbă rusă. Dat fiind faptul că aceste cărți nu erau acceptate de preoții din satele românești, s-a sugerat ca să fie difuzate, cu indicarea prețului, doar în catedralele mari din orașe sau în localitățile cu populație vorbitoare de limba rusă⁴⁵. Prin aceste măsuri se încerca rusificarea provinciei și uniformizarea lingvistică și liturgică a imperiului, însă datorită faptului că populația din sate nu cunoștea limba rusă, aceste încercări s-au dovedit a fi zădarnice. La 14 mai 1825 a fost emis un ucuz al lui Dimitrie Sulima, inspirat din altul imperial din același an, emis la inițiativa Mitropolitului Novgorodului și Sankt-Petersburgului Serafim, care prevedea confiscarea cărților de conținut antireligios din instituțiile de învățământ și se

⁴⁰ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3453, f. 10^v-11.

⁴¹ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3075, f. 1-46.

⁴² ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3921, f. 1.

⁴³ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 4910, f. 1, 19.

⁴⁴ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3780, 83 f.

⁴⁵ ANRM, fond 205, inventar 1, dosar 3924, f. 1-3.

indicau 10 titluri de cărți interzise⁴⁶. Potrivit altui ucaz imperial din luna iunie, se impunea ca în bibliotecile mănăstirilor să se afle doar cărți pentru slujire după tipic și se interziceau categoric cărțile tipărite în tipografii private („cărți politicești”) sau care aparțin altor confesiuni⁴⁷.

Situația difuzării cărții românești manuscrise și tipărite devine mai favorabilă la începutul deceniului trei al secolului al XIX-lea, datorită împrejurărilor politice, create în legătură cu evenimentele desfășurate pe teritoriul Țărilor Române. Mișcarea de eliberare a creștinilor, în special a grecilor și românilor de sub dominația otomană, începută la Iași în februarie 1821 i-a determinat pe mulți preoți și monahi să se refugieze în Basarabia, pentru că bisericile și mănăstirile în care slujeau sau viețuiau erau devastate și arse de turci. Basarabia a devenit locul de refugiu al mai multor ierarhi greci sau de origine grecească din Balcani, care s-au retras din zona de conflict⁴⁸. Potrivit unor mărturii, populația Basarabiei a crescut în aceste vremuri de cel puțin două ori, datorită refugiului populației românești și străine din calea răutăților⁴⁹. Așa cum am menționat, primii care s-au refugiat au fost călugării și preoții, urmați fiind de numeroși oameni înstăriți din Moldova de peste Prut, care au luat cu ei bunuri materiale, printre care manuscrise și cărți tipărite în limbile română, greacă, slavonă, germană și latină. Reieșind din conținutul informațiilor din însemnări, unele cărți au fost vândute sau dăruite fețelor bisericești sau în mănăstirile din Basarabia. În aceste condiții pline de incertitudine, a fost transportată de la Iași la Chișinău biblioteca lui Dimitrie Govdelas⁵⁰.

Monahii și monahiile, fețele bisericești s-au retras pe moșiile mănăstirești din stânga Prutului sau la rude. Există destul de multă informație arhivistică despre acest fenomen, care analizat fiind, duce la concluzia că mai ales călugării au luat cu ei bunurile mănăstirilor în care viețuiau, multe manuscrise și cărți vechi, pe care cărturarii din perioada interbelică le-au identificat prin bibliotecile mănăstirești sau prin cele de mir, cu însemnări de apartenență unor centre monahale din dreapta Prutului. Călugării mănăstirilor din nordul și centrul Moldovei s-au refugiat prin vămile din Noua Suliță, Sculeni și Lipcani, iar cei din sud prin Leova, Izmail și Reni⁵¹. Mitropolitul Moldovei Veniamin Costachi adresează la 26 septembrie 1821 o rugămintă autorităților de la Chișinău să permită trecerea la moșiile mănăstirii Neamț din Basarabia a circa 200 de călugări de la mănăstirile

⁴⁶ ANRM, fond 205, inventar 1, dosar 4754, f. 1, 4.

⁴⁷ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 4990, f. 1, 33-41.

⁴⁸ И. Халиппа, *Восточные святители, нашедшие пристанище в пределах Кишиневской епархии среди смуты греческого возстания 1821-28 гг.*, в *Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии*. Том первый, Типография Э. Шльомовича, Кишиневъ, 1900, с. 27-68.

⁴⁹ Иван Халиппа, *Эмигрантское общество в Кишиневе*, în *Кишиневъ время жизни в немъ Александра Сергеевича Пушкина, 1820-1823*, Типография Э. Шльомовича, Кишиневъ, 1899, с. 39.

⁵⁰ Maria Danilov, *Mărturii ieșene în Chișinăul de altădată: carte, eterie, cenzură (primele trei decenii ale secolului XIX)*, în *Identitățile Chișinăului*. Ed. II, Editura ARC, Chișinău, 2015, p. 206.

⁵¹ ANRM, fond 205, inventar 1, dosar 3720, f. 47-48, 51, 75, 89-91, 113, 116, 119, 135, 140, 151, 150, 185-188, 225, 236, 243, 260, 265-267, 281, 286-289, 307, 331.

Neamț și Secu. Același ierarh a trimis la 6 decembrie 1821 o adresare autorităților ecleziastice de la Chișinău, ca venitul de pe moșiile mănăstirilor Moldovei din Basarabia să fie folosit exclusiv pentru întreținerea celor 120 de călugări din cei 200 trimiși de el și stabiliți aici. Ceilalți au plecat la rude în Bucovina și în Transilvania⁵². Mulți dintre aceștia s-au stabilit pentru restul vieții în Basarabia, așa cum este cazul ierodiaconului Nazarie de la mănăstirea Secul, care a cerut la 16 noiembrie 1821 lui Dimitrie Sulima permisiunea de a se strămuta la una din mănăstirile din Basarabia. Pentru o mai ușoară permisiune din partea autorităților bisericești de la Chișinău, acesta obține la 9 decembrie 1821 o caracteristică din partea Mitropolitului Veniamin Costachi. În cele din urmă a fost acceptat, iar în luna ianuarie 1822 a depus jurământul de credință⁵³.

Deși, nu există întotdeauna mărturii directe despre difuzarea de călugări a cărților în timpul exodului din anul 1821, este de înțeles că aceștia au luat cu ei și bunuri materiale, ca icoane, veșminte și cărți vechi pe care le-au adus în mănăstirile în care s-au stabilit. Drumul cărții românești corespunde de multe ori cu itinerariile monahilor. Una dintre dovezi este că Mitropolitul Veniamin Costachi, refugiindu-se pe moșia din Colicăuți, s-a oprit pentru un timp în satul Costuleni de pe partea stângă a Prutului și a dăruit bisericii cu hramul Sfântul Dumitru mai multe cărți bisericești: *Strastnic* (Blaj, 1804), *Antologhion* (Iași, 1806), *Triodion* (Blaj, 1813), *Apostol* (Blaj, 1814), *Penticostarion* (București, 1820)⁵⁴. La fel au procedat și monahii, care au adus cu ei manuscrise și cărți vechi, atestate prin însemnări în perioada interbelică, ca aparținând anterior unor călugări din mănăstirile Neamț, Secu, Vorona, Poiana Mărului și altele⁵⁵. În atare împrejurări ar fi ajuns în Basarabia *Pomelnicul mănăstirii Voroneț*, care în 1828 se afla în satul Frasin, din actualul raion Dondușeni⁵⁶.

O altă mărturie directă în acest sens este că în timpul tulburărilor, documentele și averea mănăstirii Dobrovăț a fost păstrată la biserica armenească din Chișinău⁵⁷. Mai mult ca atât, la 19 octombrie 1822 vornicul Ioan Sturza s-a adresat autorităților guberniei Basarabia să se implice în acțiunea de retrocedare a bunurilor materiale de către călugării stabiliți în Basarabia, care au adus cu ei documente vechi, veșminte, cărți, peceti ale mănăstirilor Florești și Golia. Cu aceste peceti ei încheiau contracte de arendă sau vânzare a bunurilor sau moșiilor mănăstirilor închinat Sfântului Munte din Basarabia⁵⁸.

Un important număr de cărți a fost difuzat în Basarabia în această perioadă fie prin persoane aflate în călătorii private, fie prin negustori. Cărțile religioase

⁵² ANRM, fond 205, inventar 1, dosar 3720, f. 86, 88, 372.

⁵³ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3149, f. 1-11.

⁵⁴ Igor Cereteu, *Cartea românească*, p. 141, nr. 300; p. 147, nr. 320; p. 157, nr. 359; p. 201, nr. 556

⁵⁵ Paul Mihail, *Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia. Așezăminte. Scrieri. Personalități*, „Știința”, Chișinău, 1993, 162-236.

⁵⁶ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Mănăstirea Voroneț. Istorie. Cultură. Spiritualitate*, Pontos, Chișinău, 2010, p. 131.

⁵⁷ ANRM, fond 205, inventar 1, dosar 4267, f. 1-2.

⁵⁸ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 3627, f. 1.

erau prezentate în carantină unei comisii din trei persoane, printre care un medic și secretarul. Ulterior, se elabora lista cărților prezentate, care împreună cu cărțile erau prezentate Consistoriului duhovnicesc de la Chișinău, de unde erau expediate la seminarul teologic pentru a fi verificate de o comisie specială sau de persoane competente în vederea corespunderii cu dogmele ortodoxiei. Inspectorul seminarului semna lista cărților admise, iar celelalte care nu erau conforme cerințelor impuse fie se returnau, fie erau vândute⁵⁹.

Astfel, boieroaica Sofia Balș Canta, locuitoare a Chișinăului, călătorind prin Moldova de peste Prut, a adus în Basarabia prin vama Sculeni, la 30 ianuarie 1823 326 cărți vechi, fiind acceptate de autoritățile civile și religioase, deoarece nu erau contrare ortodoxismului. La 29 aprilie 1823 grecul Cleanti Diordiev, supus rus, a trecut în Basarabia prin aceeași carantină 91 de cărți vechi. La 6 martie 1823 Anghel Popondopulo, supus rus, trece prin carantina din Sculeni 24 de legături cu bucoavne grecești. Cucoana Catinca Laran a prezentat la 31 martie 1823 în aceeași carantină 166 de cărți vechi, care au trecut cenzura abia peste 16 zile de la prezentarea lor. Ioan Dimitriev, locuitor al Iașului, stabilindu-se cu traiul în Basarabia, la 12 mai 1823 a adus cu el 92 de cărți. Spătarul Toma Luca a trecut în Basarabia la 26 iunie 1823 9 cărți, iar grecul Anastasie Mihaila în aceeași lună a prezentat la Sculeni pentru cenzură 8 lăzi mari cu cărți în limbile greacă, germană și latină. O locuitoare a Iașului Maria Hasnaș a trecut vama la 26 iulie 1823 cu 30 de cărți, iar Roxanda Galoglu din localitatea Frumoasa (Iași) a prezentat în aceeași lună în carantina Sculeni pentru cenzură 25 de cărți vechi, șase dintre ele fiind returnate din cauza că erau contrare dogmelor ortodoxismului. La 4 octombrie 1823 un locuitor al Bucureștilor, Gheorghe Gheorghiu, supus turcesc, a trecut peste Prut 45 de cărți grecești pentru a le vinde, iar la 16 octombrie a aceluiași an armeanul Magordian Rușciuc prezintă la vama din Sculeni opt cărți tipărite în limba armeană: un *Lexicon*, trei *Ceasloave* bisericești, două *Istorii a Sfântului Ioan Gură de Aur* și două *Molitvenice*⁶⁰.

Un numeros lot de carte românească a fost adus în Basarabia din București, prin contribuția Mitropolitului Grigorie IV al Ungro-Vlahiei (1823-1834), exilat în această provincie în anul 1829, din cauza neînțelegerilor cu administrația țaristă, care se stabilise în Principatele Române concomitent cu începutul războiului dintre ruși și turci în anul 1828. Fiind numit locțiitor de domn al Țării Românești, deoarece domnitorul Grigorie Ghica era plecat din țară, nu a fost de acord cu instituirea unor taxe. Ca urmare, a fost exilat în februarie 1829 la Chișinău, unde s-a aflat până în 12 ianuarie 1832, iar în locul lui a fost numit în această funcție Neofit Episcopul Râmnicului. Constatând lipsa de cărți religioase în bisericile și mănăstirile din ținut, la 5 iunie 1829 Mitropolitul Grigorie adresează o cerere autorităților laice și bisericești, prin care insistă să treacă prin carantina din Sculeni 150 de exemplare

⁵⁹ C. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungro-Vlahiei*, Chișinău, 1927, p. 70.

⁶⁰ ANRM, Fond 205, inventar 1, dosar 115, f. 1, 3, 17, 9-11, 13, 21, 27-28, 35 și 39, 46, 43.

de Vasilie cel Mare și Grigore Bogoslovul [*Cuvinte*, București, 1826], 150 de cărți Ioan Gură de Aur, [*Cuvinte*, București, 1827], 25 de exemplare de Grigorie din Nazianț, [*Cuvânt pentru preoție*, București, 1821], 30 de exemplare de *Pravoslavnică mărturisire*, [București, 1827], 5 cărți de *Dovedirea împotriva armenilor*, [București, 1824], 30 de exemplare de *Carte folositoare de suflet* [București, 1827], 30 de exemplare de Theodorit, *Cuvinte zece pentru dumnezeiasca promie*, [București, 1828], 8 cărți de *Logică*, [București, 1826]. Printre aceste cărți mai erau și 20 de *Paterice*, [București, 1828], care urmau să fie aduse de la mănăstirea Căldărușani. Aceste cărți, tipărite prin contribuția sau traducerea Mitropolitului Grigorie IV, erau destinate atât pentru bisericile și mănăstirile din întreaga Basarabie, cât și pentru biblioteca seminarului duhovnicesc din Chișinău. Este cunoscut că pe parcursul aflării sale la Chișinău, acesta a dus o intensă corespondență cu Neofit al Râmnicului, care rămăsese să diriguiească treburile mitropoliei și care era considerat un aprig susținător al rușilor în Principate. Motivul pentru aducerea cărților bisericești în Basarabia este evocat într-o scrisoare expediată lui Neofit, din care reiese că „frații de aicea pre cea [știință – n.n.] politicească o au din gazeturile cele multe, iar de cea bisericească sânt lipsiți, mai vârtos cei ce nu înțeleg limba rusească, m'am făgăduit prea o sfințirii sale părintelui arhiepiscopului să le dau în dar acele mai jos însemnate cărți, spre folosul sufletescu”⁶¹. Conform acestei scrisori, cărțile trebuiau să fie așezate de pitarul Ioniță în lăzi „de acelea cu care să aducea hârtia din lăuntru, și găsinđ un ocazion să le trimiță în Iași la egumenul de la mănăstirea Golia”, iar acestuia din urmă i-a fost încredințată misiunea de a le trece peste hotar. Cele dezlegate trebuiau să fie verificate foaie cu foaie „ca să nu iasă aicea lipsă și apoi vor rămâne stricate”. Alături de această scrisori a Mitropolitului Grigorie au fost trimise și câteva rânduri de confirmare ale Arhiepiscopului Dimitrie Sulima. În răspunsul lui Neofit se precizează că va lua măsuri privind trimiterea cărților spre Iași. Într-o altă scrisoare a Mitropolitului Grigorie IV către Neofit se menționează că „nu știu de le voi vedea că nu iaste slobod a întra cărți streine aicea”. Pentru a fi sigur că aceste cărți vor ajunge cu bine la Chișinău, mitropolitul a luat învoire de la Petersburg, prin graful Voronțov de la Odesa și a scris o cerere de a trece cărțile fără taxe vamale⁶². Ministrul Finanțelor Egor Franțovici a acceptat scutirea de taxe vamale, însă cu o condiție, ca aceste cărți să fie verificate cu atenție la vamă⁶³. Protoiereul de Sculeni Mihail Sineacevski a primit la 15 septembrie de la arhimandritul Sofronie de la mănăstirea Golia: 79 exemplare cu copertă și 65 fără copertă și cu foile încurcate de Vasilie cel Mare și Grigore Bogoslovul, [*Cuvinte*, București, 1826]; 81 legate și 70 dezlegate de Ioan Gură de Aur, [*Cuvinte*, București, 1827]; 22 legate și 3 dezlegate de Grigorie din Nazianț, [*Cuvânt pentru preoție*, București, 1821]; 30 legate de *Carte folositoare de suflet* [București, 1827]; 29 de exemplare de *Pravoslavnică mărturisire*, [București, 1827]; 30 legate de Theodorit, *Cuvinte zece pentru dumne-*

⁶¹ Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie...*, p. 68.

⁶² *Ibidem*, p. 69.

⁶³ ANRM, fond 205, inventar 1, dosar 6410, f. 6.

zeiasca pronie, [București, 1828] și cinci legate de *Dovedirea împotriva armenilor*, [București, 1824]. Cărțile s-au aflat în carantina din Sculeni nu mai puțin de 14 zile. Printre acestea erau și 20 de exemplare de *Pateric* [București, 1828], însă deoarece nu erau incluse în liste, nu au fost acceptate și returnate arhimandritului Sofronie. Aceeași soartă ar fi avut-o și cele 8 cărți (4 legate și 4 dezlegate) de *Logică*, [București, 1826], despre care documentele nu precizează dacă au fost acceptate. Din numărul total de cărți au fost trimise de protoiereul de Sculeni Mihail Sineacevski Arhiepiscopului Dimitrie câte un exemplar de *Mărturisirea ortodoxă* și *Dovedirea împotriva armenilor*⁶⁴, iar altele difuzate bisericilor și mănăstirilor. În perioada interbelică mai existau exemplare de Sf. Ioan Hrisostom (1 ex.), Sf. Grigore din Nazianz (1 ex.), *Povățuire pentru duhovnic și canoane* (1 ex.), *Pravoslavnică mărturisire* (1 ex.) și *Dovedire împotriva armenilor* (2 ex.) în Biblioteca Mitropoliei Chișinăului, iar altele la mănăstirea Suruceni⁶⁵.

Așadar, reiese că până în vama Sculeni au ajuns 442 de cărți românești, dintre care au trecut Prutul doar 414, deoarece cele 20 *Paterice* și 8 exemplare de *Logică* nu au fost incluse în listă și probabil au fost returnate lui Sofronie, pentru a fi duse la mănăstirea Golia. Din alte date rezultă că protoiereul de Sculeni a luat în primire la 15 septembrie 1829 410 volume, dintre care 258 legate și 152 nelegate și câteva cu foile încurcate⁶⁶, adică patru cărți nelegate.

Această etapă, care începe la începutul secolului al XIX-lea, se încheie la sfârșitul deceniului trei al acestui secol și este caracterizată printr-un proces intens de răspândire a cărții românești în Basarabia.

După anul 1830 începe difuzarea în număr mare a cărții românești moderne, care este mai numeroasă și mai variată ca tematică și titluri. În această perioadă pătrund la est de Prut literatura de factură laică și diferite reviste. Cartea românească veche continuă să fie distribuită, în special, de centrele monastice, care aveau cărți în mai multe exemplare. Cartea manuscrisă continuă să fie utilizată de preoți sau călugări în bisericile de mir sau în mănăstiri. În secolul al XIX-lea sunt atestate numeroase manuscrise, în special de factură religioasă mai ales în mănăstiri, însă treptat locul lor este preluat de cartea tipărită, care este editată în tiraje mari și răspândită de negustorii de cărți sau dăruită așezămintelor monahale. Cu toate acestea unele mănăstiri din Basarabia, cum ar fi Căpriană și Curchi, continuă să fie centre de copiere și răspândire a cărții manuscrise pe parcursul secolului al XIX-lea.

Un lot important de carte veche a fost trecut în stânga Prutului după înființarea mănăstirii Noul Neamț (Chițcani) în anul 1861, care va deveni în deceniile următoare și până la închiderea ei de autoritățile sovietice, un focar veritabil de răspândire a culturii și spiritualității creștine, atât în Basarabia, cât și peste Nistru.

⁶⁴ ANRM, fond 205, inventar 1, dosar 6410, f.9.

⁶⁵ Const. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie...*, p. 69.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 69.

În anul 1861, duhovnicul Andronic a adus de la Neamț la Chițcani circa 30 de manuscrise, astfel punându-se începuturile bibliotecii mănăstirii Noul Neamț. Conform documentelor, biblioteca a fost completată cu manuscrise și cărți vechi din donațiile făcute de enoriași. Printre aceștia pot fi nominalizați Constantin Botezatu cu familia sa, care prin ginerele său Constantin Catacazi a dăruit în 1879 10 cărți de *Viețile Sfinților*, un *Ceaslov*, o *Psaltire* și o *Biblie*, toate în limba română. Există suficient de multe mărturii scrise despre completarea bibliotecii de la Noul Neamț cu cărți religioase. Cea mai veche carte românească tipărită semnalată în procesul cercetării este *Pravila de la Govora* (1640), care înainte de a ajunge la mănăstirea Neamț s-a aflat în biserica cu hramul Sfântul Nicolae din Bacău. În anul 1864 *Pravila* a fost adusă prin mijlocirea ieromonahului Andronic la mănăstirea înființată pe moșia Chițcani⁶⁷. O *Evanghelie* (București, 1750), care la 24 aprilie 1777 a fost cumpărată de preotul Andrei și preoteasa Ileana pentru biserica din satul Rediul Mare a ajuns la Noul Neamț⁶⁸. Un exemplar de Simion Arhiepiscopul Thesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri întru Hristos* (București, 1765) aparținea la 25 martie 1844 preotului satului Arionești Simeon Ivanov Colac, carte care a fost citită la 17 iunie 1857 de pălămarul catedralei din Bălți Diomid Ivanov. La 29 iunie 1859 aparținea ierodiaconului Iliodor de la tipografia duhovnicească din Chișinău, iar în 1865 a fost cumpărată de egumenul mănăstirii Noul Neamț Theofan Cristea⁶⁹. În anul 1870, în biblioteca mănăstirii Noul Neamț a fost dăruit un exemplar de *Apologhia* (mănăstirea Neamț, 1816), care în prezent se află la mănăstirea Zloți⁷⁰.

S-au implicat în difuzarea literaturii românești în Basarabia diferite personalități marcante ale spiritualității creștine din Moldova, ca arhimandritul Conon Arămescu-Donici, care devine mai târziu Mitropolit al Țării Românești și Iosif Naniescu Mitropolit al Moldovei, amândoi *cu legături de sânge* în Basarabia. Arhimandritul Conon Arămescu-Donici a avut prilejul să viziteze Kievul și Moscova, iar în drumul său a făcut popas și la unele locuri cu tradiție creștinească din partea de sud a Basarabiei, vizitând astfel și mănăstirea Chițcani. S-a întâlnit cu starețul Andronic, care l-a primit cu amabilitate, i-a cerut să-i facă rost de mai multe cărți bisericești tipărite la Chișinău și i-a facilitat trecerea hotarului peste Prut. Înainte de plecare a vizitat și Chișinăul, unde s-a întâlnit cu Preasfințitul Serghie Arhiepiscopul Basarabiei și a cumpărat din dugheana arhiepiscopiei mai multe cărți românești tipărite la Chișinău. Ajuns la Iași, acesta a făcut rost de mai multe cărți pe care le-a solicitat starețul Andronic: *Îndreptarea legii* [Târgoviște, 1652], *Biblia* [Blaj, 1795], *Cartea Sf. Simion Tesalonicianul* [București, 1765], *Noul Testament* [mănăstirea Neamț, 1818], *Cartea nevăzut războiu* [mănăstirea

⁶⁷ ANRM, Fond 2119, in. 6, dosar 777, f. 1-12; Igor Cereteu, *Contribuții la istoria bibliotecii mănăstirii Noul Neamț*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 3, 2014, p. 42.

⁶⁸ Igor Cereteu, *Cartea bisericească*, p. 36-37, nr. IX/11.

⁶⁹ Idem, *Cartea românească*, p. 79, nr. XXXVIII/102.

⁷⁰ Idem, *Cartea bisericească*, p. 139, nr. XCI/139.

Neamț, 1826], *Apanthisma* [mănăstirea Neamț, 1827], *Pavecernicul* sau *Octoihul canoanelor Pavecerniței* [mănăstirea Neamț, 1816]. Aceste șapte cărți au fost expediate din Iași la 8 septembrie 1888, iar după 17 august 1889 a mai trimis câteva cărți dăruite de el, dar tipărite mai târziu de 1830. Împreună cu acestea au mai fost trimise trei cărți dăruite de Mitropolitul Iosif Naniescu: *Teologia lui Damaschin* și două *Molitvenice*, unul de la Iași și altul de la București. Arhimandritul Conon Arămescu-Donici a cumpărat de la Mitropolitul Iosif Naniescu încă 15 cărți, iar altele 20 exemplare au fost dăruite de ierarhul Moldovei⁷¹. Există însă și alte mărturii scrise conform cărora arhimandritul Konon a continuat să dăruiască cărți mănăstirii Noul Neamț. Pe un exemplar de *Arătare pe scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței* (mănăstirea Neamț, 1816) acesta a scris la 2 februarie 1890 următoarele: „Această sfântă carte este dăruită Bibliotecii sfintei Monastiri Noul Neamț din Besarabia, anume de către Arhimandritul Profesor de Teologie și Predicatoru a Sfintei Mitropolii Moldovei /Iașii/ Doctorul Konon Aramescul Donici / din Sf. Mitropolie Iași/ și nimănui nu li esti ertat ca să o înstrăinează de la acest sfânt și dumnezăescu locașu ori prin ce chip ar fi supt al mai ne ertat canon bisăricescu. Aminu. Iași. 2 februarie, anul 1890. Dr. arhimandrit Konon Aramescu Donici profesor”.

Mitropolitul Iosif Naniescu a fost preocupat în cel mai serios mod de completarea bibliotecii mănăstirii din Chițcani cu literatură religioasă. În anul 1889 el a dăruit 30 de cărți tipărite pentru biblioteca Noului Neamț, dintre care: *Teologia* lui Ioan Damaschin, *Istoria Bisericii* a lui Meletie Mitropolitul Atenei, *Istoria Mitropoliei Moldovei*, *Molitvenice*, *Didahiile* lui Ilie Miniati, *Chiriadodromion*, *Catehizis*, *Liturghier*, calendare etc⁷².

Din investigațiile asupra difuzării cărții românești în estul Moldovei am urmărit evoluția acestui fenomen de la apariția primei cărți românești – *Liturghierul lui Macarie* (1508) și până la sfârșitul secolului al XIX-lea, cadru cronologic cercetat în cadrul lucrării noastre. Acest interval de timp l-am delimitat în patru perioade distincte, în funcție de intensitatea difuzării literaturii românești în spațiul de la est de râul Prut. Dacă în primele două perioade, încadrate cronologic între începutul secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului al XIX-lea nu sunt constatate deosebiri în ceea ce privește răspândirea cărții românești vechi, față de teritoriul Țării Moldovei din dreapta Prutului, începând cu primul deceniu al secolului al XIX-lea, când este înființată tipografia de la mănăstirea Neamț, situația se schimbă considerabil. Din acest moment pătrunde la est de Prut un număr considerabil de mare de cărți bisericești, iar manuscrisele sunt înlocuite treptat cu tipăriturile. Credem că un număr considerabil de manuscrise au fost răspândite în bibliotecile bisericilor, și mai ales, a mănăstirilor în timpul exodului călugărilor din mănăstirile Moldovei din dreapta Prutului la începutul deceniului

⁷¹ Paul Mihail, *Legături cărturărești dintre Mitropolia Moldovei și mănăstirea Noul Neamț*, în Idem, *Mărturii de spiritualitate românească în Basarabia*, Chișinău, „Știința”, 1993, p. 26-30.

⁷² *Ibidem*, p. 25

trei al secolului al XIX-lea, când de teama revoltelor începute la Iași în februarie 1821 de români și greci, sute de călugări și preoți s-au retras în Basarabia, luând cu ei mijloace financiare și bunuri materiale cele mai de preț. Peste 400 de cărți vechi românești au fost transportate și difuzate în Basarabia de Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei în anul 1829, în timpul exilului său la Chișinău (1829-1832). Ultima perioadă în difuzarea cărții românești în Basarabia cuprinde cadrul cronologic de la începutul deceniului patru până la sfârșitul secolului al XIX-lea. Această perioadă este caracterizată printr-o difuzare accentuată a cărții românești moderne, însă apar sporadic și informații despre răspândirea cărților românești vechi. Această ipoteză este materializată mai ales la începutul deceniului șapte, când în urma conflictului dintre autoritățile laice și bisericești din Moldova, în legătură cu secularizarea pământurilor mănăstirii Neamț, călugării acestei lavre se retrag pe moșiile din Basarabia, unde au întemeiat un nou așezământ monahal pe moșia Chițcani. De la vechea lavră a Neamțului au fost aduse, prin contribuția lui Theofan Cristea, Andronic Popovici și Isihie Donici o mare parte a bibliotecii, compusă din manuscrise vechi din secolele XV-XIX și cărți tipărite care, pe parcurs, au fost difuzate și în alte mănăstiri, schituri sau biserici din Basarabia. O contribuție importantă în răspândirea literaturii românești în Basarabia au avut-o Arhimandritul Conon Aramescul-Donici și Mitropolitul Iosif Naniescu, care au expediat la mănăstirea Noul Neamț loturi întregi de cărți religioase și laice, tipărite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, însă există printre acestea și tipărituri vechi din secolele XVII-XVIII.

А.М. Пономарёв*

ПЕРЕПИСКА КИЕВСКОГО ВИЦЕ-ГУБЕРНАТОРА ИВАНА КОСТЮРИНА И МОЛДАВСКОГО ГОСПОДАРЯ МАТВЕЯ ГИКА ПО ПОВОДУ СООРУЖЕНИЯ КРЕПОСТИ СВЯТОЙ ЕЛИЗАВЕТЫ (1754)

The letters between vice-governor Major-General of Kyiv I. Kostyurin and the Moldovan ruler M. Gika are published for the first time. They include information about the construction of the fortress of St. Elizabeth by the Russian authorities. On the one hand, it shows the legality of the building in according to the provisions of the Belgrade Peace Treaty of 1739. On the other hand, it claims to the construction of the fortress by the Crimean Khan Arslan-Giray.

Keywords: the Belgrade peace in 1739, the Kiev vice-governor I. Kostyurin, the Moldavian mister M. Gika, the fortress of St. Elizabeth, the fortress construction, the Crimean Khan Arslan-Giray, the claims of the Crimean Khan.

В отношениях между Российской империей и Портой со времени окончания русско-австрийско-турецкой войны 1735–1739 гг. и до начала войны 1768–1774 гг. ощущалась известная напряженность. Донесения запорожской разведки, а также агентов, которые проживали на территории Османской империи и Крымского ханства пестрели сообщениями о приготовлениях этих держав к войне, что угрожало южным границам России, а значит и территории Войска Запорожского. С целью колонизации новых земель и поступательного продвижения к Северному Причерноморью в начале 1750-х гг. царское правительство предприняло меры по переселению на территорию северной части Кодацкой паланки, а также заднепровских сотен Миргородского полка молдаван, болгар, сербов. Так возник анклав военных поселений – Новая Сербия. Для защиты ее новопоселенцев невдалеке от границы с Новой Сербией в марте - апреле 1753 г. Правительствующим Сенатом было определено место строительства крепости Св. Елизаветы.

* **Пономарёв Александр Михайлович**, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев.

* * *

Российская дипломатия еще во время войны 1735–1739 гг. была вынуждена отстаивать на переговорах свои южные границы. Немировский конгресс 1737 г., во время которого османская сторона пыталась примириться с Россией, установив свои правила игры, был непродуктивным для обеих сторон и закончился российско-турецкими переговорами 24–29 сентября 1737 г., во время которых османские делегаты выдвинули свою „теорию безопасности границ”, предлагая установить на российско-турецкой границе три барьерные зоны¹. Одна из них касалась украинских земель и должна была располагаться между Южным Бугом и низовьями Днестра. Приграничными городами с российской стороны должны были стать Киев и Васильков, а с турецкой – Бендеры и Очаков².

На переговорах в Белграде 1739 г. представители Порты предложили кроме указанных буферных зон создать „барьер” еще и в районе р. Южный Буг, однако, французский посол маркиз де Вильнёв³ уговорил султанское правительство согласиться с условиями российской стороны⁴. Франция, сознавая, что не может поощрить османов к войне с Россией, содействовала тому, чтобы в целом Порта подписала довольно выгодный для себя мир⁵. Однако Белградский мир не устранил противоречий между Россией и Портой, и, в частности, между Запорожьем и Крымом.

Российские дипломаты А. Вешняков и К. Каниони⁶ во время пребывания в Стамбуле неоднократно поднимали вопрос о разграничении владений крымских татар и запорожцев. Для разграничения новых границ был установлен шестимесячный срок завершения работ, начиная с момента ратификации договора⁷.

При разграничении земель осенью 1740 г. оказалось, что в инструкции по разграничению турецким делегатам не указывалось, что кордон должен отвечать линии 1705 г., как это было решено Белградским мирным конгрессом 1739 г. С помощью маркиза де Вильнёва А. Вешняков и К. Каниони добились того, чтобы этот факт был учтен турецкими представителями, которые получили из Порты дополнительные указания. Одновременно Порта прислала инструкцию отодвинуть запорожцев дальше от р. Южный

¹ Орешкова С.Ф., *Немировский конгресс. От двусторонних османо-российских отношений к Восточному вопросу*, М., 2015, с. 201.

² Там же, с. 202.

³ Вильнёв, Луи Совёр, французский посол в Стамбуле в 1728–1741 гг.

⁴ Михнева Румяна, *Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века (1739–1756)*, М., 1985, с.39.

⁵ Ульяницкий В.И., *Турция, Россия и Европа с точки зрения международного права*, in *Русский вестник*, 1877, №.2, с.308.

⁶ Вишняков Алексей и Каниони Карл, российские дипломаты, которые вели подготовку к работе Белградского мирного конгресса 1739 г.

⁷ Михнева Румяна, *Россия и Османская империя в международных отношениях...* с. 58.

Буг⁸, что лишало бы запорожских казаков значительной части своих земель, о чем российская сторона заявила решительный протест.

В итоге 4 ноября 1740 г. было подписано соглашение, известное как „Инструмент о разграничении земель между Бугом и Днестром”⁹, где послевоенная граница по территории Запорожских Вольностей пролегла в соответствии с линией, установленной в 1705 г.

Такое политико-правовое положение земель в междуречье Буга и Днестра сохранялось вплоть до русско-турецкой войны 1768-1774 гг. Однако, в начале 1750-х гг., когда Россия собиралась начать строительство крепости Св. Елизаветы и заселять Новую Сербию колонистами с Балкан, статус этого региона начал меняться от относительно стабильного к геополитически активному, когда инициатором динамики взаимоотношений выступала турецкая и крымская стороны.

Порта не теряла времени напрасно и за год до начала строительства крепости Св. Елизаветы начались работы по укреплению очаковских фортификационных сооружений. Так, запорожская разведка доносила, что 7 апреля 1753 г. из Стамбула в Очаков прибыло 150 турок-каменщиков для „строения корабельной пристани и пороховых погребов, також и магазейнов”, для чего они берут камень на р. Днепр возле Кызы-Кермена, и на р. Южный Буг, где добывают его „при тамошних порогах, подрывая порохом”. Между Очаковым и близлежащими молдавскими селами от лимана к морю был вырыт канал, а вокруг самой крепости прорыто два рва – один земляной, а „другой позади глубокой, которой камнем выслан, а из того рва поведена городовая стена, которая потому ж самородным камнем вся окладена, а внутри той стены вал обведен”¹⁰.

В свою очередь Российская империя убедилась в необходимости наращивать военную мощь на южных границах с целью отпора турецко-татарскому войску в случае войны на своей территории, поскольку Киев и прилегающие к нему местечка оказывались под угрозой разрушения или даже полного уничтожения. В случае опасности крепость могла бы принять на себя первый удар со стороны Крымского ханства и Порты.

Строительство военного форпоста было необходимо также с целью защиты новоприбывших поселенцев Новой Сербии и Новослободского казачьего полка. Первые ведомости о необходимости строительства крепости Св. Елизаветы содержатся в жалованной грамоте императрицы Елизаветы Петровны генерал-майору И. Хорвату, датированной 11 января 1752 г.¹¹

На заседаниях Правительствующего Сената от 21 марта и 4 апреля 1753 г. было определено место строительства крепости – на р. Ингул между

⁸ Там же, с. 58–59.

⁹ Полное собрание законов Российской империи, Т.IX, СПб., 1830, с.290.

¹⁰ Андриевский А.А., *Материалы для истории южнорусского края XVIII столетия (1715-1778)*, извлеченные из старых дел Киевского губернского архива, Ч.II, Одесса, 1886, с. 564.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи, Т.XII, СПб., 1830. с.583.

устьями ее притоков – р. Грузкая (или Тура) и р. Каменистая Сугакля за 4 км от границы с Новой Сербией¹². Наряду с этим в сенатском указе от 6 апреля 1754 г., адресованном гетману Кирилу Разумовскому, говорилось о необходимости начала работ по строительству уже весной того же 1754 г., чтобы „земляную крѣпость под именем Святыя Елисаветы здѣлать”¹³.

Тем временем, слухи о строительстве крепости быстро достигли Стамбула, причем, в сильно преувеличенном виде. Французский дипломат маркиз Дезальер¹⁴, опираясь на донесения польских конфидентов, сообщал, что Россия начала строительство шести (sic! – А.П.) крепостей на р. Южный Буг, и еще шести на р. Ингул, а к Переволочной уже стягиваются российские войска. Соответственно Порта приказала привести свои приграничные крепости (Очаков, Бендеры, Хотин) в состояние готовности¹⁵.

В августе 1754 г. киевский вице-губернатор Иван Костюрин пытался всячески успокоить крымского хана Арслан-Гирея, чтобы тот не доверял безосновательным слухам о том, что строительство крепости Св. Елисаветы ведется непосредственно возле турецкой границы. И. Костюрин отмечал, что крепость возводится как форпост в борьбе с гайдаками и для защиты новосербских поселений. Строительство крепости, по словам вице-губернатора, вблизи „польской границы с недавнего времени чинится”, причем, „она же крепость не в близости турецкой границы, но в отдалении от оной в собственных российского владения землях быть имеет”, отмечая далее, что от турецкой границы до места возведения „подлинно больше 100 верст будет, о чем сию правду всякой человек своими глазами увидеть может, кто хочет”¹⁶. То же самое было сообщено И. Костюриным очаковскому Ибрагим-паше¹⁷ и бендерскому паше¹⁸, а также молдавскому господарю М. Гика¹⁹, которые, в свою очередь должны были уведомить Порту.

В октябре 1754 г. крымский хан Арслан-Гирей в ответ И. Костюрину указывал, что он получил письмо которым Киевская губернская канцелярия „увѣдомляли нас, что в Новой Сербии от стороны Российской империи зачали дѣлать крѣпость Святыя Елисаветы, которая разстоянием от границ Блистателной Порты в дватцати часах (!) состоит, и оную не ради иного чего зачинаю дѣлать, токмо для охранения своих границ от гайдама-

¹² Тупчієнко М.П., *Фортеця св. Єлисавети (історичний та археологічний нарис досліджень)*, режим доступа: library.kr.ua/elib/tupchienko/fortetsa.html

¹³ В с этим, гетман должен был отрядить на работы городских казаков из полков Гетманщины 5067 чел. и 325 чел. для перевозки строительного леса. // *іп*: ЦГИАК Украины, ф. 51, оп. 3, д. 12376, л. 5 и об.

¹⁴ Дезальер, Роланд Пушо, французский посол в Стамбуле в 1747–1754 гг.

¹⁵ Михнева Румяна, *Россия и Османская империя в международных отношениях...* с. 109.

¹⁶ Андриевский А.А., *Материалы для истории южнорусского края...* с. 582–583.

¹⁷ ЦГИАК Украины, ф. 59, оп. 1, д. 2498, л. 4 об.

¹⁸ Там же, л. 7 об.

¹⁹ Там же, л. 6.

ков и ради защищения близ Полской области поселившихся Новой Сербии мѣст от разбойников”²⁰.

Особенное недовольство крымского хана вызвало то, что крепость строилась не в „барьерных местах” возле разрушенной Азовской крепости, где, будто бы, в „минувших годах под протекстом караулных дворов нѣсколко крѣпостей построили. А нынѣшней год в присвоенных мѣстах, которыя надлѣжащим образом еще не разначены (размежованы. – А.П.), землю Новой Сербии называние, которая без сумнения не далече от границ имѣет быть, и сие явно, что мирному трактату не сходно”²¹.

Во временном измерении расстояние от крепости до турецкой границы составляла 46 часов езды по прямой линии²², по другим сообщениям 36 часов²³. Тогда как крымский хан писал уже про 20 часов, а Дезальер убеждал Порту, что расстояние составляет только лишь 14 часов езды, и что строительство крепости, по его мнению, означает подготовку России к войне²⁴.

Строительство крепости стало значительным дестабилизирующим фактором в российско-османских отношениях. Противодействие Порты в этом вопросе заставило российского посла в Стамбуле Алексея Обрескова сказать, что „сие дело серьезное учинилось, нежели ожидать резон был”. Для того, чтобы успокоить султанское правительство, А. Обресков передал османской стороне карту, где было обозначено место сооружения крепости, которая была расположена довольно далеко от турецкой границы²⁵.

Осенью 1754 г. А. Обресков убеждал Порту, что Россия не будет нарушать мир, а в случае обострения политической ситуации ему было дано право декларировать приостановку строительства крепости. В конце 1754 г. в Стамбуле значительно выросло влияние великого визиря Бахира Косе Мустафы, который крайне негативно относился к строительству крепости Св. Елизаветы, что, в итоге, и заставило А. Обрескова объявить в декабре 1754 г. о решении российского правительства прекратить строительство²⁶.

Этот шаг Коллегия иностранных дел в своем донесении в Сенат от 17 декабря 1754 г. объясняла следующим образом: „Возобновление или совершенное для здѣшней стороны столь нужное помянутой крепости достроение, так как оное нынѣ генералом-губернатором Глѣбовым обще находящимся тамо генералитетом постановлено, не может отнюдь скрытно быть от турецкой стороны, а особливо от хана крымского, которой к россий-

²⁰ ЦГИАК Украины, ф. 59, оп. 1, д. 2499, л. 1 об.

²¹ Там же, л. 2.

²² Михнева Румяна, *Россия и Османская империя в международных отношениях...* с. 109.

²³ Шамрай Сергій, *До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветчина)* in: *Записки історико-філологічного відділу*, кн. XXIV, Київ, 1929, с.243.

²⁴ Михнева Румяна, *Россия и Османская империя в международных отношениях...* с. 110.

²⁵ Михнева Румяна, *Россия и Османская империя в международных отношениях...* с. 110.

²⁶ Там же, с. 110-111.

ской сторонѣ находитца во всегдашнем злонамерении, и которой по тому не оставит всеми мерами злостныя внушения дѣлать самой Порте”²⁷.

Поэтому Коллегия считала, что для соблюдения с Портой „соседственной дружбы и тишины, и для отвращения всяких ханских вредных противу здѣшней стороны у нея происков, лутчее то назначенное крепости С[вя]тыя Елисаветы совершенное достроение нынѣ отложить впредь до удобнаго времени, а между тем в той крепости производить толко одни нужныя починки, так и необходимыя укрепления, однако ж скрытно и со всякою осторожностью от шпионов”²⁸, чтобы можно было закончить строительство крепости Св. Димитрия Ростовского.

Так, ради сохранения добрососедских отношений с Портой и для возможности беспрепятственного возведения крепости Св. Димитрия Ростовского, несмотря на то, что положения Белградского мира 1739 г. Петербургом не нарушались, Россия временно „де юре” прекратила строительство, пожертвовав одной крепостью ради другой. Стоит отметить, что еще в 1929 г. С. Шамрай, основываясь на документах XVIII ст., считал, что крепость „и в дальнейшем укрепляли и достраивали, но делали это чрезвычайно тайно, и никого постороннего к ней не допускали”²⁹.

Крепость Св. Елизаветы должна была стать важным форпостом в деле обороны южных рубежей Российской империи от турецко-крымскотатарско-ногайской агрессии, но, по мере продвижения России к Черному морю, на деле оставалась древесно-земляной тыловой крепостью, где хранились боеприпасы, оружие, амуниция, причем, планируемое количество орудий так и не было поставлено на крепостные стены. Своего предназначения крепость полностью не исполнила, несмотря на то, что к началу войны 1768-1774 гг. в крепости имелось 120 пушек, 12 мортир, 6 фальконетов, 12 гаубиц и 6 мортирцев, а по мощности укреплений даже не могла сравниться с турецкими твердынями – Измаилом, Бендерами и Очаковом.

С другой стороны для запорожцев это было началом наступления на Вольности Войска Запорожского. О политическом значении крепости Св. Елизаветы красноречиво свидетельствуют пророческие слова знатного товарища Каневского куреня Василия Романовского, который, прибыв из Крыма, где имел встречу с представителями украинской политической эмиграции, на Сечь 6 декабря 1755 г. пришел к выводу, что сооружение крепости является опасностью для существования запорожцев. Он считал, что в Петербурге „Войско Запорожское вконец истребить хотят, для чего... по сей сторонѣ Днѣпра города, яко-то Елисавет и протчие подѣланны, и уже Войско Запорожское все у мѣшок убрато, толко ж еще, чтоб тот мѣшок

²⁷ ЦГИАК Украины, ф. 59, оп. 1, д. 2501, л. 1.

²⁸ Там же, л. 1 об.

²⁹ Шамрай Сергій, *До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівицина й Лизаветчина)* in: *Записки історико-філологічного відділу*, кн. XXIV, Київ, 1929, с.242–243.

завязать, россияне способу не избрали”³⁰. Через двадцать лет эти слова станут реальностью, а Запорожская Сечь прекратит свое существование.

О корреспонденте киевского вице-губернатора генерал-майора И. Костюрина – молдавском государе М. Гика в историографии известно не слишком много. Он правил Княжеством Молдова довольно непродолжительное время и умер молодым³¹.

М. Гика одел султанский кафтан, как инсигнию власти в Стамбуле 30 августа 1752 г., став, таким образом, господарем Валахии (Цара Ромыняскэ), а 1 октября того же года прибыл в Бухарест³². В 1753 г. М. Гика становится господарем Молдовы, торжественно въехав в Яссы 22 июля 1753 г.³³

Во внешней политике Гика больше ориентировался на Российскую империю и Австрию. В то же время, по требованию Порты, Гика следил за событиями в соседней Речи Посполитой, информируя о тамошних делах Стамбул, чем умело пользовались и французские дипломаты³⁴. Однако французский посол Дезальер считал, что другой господарь мог бы лучше справиться с этим заданием, и поэтому настаивал на устранении Гика³⁵. Возможно, что недостаточный уровень выполнения заданий Порты был косвенно связан с тем, что в историографии Гика остался как господарь-„эпикурец”³⁶. Очевидно, что, все же, господарского трона Гика лишился не только из-за инспираций французского посла, но и при активном участии визиря Мустафы-паши, который, будучи в дружеских отношениях с К. Раковицей, содействовал восхождению последнего (в который раз) на престол Молдовы³⁷. В итоге, в феврале 1756 г. Гика был отстранен от власти.

Письмо киевского вице-губернатора, генерал-майора И. Костюрина с молдавским господарем М. Гика, в котором сообщается о сооружении российскими властями крепости Св. Елизаветы, является составной частью дипломатария киевских губернаторов, вице-губернаторов и обер-ко-

³⁰ *Архів Коша Нової Запорозької Січі*, т.4, Київ, 2006, с.570.

³¹ Гика Матей (Матвей) (рум. Ghica Matei) (1728 – после 1760 †). М. Гика взошел сначала, в августе 1752 г., на валахский престол, что произошло сразу после смерти его отца – господаря Валахии (Цара Ромыняски) Григория II Гики. В последние годы жизни, с июля 1753 г. до февраля 1756 г. М. Гика был господарем Княжества Молдова.

Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 655.

³² Ibidem.

³³ *Domnii Țării Moldovei. Studii*, volumul editat de Demir Dragnev, Chișinău, 2005, p. 248.

³⁴ Хайдарлы Дан, *Молдавия и Крымское ханство (1718-1774)* în: *Stratum plus*, 2003-2004, № 6, с.279.

³⁵ *Domnii Țării Moldovei. Studii...* p. 248.

³⁶ Упоминание о Матее Гика как эпикурейце, vezi: Хайдарлы Дан, *Молдавия и Крымское ханство (1718-1774)* în: *Stratum plus*, 2003-2004, № 6, с.279.

³⁷ *Domnii Țării Moldovei. Studii...* p. 249.

мендантов как начальников приграничного города. Ответ на это письмо молдавского правителя М. Гика, в свою очередь, характеризует дружеские отношения Княжества Молдова по отношению Российской империи, и вассальные – к Османской империи.

Публикуемые документы отложились в фонде 59, („Киевская губернская канцелярия”), который хранится в Центральном государственном историческом архиве Украины, г. Киев, (сокращенно: ЦГИАК Украины).

Археографическая обработка документов осуществлена в соответствии с „Методическими рекомендациями...”, которые используются при издании документов украинской и российской палеографии XVIII века³⁸. Текст подается аутентично, стилистика и орфография сохранена, пунктуация уточнена, выносные литеры выделены курсивом, искаженное написание слов и описки оговорены специально или обозначены восклицательным знаком в квадратных скобках [!].

Документ № 1

1754 г., августа 29. – Письмо киевского вице-губернатора генерал-майора Ивана Костюрина молдавскому господарю Матвею Гика

При семъ же случаѣ, разсудилось мнѣ вашей свѣтлости предъ-
вить, дабы не вымыслили зломышленные и, ненавидящие покоя, да и
простои народ неосновательнымъ слухомъ и разглашениемъ не довел бы
вашу свѣтлость принять сумнение, яко в российских [!] ея император-
скаго величества, мои всемилостивѣишии и всеавгустѣишии гсдрни,
границах, в Новои Сербіи крепость Святая Елисаветы зачинають стро-
ить, но она крепость не³⁹ в ыном каком намѣреніи, какъ токмо для
ахранения [!] и защищения отъ своевольныхъ людей гайдамаковъ росси-
ских [!] границъ, и того поселения, которое в близости в полской гра-
ницы⁴⁰ с нѣдавнаго времени чиниться, и Новою Сербіею называется.
Шная же крепость не въ близости турецкой границъ, но в отдаленіи отъ
оной, в собственныхъ российскаго владѣнія земляхъ быть имѣеть. Такъ
что отъ турецкой границы до того мѣста, на которомъ сия крепость по-
строится [!] подлинно больше ста верстъ будетъ, а чѣмъ сию правду всякой
человекъ своими глазами увидеть можетъ, кто похочетъ. // И дѣля того,
Блискательной Штаманской Порте не токмо по сеи, но и ни по никакой
другой притчинѣ, а Россіи нималого сумнения или обража⁴¹ имѣть,

³⁸ Гісцова Любов, *Методичні рекомендації по підготовці до видання „Архіву Коша Нової Запорозької Січі”*, Київ, 1992, с. 12–20.

³⁹ Слово правлено.

⁴⁰ Слово правлено.

⁴¹ Нужно обража, что происходит от *otbrage* (фр.) – недоверие, сомнение, подозрение. Тут – недоверия.

отнюдь, не надлежитъ. Ибо с россискѡи [!] императорской стороны благоустановленную дружбу на вѣчныя времена в [!] Блистательную [!] Портою непоколимѡ [!] содержать намѣрены, и тѣмъ вашу свѣтлость совѣршенно увѣряю, и во ѡжиданіи на сие, [в] вышеписанном во всемъ приятелскогѡ от вашей свѣтлости увѣдомления, со истинно дружеским моимъ почтением, пребываю.

Вашей свѣтлости, моего дружелюбнейшаго и сосѣдствѣннаго
 друга, покорнѣйшій слуга, ея императорскаго величества,
 самодержицы всероссійской,
 моеи всемилостивѣйшей і всеавгустѣйшей гсдрни,
 учрежденный генераль-маѡр и Киевской губерніи вице-губернаторъ
 и главный киевскіи командиръ

ЦГИАК Украины, Ф. 59, Оп. 1, Д. 2498, Л. 6-6 об. Отпуск.

Документ № 2

1754 г., сентября 24. Яссы. – Письмо молдавского господаря Матвея Гика киевскому вице-губернатору генерал-майору Ивану Костюрину

Перевод с писма свѣтлѣйшаго принца м[олд]а[в]скаго Матѡея Гики къ его превосходителству гсдну генераль-маѡру и кїевскому вице-губернат[о]рю [!] Ивану Ивановичу Костюрину, отпушеннаго съ Яс[сѣ] 24 сентября 1754 году

Вашего превосходительства писмо в цѣлости ко мнѣ привезенно російскимъ подданнымъ, котораго искъ ваше превосходительство мнѣ рекомендоват изволили, и во отвѣт, чрез онаго жъ симъ моимъ дружеским писаніемъ, чиню.

Вѣдомо, что оной искъ, без всякаго медленія на моемъ судѣ былъ рассмотрѣн, и, за силу святыхъ справедливости правъ разсужденъ, но челобитчикъ человѣкъ прост, – онаго, что ему было присужено не похотѣлъ и тоѣ, что было тому, кот[о]рой ево обѣдилъ [!], платит приговоренно, пущѣ похотѣлъ оставит.

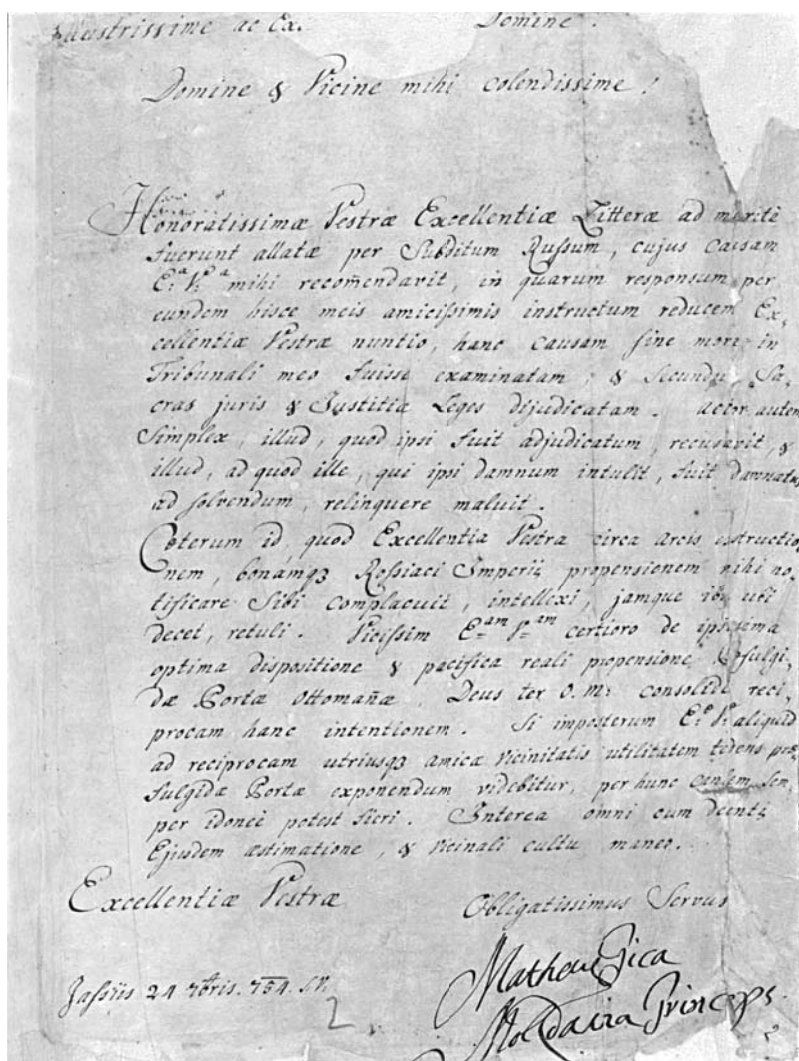
В прочѣмъ, что ваше превосходительство в строеніи крѣпости, и о доброй Россійскаго государства склонности меня увѣдомит изволили, виrozumѣлъ, и уже туда, куди надлежит, отрепортовалъ. Взаимно ваше // превосходительство увѣдомляю о таковомъ же изрядномъ порядкѣ и вещественной мирной склонности Пресвѣтлой Порти Оттоманой⁴². Богъ всевишній да укрѣпит [!] взаимное оноѣ намѣреніе. Ежели вперед ваше превосходительство в ползу взаимной сосѣдственной друж-

⁴² Нужно Оттоманской.

би Пресвѣтлой Портѣ объявит, что ни есть усмотрите, симъ слѣдомъ всегда способно быть может. Между тѣмъ, со всякимъ надлежащимъ почитаніемъ и сосѣдственнымъ почтеніемъ, пребываю.

ЦГИАК Украины, Ф. 59, Оп. 1, Д. 2500, Л. 1-1 об.
Делопроизводственный перевод с латинского языка.

Документ № 3

ЦГИАК Украины, Ф. 59, Оп. 1, Д. 2500, Л. 2.
Оригинал на латинском языке.

Valentin Tomuleț*

STATISTICA RUSĂ DIN 1820 CA IZVOR ÎN STUDIAREA ȘLEAHTICILOR POLONEZI¹ DIN ȚINUTUL HOTIN

The statistics, dating from 1820, include 145 unpublished documents (in fact, 145 localities from the Hotin land), presented by the Ispravnic of Hotin Land to Regional Government of Bessarabia. The material provides valuable information for the detailed knowledge of the situation of the localities of Hotin Land at that time. Statistics assesses with high accuracy and rigor the number of taxpayers' families at the time of statistics, the number of nobles and religious faces, and contained detailed information on the total number of males and females in each locality, including males according to category of age. The statistics also contain a special section for females, which included: widows, girls and wives.

A difficult moment in the analysis of this document is that the statistics contain information only for 145 rural localities. Information is missing for 73 localities, including the town of Hotin and some fairs. More detailed research shows that, in fact, there are missing data for 3 surrounding: Lower Dniester, with 22 localities; Ciuhur, with 25 localities and the Rashkov, with 21 localities. In addition, the statistics from 1820 do not contain information about 5 localities from Soroca land, 3 hamlets from Iasi land and 76 remaining localities from Hotin land, according to the administrative-territorial division of 1818.

The statistics of 1820 are deposited in the Fund of the Regional Bessarabian Government of the National Archives of the Republic of Moldova and have not been published until now. According to data in the statistics of 1820, representatives of Polish szlachta were present in the villages of Sauca and Noua-Sulița (10 persons), Mărcăuți (5 persons), Irstov/Otaci (4 persons) and Teleșeu (3 persons). Certainly, some Polish representatives of Polish szlachta lived in the Hotin town and the missing localities, about which, with regret, the statistics from 1820 do not have information.

The analysis of the factual material present in the statistics of 1820 allows us to

* **Valentin Tomuleț**, doctor habilitat, profesor universitar, cercetător științific principal, Institutul de istorie.

¹ Termenul *șleahțici polonezi* este folosit de noi în acest studiu mai mult în sens social-politic, fără a insista asupra identității etnice a acestora, din considerentul că mulți din ei, din punct de vedere etnic, erau lituanieni, ucraineni, bieloruși sau moldoveni.

conclude that statistical information exerts a major impact on the understanding the processes occurring in the economic and social life of society, offers the possibility to know with certain accuracy what happened within a certain period of time and outlines quantifiable assessments on the general development trends of the land and of the region as compared to the previous periods.

Keywords: Hotin, statistics, social status, Szlachta, Poles.

Formularea problemei

Anexând la 1812 teritoriul dintre Prut și Nistru, autoritățile țariste, în scopul unei administrări mai eficiente, au întreprins măsuri concrete în vederea efectuării unei evidențe riguroase a numărului populației și a resurselor de care dispunea provincia nou-anexată. Această sarcină prioritară poate fi sesizată din instrucțiunile date de amiralul P. V. Ciceagov, comandantul-șef al armatei ruse de la Dunăre și seful Administrației Generale a Moldovei și Țării Românești, adresate la 23 iulie 1812 guvernatorului civil Scarlat Sturdza privind organizarea teritoriului dintre Prut și Nistru, în care se sublinia clar necesitatea efectuării unei statistici riguroase în Basarabia pentru a o putea guverna cât mai eficient². Drept rezultat, la 2 februarie 1813, în cadrul Guvernului Provizoriu al regiunii Basarabiei a fost constituit Departamentul doi, cu Expediția statistică, condus de Matei Crupenschi³. Grație activității acestei expediții, în Arhiva Națională a Republicii Moldova s-au păstrat mai multe informații statistice privind situația demografică, economică, socială și confesională din Basarabia în acea perioadă de timp. Însă lipsa de personal calificat a făcut existența acestei structuri ineficientă și în 1816 ea a fost suprimată în urma reformei Guvernului. Funcțiile de evidență au fost transferate Departamentului financiar-economic, care întocmea, către data de 1 ianuarie a fiecărui an, rapoarte despre numărul populației pe familii și apartenența lor socială⁴.

Astfel, studiul numărului populației, inclusiv al nobilimii (în cazul nostru a *șleahțicilor*), în baza statisticii populației pentru ținutul Hotin din 1820 prezintă un interes deosebit. În plus, subiectele legate de studiul numărului populației în baza datelor statistice, adunate de administrația imperială rusă cu diferite scopuri și ocazii pe parcursul secolului al XIX-lea prezintă un mare interes, deoarece ne permit să stabilim schimbările de ordin demografic și nu numai care au avut loc în această perioadă de timp pe teritoriul Basarabiei, în cazul nostru legat de cunoașterea numărului, compoziției și situației economice a nobilimii.

² Arhiva Istorică de Stat din Rusia (AISR), F. 19, inv. 3, d. 125, f. 50-54 verso.

³ Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), F. 1, inv. 1, d. 3995, f. 11-14; Записки Бессарабского областного статистического комитета (ЗБСК), Кишинев, 1868, т. III, с. 113-116.

⁴ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собр. II, т. I, 1826, № 444, СПб., 1830, с. 658-659; А.Защук, *Материалы для военной географии и военной статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Военное обозрение Бессарабской области*, СПб., 1863, с. 147-150.

Pentru a pătrunde mai ușor în esența problemei, să facem la început o caracteristică rezumativă a statisticii din 1820, a modalităților de adunare și selectare a informațiilor statistice privind populația pe care administrația imperială le-a utilizat pe parcursul primelor decenii ale secolului al XIX-lea în Basarabia.

Ținutul Hotin conform împărțiri administrativ-teritoriale din 1818

Pentru a înțelege mai profund procesele demografice și mutațiile sociale, dar și alte procese care au avut loc în ținutul Hotin, să facem o caracteristică succintă a schimbărilor care s-au produs în sistemul administrativ în primele decenii după anexare. Aceasta ne va permite să cunoaștem când și în ce împrejurări au avut loc transferurile de localități de la un ținut la altul, care a fost scopul acestor remanieri de ordin teritorial-administrativ și care a fost poziția administrației imperiale la acest subiect.

Conform Regulamentului organizării administrative a Basarabiei din 29 aprilie 1818, în Basarabia, în locul celor 9 ținuturi existente, au fost instituite 6 ținuturi: Hotin, Iași, Orhei, Bender, Ismail și Akkerman⁵. Ca urmare a acestor modificări, au intervenit anumite schimbări în componența ținuturilor. În Basarabia erau înregistrate 1061 de localități: 305 (28,7%) localități în ținutul Orhei, 297 (28%) – în ținutul Iași, 218 (20,5%) – în ținutul Hotin, 104 (9,8%) – în ținutul Ismail, 84 (7,9%) – în ținutul Bender și 53 (5%) de localități – în ținutul Akkerman. Ținutului Hotin revenindu-i, în așa fel, locul trei în cadrul celor șase ținuturi ale Basarabiei.

Conform noii împărțiri administrativ-teritoriale din 1818, în componența ținutului Hotin au fost incluse **30 de localități** din fostul ținut Soroca: *târgul* Otaci; *satele*: Iarova, Balinți, Tătărauca Veche, Tătărauca Nouă, Samoleuca, Rughi, Ario-nești, Unguri, Călărășăuca, Vălcineț, Codreni, Lencăuți, Verijăni, Hârbova, Briceni, Sauca, Sudarca, Teleșăuca, Văsoca, Horodiște, Braicău, Trăisteni, Climăuți, Cior-noleuca, Corbu, Horodiciu; *schitul sau mănăstirea* Călărășăuca; *cătunele*: Boroseni, Moșana⁶. Din fostul ținut Iași, în componența ținutului Hotin au fost incluse **12 localități**: *satele* Dondușeni, Reditu Mare, Dânjani, Hrenăuți, Rujeșița, Onești, Fântâna Albă, Brătușeni, Stângăcenii; *cătunele* Golăești, Chetroșica, Șofrâncani⁷.

Noua împărțire administrativ-teritorială din 1818 menținea în ținutul Hotin cele **176 de localități** deja existente: *orașul* Hotin; *târgul* Lipcani, *satele*: Onutu, Perebiicăuți, Rohutinu, Gheorgheuți, Prihorodu, Otaci, Anadolu, Dărăbani, Părcăuți, Bârnova, Moșinețu, Vârnovița, Lencăuți, Măcăreuca, Mihoreni, Hrușoveți, Babin, Buzovița, Răsteu, Otaci, Cumarăv, Molodova, Cormani, Culișeuca, Niporotova, Lomacinița, Ojovu, Vasălău, Voloșcovu, Năslavcea, Bârnova de Jos, Paustova, Lipnic, Dânjani, Mihalășeni, Hrenăuți, Bârlădeni, Pălade, Ruseni, Parcovă, Cupcini, Pociumbeni, Pociumbăuți, Varaticu, Horodiște, Costești, Dumeni, Șărbaca, Cuco-

⁵ ANRM, F. 3, inv. 1, d. 28, f. 10-17 verso.

⁶ *Ibidem*, f. 28 verso-29.

⁷ *Ibidem*, f. 29.

nești, Corpaciu, Bădraghii, Viișoara, Tețcani, Pererâta, Șirăuții de Jos, Zalucelea, Ceabrabu, Criva, Mămăliga, Coșuleni, Negrinița, Ședreni, Costiceni, Vancicăuți, Tărășăuți, Mașinița, Nouasulița de Sus, Stroești, Răucăuți, Răchitna, Rujavnița, Balamuteuca, Căpeleuca, Varticăuți, Nilipăuți, Rosușeni, Briceni, Colincăuți, Balcăuți, Hlinoia, Edineț, Crăstinești, Doljocu, Berestia, Dăncăuți, Coteleu, Nouăsulița, Săncăuți, Rângaciu, Șișcăuți, Grozănița, Bociăuți, Șilăuți, Malinița, Poiana, Clișcăuți, Zarușeni, Șirăuți, Nădăbăuți, Rucșinu, Cipănosu, Rașcov, Stăuceni, Dolineni, Forosna, Șărbinița, Mălinești, Cerlina, Stălinești, Sângeru, Glinăuți, Pășcăuți, Dăncăuți, Tulbureni, Hâjdău, Cruhlic, Nisfoaia, Bălcăuți, Larga, Cotiușeni, Coteala, Hlina, Hălăvăuș, Balasănești, Caracușeni, Tabani, Marcăuți, Rătunda, Tărnova, Trinca, Corjăuți, Fetești, Burlănești, Hurghinești, Briceni, Teredna, Purceleanca, Zabriceni, Beșănăuți, Chelmenet, Burduvu, Volcinețu, Nouăsulița de Jos, Enăuți, Seliște, Șăbutinița, Vitreanca, Mihalcău, Belousova, Cobălteni, Sărbiceni, Romancăuți, Caracău, Hrubna, Hirmancauți, Văscăuți, Bolboaca, Tribișăuți, Cipiliuți, Hincăuți, Corăstăuți, Hădărăuți, Ocnița, Clocușna, Văzdăuți, Săcureni, Mândăcăuți; *câștele*: Neujimova, Bechir, Sali, Zalena, Jamjiu; *cătunele*: Tiurtiulul, Hrămești⁸.

Caracteristica generală a statisticii ruse din 1820

Chiar de la început urmează să constatăm că la sfârșitul anilor '20 ai secolului trecut, statistica la care ne referim, dar pentru ținutul Orhei, a fost depistată, studiată și publicată de cercetătorul român Constantin N. Tomescu. Lucrând asupra editării primei catagrafii, alcătuită în Basarabia sub stăpânirea rusească la 1817 (editând datele cu referire la ținuturile Hotin și Soroca), și căutând în fondurile Arhivei Statului din Chișinău datele pentru ținutul Iași, C. Tomescu a dat întâmplător „peste alt ținut și din alt an, sub titlul *Statisticeasca știință a ținutului Orheiului. 1820 anul*, o condică în folio, cu 445 file, scrise pe ambele fețe”, pe care o publică în 1929-1930 în *Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău*⁹. Analizând catagrafia de la 1820 pentru ținutul Orhei, C. Tomescu constată că informațiile din această catagrafie, alcătuită după trei ani de la cea din 1817, sunt mult mai bogate și prezintă un mai mare interes pentru științele istorice¹⁰. Dar cercetătorul nu publică integral catagrafia ținutului Orhei de la 1820 în forma inițială de tabel, prevăzută de instituțiile imperiale ruse, dar o expune în formă simplă de text, iar compartimentul „Așăzatul norodului”, „nu-l transcrie cu toate știrile de amănunt, dar lasă la o parte împărțirea sufletelor pe 6 etăți și ia doar numărul lor total”¹¹. Însă pentru a prezenta forma inițială a documentului (conținutul tabelului), totuși transcrie în întregime datele statistice pentru târgușorul Hâncești în formă de text, și nu de tabel, cum era documentul în original.

⁸ ANRM, F. 3, inv. 1, d. 28, f. 29 verso-33.

⁹ Constantin N. Tomescu, *99 sate din ținutul Orheiului la 1820* // *Revista Societății Istorico-Arheologice Bisericești din Chișinău*, Chișinău, 1929, vol. XIX, p. 316-168; Idem. *Catagrafia Basarabiei la 1820. 132 sate din ținutul Orheiului*, Chișinău, 1930, p. 1-56.

¹⁰ Constantin N. Tomescu, *99 sate din ținutul Orheiului la 1820*, p. 316.

¹¹ *Ibidem*.

Deși documentul a fost publicat la începutul anilor '30 ai secolului trecut, puțini cercetători au pus în circuitul științific datele acestei importante statistici. Ea nu se regăsește în lucrările de sinteză scrise privind istoria modernă a Basarabiei. Doar informații sumare întâlnim în unele lucrări dedicate istoriei locale, atunci când autorii s-au referit la un sat sau altul din ținutul Orhei.

În fondul Guvernului Regional al Basarabiei din Arhiva Națională a Republicii Moldova (F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1-522) s-au mai păstrat date similare cu referire la ținutul Hotin, perfectate după aceeași modalitate ca datele pentru ținutul Orhei și dateate cu același an 1820 (deși din titlul dosarului nu se poate constata acest lucru, din lipsa lui), nedepistate, la timpul său, de Constantin N. Tomescu, dar nici de alți cercetători. Ele includ trei volume și conțin date importante pentru 145 de sate din ținutul Hotin.

Pe parcursul mai multor ani statistica pentru ținutul Hotin de la 1820 a rămas necunoscută pentru mulți cercetători, iar cei care au descoperit-o nu s-au încumetat s-o pună în circuitul științific. Motive pentru aceasta sunt mai multe: **1.** documentul la care ne referim se află într-o stare destul de rea: pe unele file textul abia se mai poate citi din cauza calității proaste a cernelii, care pe parcursul anilor a mai pierdut din culoare; **2.** textul se citește cu greu din cauza caligrafiei neglijente, în multe locuri cifrele și literele abia de se mai observă și cu greu pot fi descifrate; **3.** scris de mai multe persoane, textul nu respectă aceeași ordine de întocmire a documentului pentru toate satele. Pentru o parte din sate nu s-a ținut cont de numărul total de gospodării, familii și burlaci și documentul începe cu enumerarea persoanelor de sex masculin și de sex feminin; pentru unele sate datele cu referire la persoanele de sex masculin conform categoriei de vârstă nu corespund cu numărul total de persoane de sex masculin; apar confuzii și la determinarea numărului de persoane de sex feminin: văduve, fete și neveste; **4.** rămâne neclar și ultimul compartiment dedicat populației: „fete și neveste” („*девок невест*”), care, de multe ori, ca în cazul compartimentării persoanelor de sex masculin pe vârste, nu corespunde cu numărul persoanelor de sex feminin din compartimentul persoane de sex masculin și persoane de sex feminin.

Trebuie să constatăm că statistica respectivă a fost depistată, la timpul său, de cercetătorul V. Zelenciuk, dar care, din greșeală, o datează cu recensământul din 1817¹². Analizând detaliat textul statisticii, constatăm că ea a fost alcătuită la 1820 și nicidecum la 1817. Spre exemplu, în descrierea satului Sauca, citim că „în 1817, 1818 și 1819 moșia satului a fost dată în arendă pentru o sumă de 260 de lei, iar în anul curent, 1820, a fost arendată de șleahicul Mihail Holski pentru o sumă de 2800 de lei”¹³. Asemenea informații găsim și cu referire la alte sate (*a se vedea*, spre exemplu, satul Burduvu¹⁴).

¹² В.С. Зеленчук, *Население Бессарабии и Поднепровья в XIX в.*, Кишинев, 1979, с. 8; В.С. Зеленчук, Ю.В. Попович, *Население Хотинского уезда в XIX в. // Этнография и искусство Молдавии*, Кишинев, 1972, с. 1-12.

¹³ ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. III, f. 383.

¹⁴ *Ibidem*, p. I, f. 113 verso, 119.

Despre modalitatea perfectării statisticii de la 1820 pentru ținutul Hotin nu dispunem de informații concrete. Știm cu certitudine că datele au fost prezentate de isprăvnicia ținutului Hotin Guvernului Regional al Basarabiei, probabil la insistența administrației imperiale ruse sau a celei regionale. Materialul, cum se constată lesne din lecturarea lui, oferă informații prețioase pentru cunoașterea detaliată a situației ținutului Hotin la 1820. Statistica stabilea cu o mare exactitate și rigurozitate numărul familiilor de contribuabili la data efectuării statisticii și conținea informații detaliate despre numărul total de persoane de sex masculin și de sex feminin din fiecare localitate, inclusiv de sex masculin conform categoriei de vârstă: până la 7 ani; de la 7 până la 12 ani; de la 12 până la 18 ani; de la 18 până la 36 de ani; de la 36 până la 46 de ani; de la 46 de ani până la bătrânețe. Statistica conținea și un compartiment special al persoanelor de sex feminin ce includea: văduve și fete și neveste. Alte compartimente ale statisticii includeau: anul când satul a fost populat sau și-a schimbat locul, conform informațiilor deținute de locuitorii localității (cu această informație începe tabelul); componența etnică și socială, numărul populației; informații despre biserica din localitate; numărul caselor de lemn ce aparțin statului și al celor din lut și nuiiele, bordeielor ce aparțin locuitorilor; numărul morilor și cârciumilor; starea economică a locuitorilor; modalitatea de administrare a satului (de proprietar sau dat în concesiune) etc.

Caracteristica celor opt compartimente ale statisticii constituie următorul tablou¹⁵:

I. Populația: 1. numărul total de gospodării (care, cu regret, nu a fost completat pentru toate satele, cum constatăm anterior); 2. burlaci (care, cu regret, nu a fost completat pentru toate satele); 3. numărul total de persoane (familii, sex masculin și sex feminin); 4. numărul de persoane de sex masculin conform vârstei (până la 7 ani; de la 7 până la 12 ani; 12-18 ani, căsătoriți și holtei; 18-36 ani, căsătoriți, holtei, văduvi; de la 46 până la bătrânețe, căsătoriți, holtei, văduvi) și de sex feminin (văduve și fete și neveste); 5. numărul de meșteșugari și industriași, cu specificarea etniei¹⁶; 6. locul procurării materiei prime, modalitatea de comercializare a produselor și valoarea câștigului.

II. Numărul construcțiilor și lucrurilor casnice: 1. mănăstiri; 2. biserici (din piatră, lemn și nuiiele); 3. clădiri/case ce aparțineau statului (piatră, lemn, nuiiele); 4. case particulare (piatră, lemn, nuiiele); 5. prăvălii (din piatră și lemn); 6. cârciumi; 7. beciuri (din piatră și lemn); 8. magazine (din piatră și lemn); 9. mori (de apă, vânt); 10. băi comerciale; 11. școli; 12. fierării; 13. spitale; 14. fabrici și uzine (postav, pânză, covoare, cărămidă, var, lumânări, săpun); 15. cui aparțin fabricile și uzinele, ce produse produc anual și în ce cantitate, modalitatea producerii acestor produse, de unde se procură materia primă și valoarea produselor confecționate.

¹⁵ *Ibidem*, p. I-III, f. 1 verso-522.

¹⁶ Prin noțiunea de *etnie* subînțelegem un grup sau o comunitate de oameni cu identitate culturală omogenă.

III. Despre creșterea vitelor: 1. Numărul de oi; 2. vite cornute (bivoli, vaci, boi, vite cornute mici); 3. Ovine; 4. porcine; 5. măgari; 6. a explica câte animale are: un țăran înstărit, un țăran mijlocași și un țăran sărac; 7. unde anual se expediază animalele pentru comercializare și la ce preț. De evidențiat dacă sunt mânate animale la iernat și pășunat din alte localități și cât plătesc proprietarii pentru aceasta și care este venitul statului.

IV. Despre albinărit: 1. numărul de stupi de albine; 2. cantitatea de ceară (în funți și puduri); 3. de specificat cui aparțin stupii de albine și unde este comercializată mierea și ceara.

V. Despre vii și livezi: 1. numărul de vii și livezi (pe plantațiile de stat și particulare); 2. cantitatea de vedre de vin obținută (pe plantațiile de stat și particulare); 3. cantitatea de fructe obținută (pe plantațiile de stat și particulare); 4. unde este comercializat vinul și fructele, la ce prețuri, ce venit are statul din aceasta.

VI. Despre pescuit: 1. de explicat dacă locuitorii se ocupă cu pescuitul și unde în ținut sunt pescătorii; 2. dacă se dau în arendă persoanelor particulare și la ce preț; 3. ce fel de pește se prinde și de dat apreciere calității lui, în special icrelor roșii; 4. unde se comercializează peștele și la ce preț.

VII. Despre vânat: 1. de specificat ce fel de păsări și animale se vânează.

VIII. Despre cultivarea și recoltarea cerealelor: 1. de specificat separat culturile de toamnă și primăvară (grâu, orz, ovăz, secară, hrișcă, mei, porumb, mazăre, cânepă, in, fasole, linte, bob etc.) și ce recoltă se obține; 2. de evidențiat cantitatea de cereale predestinată pentru comercializare, unde se comercializează și la ce preț; 3. câte stoguri de fân se obțin anual în fiecare sat și cătun; 4. de lămurit ce feluri de comerț se practică și care sunt avantajele lui; de arătat ce porturi și debarcadere sunt și unde acestea se află; 5. de arătat pentru ce sumă de bani a fost dată în arendă în anii 1817 și 1818 persoanelor particulare proprietatea satului, cătunului și câșlei; 6. de evidențiat tipurile de prestații încasate de la populație și în ce măsură populația participă la repararea podurilor, drumurilor, transportarea arestanților etc.; 7. de arătat unde se extrage piatra și varul și la ce preț se comercializează.

Specificarea acestor compartimente ale statisticii denotă faptul că administrația imperială avea deja o experiență destul de bogată în efectuarea unor asemenea evidențe, care includea un volum destul de mare de subiecte ce, de fapt, urmau să includă întreaga informație despre starea umană și economică a gospodăriilor țărănești și moșierești și nu numai. Aceste informații erau de o necesitate vitală pentru instituțiile imperiale antrenate des în confruntări militare în Balcani, iar Basarabia ca teritoriu limitrof, „spate al frontului”, urma să asigure armata rusă de ocupație cu toate cele necesare.

Imperfecțiunea statisticii ruse din 1820

Un moment dificil în analiza acestui document îl constituie faptul că statistica conține informații doar pentru 145 de localități rurale. Lipsesc informațiile pentru 73 de localități, inclusiv orașul Hotin și unele târguri.

Statistica de la 1820 pentru ținutul Hotin nu conține informații pentru mai multe localități: **5 localități** din ținutul Soroca: *târgul* Otaci, *satele*: Arionești, Traisteni, Horodiciu; **3 cătune** din ținutul Iași: Chetroșica, Golăești și Șofrâncani; **76 localități** rămase în ținutul Hotin: *orașul* Hotin, *târgul* Lipcani; *satele*: Balamuteuca, Bârlădeni, Bârnova de Jos, Bocicăuți, Bolboaca, Caracău, Cipănosu, Cipiliuți, Clișcăuți, Clocușna, Cobălteni, Corăstăuți, Cormani, Coteala, Cotiujeni, Culișeuca, Cupcini, Dăncăuți, Dâneni, Gheorgheuți, Glinăuți, Grozănița, Hădărești, Horodiște, Hrimancăuți, Hrubna, Lipnic, Lomacinița, Malinița, Mândărești, Mihalășeni, Mihalcău, Mihoreni, Nădăbăuți, Năslavcea, Niporotova, Ocnița, Ojovu, Onutu, Otaci, Parcova, Paustova, Pălăde, Perebiicăuți, Pociumbăuți, Pociumbeni, Poiana, Prihorodu, Purceanca, Rașcov, Răsteu, Rohotinu, Romancăuți, Rucșinu, Ruseni, Săcureni, Săncăuți, Șărbaca, Șărbinița, Șilăuți, Șirăuții de Jos, Tribisăuți, Vasălău, Vascăuți, Văzdăuți, Vitreanca, Voloșcovu, Zabriceni, Zarujăni; *câștele*: Bechir, Jamjiu, Sali și Zalena și cătunul Tiurtiulul.

În plus, din statistica celor 145 de localități din ținutul Hotin de la 1820, în lista satelor conform împărțirii administrativ-teritoriale din 1818 nu se regăsesc localitățile: Plop, Țaul, Chesolu Mare, Chesolu Mic, Crișcăuți, Irstov, Comarov, Negureni, Dinăuți, Samovo, Brâneni, Reunești, Rughi de Jos, mănăstirea de călugări Rugi, Ciolac și Medveja.

Cercetări mai detaliate arată că, de fapt, lipsesc datele pentru 3 ocoale: **Nistrul de Jos, cu 22 de localități** (Carlacău, Romancăuți, Șărbunița, Cormani, Culișăuca, Vitreanca, Mihalcău, Niporotova, Lomacinița, Ojovul, Vasăleu, Culișăuca sau Belousovca, Sărbiceni, Cobălteni, Securenii, Voloșcovul, Năslavcea, Bârnova (de Jos), Lipnicul, Paustova, Clocușna, Gvozdăuți), **Ciuhur, cu 25 de localități** (Hrimancăuți, Hrubna, Vascăuți, Tribisăuți, Corești, Cipiliuți, Hincăuți, Purceanca, Zabriceni, *câșla* Chiurtului, Pociumbeni, Pociumbăuți, *câșla lui* Bechir, Cupcini, Parcova, Rusăni, Pălăde, Bârlădeanu, Hrenăuți, Mihalășeni, Dâneni, Bulboaca, Hădărești, Ocnița, Mândărești), și **ocolul Rașcov, cu 21 de localități** (Nădăbăuți, Rucșănușul, Gheorgheuți, Cipănosul, Șirăuți (*de Sus*), Zarujăni, Clișcăuți, Poiana, Malinița, Șilăuți, Bocicăuți, Grozănița, Colincăuți, Rujavnița, Balamuteuca, Onutu, Rohotin, Rașcovul, Prihorod, Otaci, Piribicăuți)¹⁷.

Și datele cu referire la celelalte ocoale nu sunt complete. Spre exemplu, în ocolul de Mijloc lipsesc datele pentru satele Coteala, Cotiujeni și *câșla* Giamgiului, în schimb dispunem de informație pentru satul Medveja; în ocolul Ghilavățul lipsesc datele pentru satele Hăjdău și Bălcăuții de Sus, în schimb dispunem de informație pentru satele Beleuți și Dinăuți; în ocolul Movilău dispunem de informație pentru satele Moșana, Rughi de Sus, Rugi de Jos și mănăstirea de călugări Rugi, care lipsesc în statistica din octombrie 1820.

¹⁷ A se vedea, spre exemplu, lista cu indicarea în câte părți (occoale) se împarte ținutul Hotin, câte sate și câți locuitori (gospodării) se află în fiecare ocol și cine este vornicul satului, datată cu luna octombrie 1820 (ANRM, F. 2, inv. 1, d. 716, p. III, f. 317-337).

Este greu de explicat această necoincidență și lipsă de informații pentru cele trei ocoale (Nistrul de Jos, Ciuhur și Rașcov) ale ținutului Hotin. Reieșind din considerentul că dosarul ce conține informația despre cele 145 de sate din ținutul Hotin, datat cu anul 1820, este alcătuit din 3 părți, putem presupune că o parte din acest dosar, și anume partea a 4-a, s-ar fi pierdut sau, în cel mai rău caz, nu a fost prezentată de ocoalașii acestor ținuturi, ceea ce este puțin probabil. Lipsa unor sate incluse în ocoale sau prezența altor sate ce nu sunt incluse în listele ocoalelor din ținutul Hotin este greu de explicat.

În pofida faptului că statistica de la 1820 conține informații doar pentru 145 de localități din ținutul Hotin (fără localitățile din ocoalele Nistrul de Jos, Ciuhur și Rașcov, orașul Hotin și târgul Briceni), ea prezintă un interes deosebit atât pentru studierea schimbărilor demografice produse în primii 10 ani după anexarea teritoriului dintre Prut și Nistru la Imperiul Rus, cât și pentru studierea situației etnice, sociale și economice a ținutului în general.

Statistica de la 1820 demonstrează că cea mai mare parte a populației ținutului Hotin era populație autohtonă, ca și în întreaga Basarabie, care s-a format și s-a dezvoltat pe teritoriul în care trăiește și, la momentul perfectării statisticii, are rădăcini străvechi pe acest teritoriu și valori comune, cum ar fi originea etnică, limba, credința, tradițiile, datinile etc. Și documentele de epocă, emise de administrația locală din Basarabia în primii ani după anexarea ei la Imperiul Rus, atestă proveniența autohtonă a majorității covârșitoare a populației Basarabiei. Serdăria Orhei scria, spre exemplu, într-un raport din 26 iulie 1816 președintelui Comitetului Provizoriu al Basarabiei, guvernatorului de Ekaterinoslav, I.H. Kalagheorghe: „Niamuri di oameni să află în ținutul acesta ce mai multă parti di nație moldovenească, *care sânt adivărați lăcuitori de aicea statorniciți* (subl. n.)”¹⁸, după care urmează veneticii: rușii, sârbii, armenii, lipovenii, ȝiganii și jidovii.

Situația demografică a ținutului Hotin conform datelor statisticii din 1820

Statistica populației din 1820 a înregistrat în cele 145 de sate din ținutul Hotin 6651 de gospodării, 490 de burlaci și 7141 de familii. Cu regret, datele statisticii nu conțin informații de acest fel pentru 53 de sate sau 36,5% din numărul total de sate înregistrate la 1820. Cât privește numărul total al populației, inclusiv persoane de sex masculin și persoane de sex feminin datele statisticii conțin informații pentru toate cele 145 de localități din ținutul Hotin și reflectă veridic situația la momentul perfectării acestei statistici a populației. Statistica înregistrează un număr total de 56129 persoane, inclusiv 29346 (52,3%) persoane de sex masculin și 26783 (47,7%) persoane de sex feminin. Deci, datele prezentate atestă o prevalare, deși neesențială, a populației de sex masculin, față de populația de sex feminin.

Prezintă interes repartizarea populației conform vârstei: persoane de sex masculin – până la 7 ani, de la 7 până la 12 ani, 12-18 ani – căsătoriți și holtei,

¹⁸ ANRM, F. 4, inv. 1, d. 44, p. I, f. 137-137 verso.

18-36 ani – căsătoriți, holtei, văduvi, de la 46 până la bătrânețe – căsătoriți, holtei, văduvi și persoane de sex feminin – văduve și fete și neveste. Aceste date ne permit să constatăm că la 1820, în ținutul Hotin erau înregistrați 10593 (22,7%) *de copii până la 12 ani* (6975/65,6% – până la 7 ani și 3648/34,4% – de la 7 până la 12 ani), 3451 (7,2%) *de adolescenți între 12 și 18 ani* (75/2,2% – căsătoriți și 3376/97,8% – holtei), 11502/24% *persoane mature între 18 și 46 de ani* (între 18 și 36 de ani: 4397 de bărbați căsătoriți, 2904 holtei și 128 de văduvi; între 36 și 46 de ani: 3663 de bărbați căsătoriți, 177 de holtei și 232 de văduvi; între 46 de ani și până la bătrânețe: 3493 de bărbați căsătoriți, 94 de holtei și 301 văduvi). În plus, datele statisticii atestă 18510 (38,6%) persoane de sex feminin, inclusiv 829 (4,5%) de văduve și 17681 (95,5%) de fete și neveste.

Analiza acestor date ne permite să constatăm că din numărul total de 11553 de căsătoriți, 1491 (12,9%) erau văduvi (bărbați și femei): 662 (44,4%) de văduvi, 829 (55,6%) de văduve.

Prezintă interes raportul dintre copii minori (*până la 12 ani*) și adolescenți (*între 12 și 18 ani*). Din 10593 de copii minori înregistrați de statistica din 1820, 6945 (14,5%) de persoane se încadrau în vârsta până la 7 ani și 3648 (7,6%) de persoane – între 7 și 12 ani. Copiii și adolescenții numărau 14044 de persoane, ceea ce constituia 29,3% din numărul total al populației.

Pentru a putea pune în discuție problema enunțată în titlul studiului, la început, să facem o caracteristică succintă a nobilimii ca sare socială.

Caracteristica generală a nobilimii din Basarabia

În Imperiul Rus starea socială cea mai privilegiată și ierarhic superioară era nobilimea/dvorenimea. Ea se împărțea în două categorii distincte: *de viță și personală*. Nobilimea *de neam* era alcătuită din șase categorii de bază, iar fiecărei categorii îi corespundea o parte specială din *Cartea genealogică gubernială*: în *prima parte* intrau persoanele cu titlu de nobil acordat prin dispoziția personală a suveranului; în *a 2-a parte* – persoanele care au dobândit acest titlu grație serviciului militar; în *a 3-a parte* – persoanele cărora le-a fost acordat titlul de nobil datorită serviciului civil; în *a 4-a parte* – nobilii străini care au trecut în supușenia Rusiei; în *a 5-a parte* – nobilii titulari; în *a 6-a parte* – vechile neamuri nobiliare. Deosebiri esențiale în drepturi și obligații între aceste șase categorii nu erau, cu excepția unor privilegii mai mari pentru categoriile a 5-a și a 6-a. Femeile din categoriile sociale nearistocratice, căsătorindu-se cu nobili, căpătau în mod automat toate drepturile soțului, iar fetele de nobili, în cazul căsătoriei cu nenobili, își păstrau drepturile. Nobilii de viță beneficiau de toate privilegiile: dispuneau de dreptul de a constitui corporații și de a ocupa cele mai înalte funcții în instituțiile de stat.

F.F. Wighel, scriitor și memorialist de epocă, în renumitul său eseu – de fapt, un pamflet, o satiră sarcastică la adresa societății basarabene – simplifică această compartimentare a nobilimii, dându-i o apreciere mai mult prin prisma intrigilor politice care aveau loc în Basarabia la acel moment. Autorul scrie că în timpul

alegerilor în Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia în 1818, nobilimea s-a împărțit în trei grupări sau partide: **1.** gruparea boierilor moldoveni de viță, ce dispuneau de mari proprietăți funciare și influențe; **2.** gruparea persoanelor care s-au îmbogățit în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812 și a celor care, fiind în serviciul rus, au obținut diferite funcții și dețineau deja funcții în sistemul administrativ al Basarabiei; **3.** foștii clienți, ieșiți din rândurile mazililor și ruptașilor, care după anexarea Basarabiei la Imperiul Rus au fost înscrși în „Cartea de aur a nobilimii”¹⁹. Wighel scrie că categoria a doua a nobilimii o disprețuia, dar o proteja pe cea de a treia, iar prima le ura și le disprețuia pe ambele, între aceste trei categorii ale nobilimii au apărut mari divergențe, care au ieșit la suprafață, cu deosebită putere și intensitate, în timpul alegerilor nobiliare din 1818, pentru înscrierea în registrele genealogice ale nobilimii²⁰.

Titlul de *nobil personal* a fost instituit pe timpul lui Petru I. Nobilimii din această categorie nu aveau dreptul de a forma organizații corporative, nu participau în cadrul autoadministrării nobiliare și nu se bucurau de drepturile și privilegiile pe care le aveau nobilii de viță. Titlul de nobil personal nu putea fi transmis prin ereditate, nu dădea dreptul de a moșteni moșiile părinților împreună cu țărani aflați pe aceste pământuri, nu acorda dreptul să se înscrie în societăți nobiliare și să participe la adunările nobiliare. Începând cu 1832, copiii de nobili personali au primit drepturi onorabile cetățenești de moștenire. Până în 1845 titlul de nobil personal îl primeau toți funcționarii care aveau gradul XIV-IX potrivit „Condiții rangurilor”, adoptată în 1722 de Petru cel Mare. În cazul în care bunelul sau tatăl erau înscrși în categoria nobililor personali, atunci urmașii, la atingerea majoratului (17 ani) și dacă dețineau o slujbă, puteau pretinde la titlul de nobil personal. Începând cu 1845, titlul de nobil personal îl primeau toți funcționarii de clasele XIV-IX, încadrați în serviciul militar, și cei de clasele IX-VI, încadrați în serviciul civil; din 1856 – de clasele VIII-VII și, respectiv, de clasele VIII-V²¹.

Spre deosebire de nobilimea din Europa de Vest, care deținea o deplină libertate de acțiuni în raport cu regalitatea, nobilimea (dvorenimea) rusă se caracteriza, din contra, printr-o dependență totală de Putere, oglindită de funcție, ca element definitoriu. Nu *proprietatea*, ci *serviciul* era semnul distinctiv al nobleței în Rusia, toți cei care „serveau” fiind socotiți a o poseda²².

În Basarabia, starea socială superioară era constituită de boierii care au acceptat supușenia Rusiei. Pentru a nu-și pierde privilegiile de care se bucurau până la 1812, aceștia s-au arătat a fi loiali față de oficialitățile țariste, care au profitat de această loialitate în procesul de includere a Basarabiei în sistemul economic

¹⁹ Ф.Ф. Вигель, *Замечания на нынешнее состояние Бессарабии. Писано в октябре 1823 года*, М., 1892, с. 11.

²⁰ *Ibidem*, p. 279.

²¹ Ф.М. Лурье, *Российская история и культура в таблицах*, СПб., 1998, с. 227.

²² Alexandru-Florin Platon, *Geneza burgheziei în Principatele Române (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea). Preliminariile unei istorii*, Iași, 1997, p. 247.

și politic al Imperiului Rus. Boierii au fost cooptați în rândurile nobilimii ruse, fiindu-le acordate aceleași drepturi și privilegii de care beneficia această stare socială în guberniile interne ruse. Drept consecință, boierimea basarabeană, reprezentând elita aristocratică locală, a devenit un important suport socio-politic al regimului țarist în provincie.

Potrivit Regulamentului organizării administrative a regiunii Basarabia din 1818, „nobililor (boierilor – V.T.) li se acordă în egală măsură drepturile și privilegiile ce le sunt acordate nobilimii ruse, cu păstrarea concomitentă a privilegiilor vechi moldovenești. Drepturile personale ale nobilimii din regiunea Basarabia, în același rând proprietatea mobilă și cea imobiliară, precum și țăgarii se confirmă a fi proprietatea lor pe veci, în baza hrisoavelor și documentelor, inclusiv a legilor ce confirmă această proprietate”²³.

Profitând de privilegiile acordate, nobilimea era principalul susținător al Imperiului. Cum constată istoricul englez Geoffrey Alan Hosking, „ea purta hainele Imperiului și vorbea limba acestuia”²⁴.

Instituția nobiliară a fost introdusă în Basarabia în 1821, potrivit prevederii stipulate în Regulamentul organizării administrative a Basarabiei din 1818, când, prin intermediul Comisiei constituite pentru examinarea dovezilor referitoare la noblețe, boierii stabiliți în provincia anexată au fost cooptați în rândurile nobilimii imperiale, acordându-li-se aceleași drepturi și privilegii. Comisia respectivă a înscris în registrul genealogic nobiliar al Basarabiei 102 familii²⁵. Gheorghe Bezviconi însă, publicând actele doveditoare prezentate Comisiei, a enumerat 100 de familii cărora le-a fost conferit titlul de nobil²⁶. Ulterior, Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia a satisfăcut doleanța de acordare a titlului de nobil unui număr considerabil de persoane. O altă situație s-a creat însă începând cu anul 1845, când a intrat în vigoare un nou regulament cu privire la conferirea titlului de nobil. Din cauza rigorii exigențelor impuse prin el, multor deținători ai titlului de nobil nu le-a fost confirmată apartenența la treapta nobiliară de către Departamentul de Heraldică al Senatului Guvernământ al Rusiei. Bunăoară, lista nobililor incluși în registrul genealogic al Basarabiei până la data de 1 ianuarie 1911 cuprinde numele doar a 65 de neamuri din cele 102 (100) acceptate în 1821²⁷. Pentru alții procedura de confirmare a deciziilor Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia a durat ani în șir. Prin urmare, deoarece au existat condiții inegale de recunoaștere a nobleței până la 1845 și după acest an, este complicat de a compara cifrele referitoare la nobilimea din cele două perioade, segmentate de anul 1845. Există și o altă problemă în acest context. Persoanele neconfirmate în cali-

²³ Устав образования Бессарабской области 1818 г., Кишинев, 1818, предисловие, с. 17.

²⁴ G. Hosking, *Rusia. Popor și imperiu. 1552-1917*, Iași, 2001, p. 117.

²⁵ А.Н. Крупенский, *Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812-1912*, СПб., 1912, p. 17; Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, București, 1940, p. 25.

²⁶ Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, p. 25.

²⁷ А.Н. Крупенский, *Краткий очерк о бессарабском дворянстве. 1812-1912*, с. 49-64.

tate de nobili și-au păstrat titlul nobiliar, în mod neoficial, și în continuare, ceea ce, de bună seamă, și-a lăsat amprenta asupra datelor statistice. Drept exemplu servesc registrele parohiale de stare civilă, în care unele persoane, nefiind nobili, sunt înscrise cu acest titlu.

Deși prin ocupații majoritatea nobililor erau legați de proprietățile funciare ce le dețineau, o parte dintre ei locuiau în orașe, permanent ori temporar, mai ales în Chișinău, având funcții în administrația centrală a provinciei și în cea județeană sau fiind atrași de viața citadină.

Izvoarele de epocă atestă că țarismul a căutat să întărească prin intermediul aparatului administrativ de stat orânduirea existentă, să-și consolideze sprijinul social pe seama boierilor, stărilor sociale privilegiate și coloniștilor din regiune, ținând cont concomitent de specificul regiunii. Avea dreptate consulul austriac la Iași, Duldner, care scria, la 23 august 1810, cabinetului din Viena că „starea de anarhie care domnește în această țară, în care mulți din boieri găsesc mulțămirea lăcomiei lor, urmează și pare să fie nu numai tolerată, dar chiar bine văzută de politica rusească, în scop probabil de a câștiga pe boierii cei mari pentru politica Rusiei”²⁸.

A.D. Xenopol observă că în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812, odată cu ocuparea Principatelor Române de armata rusă și instituirea postului de președinte în Divanele Principatelor, administrația rusă „făcuse pe un număr însemnat de locuitori, cu deosebire din Moldova, să se pună sub protecția rusească, și consulii rusești se folosiseră de împrejurare, spre a face averi însemnate din neguțitoria acestei protecții. Așa consulul din București adunase o avere de vreo 300000 de lei. De îndată ce Țările Române reintră sub oblăduirea turcească, Poarta luă măsuri energice pentru a desființa atare încălcare a rivalei sale, ordonând sechestrul asupra averii tuturor supușilor săi care adoptaseră protecția rusească. Asemenea măsură readuse o sumă de oameni la prima lor stare, de raiale otomane”²⁹.

Conform prevederilor articolului VII al Tratatului de pace de la București din 1812, locuitorii de pe ambele maluri ale Prutului urmau, până în anul 1814, să decidă în supușenia cărui stat vor rămâne. În cazul în care alegeau de a rămâne în continuare supuși moldoveni, prevederile acestui articol stabileau ca în termen de 18 luni de la ratificarea tratatului³⁰ să renunțe la bunurile pe care le-au stăpânit pe teritoriul noii provincii anexate de Rusia, adică să se desfacă de ele prin vânzare, schimb, arendă etc. Ca rezultat, pe parcursul acestei perioade de timp a început un proces complex și de durată de schimburi de moșii, care, în condițiile termenului stabilit de tratat de 18 luni de la ratificare, i-a impus pe unii proprietari să renunțe la proprietățile funciare în schimbul unor sume modice sau chiar să facă schimb

²⁸ *Apud: Radu Rosetti, Acțiunea politicii rusești în Țările Române povestită de organele oficiale franceze. Ediția a II-a, București, 1914, p. 41.*

²⁹ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană. Ediția a III-a. Vol. X: Istoria Țărilor Române de la Pacea de la București până la răsturnarea fanarioților (1812-1821)*, București, p. 16.

³⁰ *Договоры России с Востоком. Политические и торговые. Собрал и издал Т. Юзефовичъ, СПб.: Типография О.И. Баста, 1869, с. 52-53.*

cu moșii cu o valoare sub cea reală. Unele familii boierești au rămas în Principatul Moldovei, lăsând în teritoriul anexat reprezentanți pentru a administra aceste proprietăți funciare³¹. Schimbul de moșii a fost cauzat, cum constată ilustrul istoric A.D. Xenopol, și de faptul că „se răspândise vestea între boierii acei ce trecuse pe timpul Rușilor în partea lor, că i-ar aștepta soarta Moruzeștilor, și că domnul Calimah aducea cu el firmanul pentru a lor descăpăținare. Cei mai mulți se desțărără, parte din ei prefăcându-se a călători prin Europa apuseană, parte căutând pe față o scăpare în Rusia”³². A.D. Xenopol scrie în această privință că acei boieri care nu puteau să-și înstrăineze în pagubă moșiile preferă „să se despartă fiii de părinți, frații și alte rudenii, trecând unii la acele de peste Prut, iar alții rămânând dincoace”³³.

Dumitru C. Moruzi, care a cunoscut personal asemenea familii de nobili din Basarabia ca Andrieș, Bodescu, Bantoș, Cantacuzino, Catargiu, Catacazi, Crupenschi, Cazimir, Cușu, Ciolac, Calmuțki, Crușovanu, Cuțilă, Caso, Cafegi, Dabija, Dicescu, Donici, Frunzetea, Gafenco, Glavcea, Gusti, Hăjdău, Harting, Keșku, Kiriak, Leonard, Leondariu, Lazo, Mazaraki, Melega, Moraru, Nacu, Roșeti, Rusu, Rali (Arbore), Râșcanu, Scrivanu, Sinnescu, Teodosiu, Tomuleț, Vrabie, Zota ș.a., scria în această privință că boierii moldoveni „aveau întinse moșii peste Prut, dar nu trăiau pe ele, ci le arendau, având reședințele lor în Iași sau în interiorul țării. Puțini, foarte puțini din ei, după ce s-a închis Prutul, legați de interese politice sau materiale, se strămutară la Chișinău. Ceilalți urmară a-și arenda moșiile pe la mici boiernași, pe la greci, armeni, bulgari”³⁴. Dumitru C. Moruzi constată și alt proces: „Aceștia, cu încetul și treptat, cumpărară de la boierii mari moșii întinse, apoi, prin stăruințe, căpătară și hrisoave de boierie, cari mai cu seamă în timpul căimăcămiilor se cumpărau cu bani peșin. Odată hrisoavul în giubea, se întorceau noii boieri în Basarabia și se înscriau în cartea de aur a dvoreanstvei (nobilimii – V.T.)”³⁵. Moruzi mai scrie că, cu câteva excepții, nobilii basarabeni „se făleau de a fi boieri moldoveni, vorbind între ei românește, trăind românește în casele lor și fălindu-se cu neamul și obârșia”³⁶.

Totuși, noul regim de dominație i-a făcut pe mulți boieri să se schimbe. Despre aceasta spunea destul de argumentat Nicolae Iorga în cuvântarea ținută în București la 16 mai 1912, cu prilejul comemorării pierderii Basarabiei: „Fără conștiință era clasa boierească a Moldovei din anul 1812, călcând astfel datoria oricărei clase dominante de a cuprinde și a exprima toate amintirile, toate speranțele, tot dreptul, toată mândria și onoarea unui popor. Mulți din membrii ei, și boieri mari, au trecut Prutul pentru a se așeza sub oblăduirea Împăratului creștin, fără a-și da seama că

³¹ Dumitru C. Moruzi, *Basarabia și viitorul ei. 1812-1905*, București, 1905, p. 59.

³² A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană. Ediția a III-a. Vol. X: Istoria Țărilor Române de la Pacea de la București până la răsturnarea fanarioșilor (1812-1821)*, p. 16.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Dumitru C. Moruzi, *Rușii și românii // Scrieri*. Ediție în două volume. Vol. II, Chișinău, 2014, p. 440-441.

³⁵ *Ibidem*, p. 441.

³⁶ *Ibidem*, p. 442.

rosturile de căpetenie ale unui Stat, paza liniștii și dreptății, n-au a face cu creștinătatea sau păgânătatea, ci numai cu valoarea etnică a unui popor”³⁷. Marele istoric lămurește și din ce cauză a avut loc acest proces: „România nu exista, și în această jumătate de Românie care era Moldova nu se gândea nimeni că o Românie ar fi cu puțință, că ea ar fi un bine pentru cei care sufereau de multe apăsări și stoarceri. Domnul dinaintea năvălirii era un grec și boierii greco-români, cu două graiuri, erau împărțiți prin aceasta chiar între două suflete naționale. Și atâta trăia în toată țara: această boierime fără ideal și fără alt simț pentru țară și pentru neam decât acel instinct elementar pe care nimic nu-l poate dezrădăcina din suflete. Le-a părut rău că au pierdut partea cea mai largă a Moldovei, bogată în ogoare, în pășune pentru vite. Le-a părut rău mai ales ca moșieri, ale căror comunicații erau să fie tăiate de acum înainte printr-un hotar. Niciun suflet nu s-a sprijinit pe amintiri, nu s-a deschis către speranțe pentru a da o luptă desperată spre care s-ar putea îndrepta astăzi recunoștința noastră pioasă. Se gândeau doar cu frică la primejdia că Moldova, micșorată după sfășiere, să nu poată răspunde tributul către Poartă, și cereau ca ea să fie întregită cu județe muntene până la Ialomița! Și astfel azi, când avem nevoie măcar de un singur erou, un nume căruia să facem prăznuirea, *nu-l găsim*, și e ne spus de dureroasă această lipsă”³⁸.

Recensământul populației în 1817 atestă că numărul nobililor din Basarabia, în raport cu numărul total al populației, era destul de mic. (Vezi Tabelul 1.)

Tabelul 1

**Numărul populației din Basarabia, conform categoriilor sociale, în baza
Recensământului populației din 1817***

Categorii sociale	Numărul total de familii	Raportul, în %	Numărul populației		Numărul total de persoane	Raportul, în %
			Sex masculin	Sex feminin		
Moșieri (nobili)	209	0,9	436	400	836	0,2
Fețe bisericești	3531	15,4	8280	8080	16360	3,4
Postelnici	177	0,8	471	414	885	0,2
Mazili și ruptași	2825	12,3	7136	6989	14125	3,0
Țărani	10549	45,9	187882	180448	368330	77,4
Orășeni**	736	3,2	26828	25887	52715	11,1
Armeni	544	2,4	430	310	740	0,2
Evrei	4413	19,2	11355	10700	22055	4,6
Numărul total	22984	100,0	242818	233228	476046	100,0
Raportul, în %	-	-	51,0	49,0	100,0	-

* L.T. Boga, *Populația (etnografie și statistică)*, s.n., 1922, p. 24.

** În afară de armeni și evrei

³⁷ N. Iorga, *Cuvântarea ținută în București la 16 mai 1912, cu prilejul comemorării pierderii Basarabiei* // Revista română, Anul XXI, nr. 4 (82), noiembrie 2015. Iași, 2015, p. 33.

³⁸ *Ibidem*, p. 32.

Datele Tabelului 1 atestă că, în anul 1817, în Basarabia, erau înregistrate 476 046 de persoane, inclusiv 242 818 persoane de sex masculin (51%) și 233 228 persoane de sex feminin (49%), care alcătuia 22 984 de familii. Conform datelor Tabelului, la 1817 în Basarabia existau doar 209 (0,9%) familii boierești, care întruneau 836 de persoane (inclusiv: 436 de sex masculin și 400 de sex feminin). Respectiv, boierilor le reveneau doar 0,2% din numărul total al populației de 476 046 de persoane. Numărul redus de boieri a fost generat de faptul că, în baza stipulărilor Tratatului de pace de la București, aceștia urmau să aleagă: rămân să locuiască în Moldova și să-și piardă proprietățile în Basarabia, sau să locuiască în Basarabia și să-și păstreze moșiile pe acest teritoriu. Ca rezultat unii boieri au ales să rămână în dreapta Prutului, alții au trimis doar un reprezentant al familiei în regiunea anexată sau au dat în arendă moșiile. Toate aceste împrejurări au generat micșorarea numărului de proprietari funciari.

Numărul familiilor nobiliare a continuat să se micșoreze, în special, la înscierea acestora în Cartea Genealogică a neamurilor nobiliare din Basarabia: în 1821 au fost confirmate doar 189 familii, iar la 1824 – doar 102 familii³⁹, ca ulterior numărul acestora să continue să crească, în special de pe seama celor veniți.

Tendința de descreștere, deși nesemnificativă, a numărului nobililor, comparativ cu datele recensământului din 1817, este atestată de statistica din 1828. (Vezi Tabelul 2.)

Conform statisticii, sistematizate în Tabelul 2, în Basarabia erau înregistrați 401 717 de locuitori: 117 534 (29,3%) în județul Hotin, 114 154 (28,4%) – Orhei, 102 017 (25,4%) – Iași, 39 341 (9,8%) – Bender, 20 537 (5,1%) – Akkerman și 8 134 (2%) – Ismail. Numărul de familii nobiliare nu era repartizat proporțional numărului populației. La 1828, în Basarabia erau înregistrate 718 familii de nobili, inclusiv: 200 (27,9%) de familii ce dispuneau de moșii, 159 (22,1%) – familii fără de moșii și 359 (50%) – nobili personali⁴⁰. Cele mai multe familii de nobili erau înregistrate în județul Iași – 311 (43,3%) familii, urmat de județul Orhei – 299 (41,6%), Hotin – 54 (7,5%), Bender – 30 (4,2%), Ismail – 15 (2,1%) și Akkerman – 9 (2,1%) familii. În județul Hotin erau înregistrate 38 de familii de nobili ce dispuneau de moșii, 11 familii ce nu dispuneau de moșii și 5 familii de nobili personali. Cel mai mare număr de nobili personali este înregistrat în județele Iași (215 familii) și Orhei (110 familii).

Din acest număr de nobili cu moșii și fără de moșii din Basarabia, în baza alegerilor, erau încadrate în serviciu în diferite instituții regionale și județene doar 28 de persoane, inclusiv: în orașul Chișinău – 11 persoane, Ismail – 2 per-

³⁹ Ал.Крупенский, *Краткий очерк Бессарабского Дворянского Собрания*, СПб, 1912, с. 17-19; Gh.Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru (Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia la 1821, publicate de Gh. Bezviconi)*. Vol. I, București, 1940, p. 31-32.

⁴⁰ Aceleași date le întâlnim și în compartimentul introductiv al Statisticii: ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 3.

soane, Akkerman – 3 persoane, Bender – 3 persoane, Bălți – 4 persoane, Hotin – 4 persoane și în serviciul imperial – o persoană. Restul 690 de nobili locuiau în diferite județe ale Basarabiei, 334 de nobili personali și alții locuiau în diferite orașe, ei nu au fost incluși în Cartea de aur a nobilimii și nu erau încadrați în serviciul de stat⁴¹. Izvorul mai confirmă că „în cadrul nobilimii din Chișinău, Ismail, Akkerman și Bender sunt dvoreni din alte gubernii care locuiesc aici, dar care nu fac parte din nobilimea basarabeană”⁴².

Tabelul 2

Numărul total al populației și numărul familiilor nobiliare din Basarabia, conform statisticii oficiale din 1828*

Județele**	Numărul total de locuitori	Raportul, în %	Inclusiv:		Numărul total de nobili (familiii)	Raportul, în %	Inclusiv:		
			Sex masculin	Sex feminin			Nobili ce dispun de moșii	Nobili ce nu dispun de moșii	Nobili personali
Orhei	114154	28,4	61332	52822	299	41,6	94	95	110
Ismail	8134	2,0	4247	3917	15	2,1	3	6	6
Akkerman	20537	5,1	10970	9567	9	1,3	-	5	4
Bender	39341	9,8	21399	17942	30	4,2	4	7	19
Iași	102017	25,4	52630	49387	311	43,3	61	35	215
Hotin	117534	29,3	61995	55539	54	7,5	38	11	5
Numărul total	401717	100,0	212573	189174	718	100,0	200	159	359
Raportul, în %	100,0	-	52,9	47,1	100,0	-	27,9	22,1	50,0

* ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 63.

** Inclusiv orașele.

Statistica de la 1820 atestă prezența nobililor (fără familiile de șleahlici) în 35 de localități din ținutul Hotin: Rediul Mare, Brătușeni, Rujenița, Moșinețu, Vărnovița, Irstov/Otaci, Comarov, Hrușavețu, Seliște, Beleuți, Stroești, Dinăuți, Șărbunița, Sângera, Forosna, Pășcăuți, Cruglic, Cristinești, Dăncăuți, Tărăsăuți, Zăluceni, Samovo, Cerlina, Coteleu, Bădragi, Pererita, Terebna, Corjeuți, Lencăuți, Iarova, Balinți, Colecăuți, Bălcăuți, Bișenouți și Caracușeni. Izvorul indică în aceste localități: 12 boieri moldoveni, 8 boieri (fără a se indica originea etnică), 1 boier grec, 6 proprietari moldoveni, 1 proprietar moldovean austriac (probabil, supus austriac), 1 proprietar grec, 3 nobili (fără a se indica originea etnică), 1

⁴¹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 3-3 verso.

⁴² *Ibidem*, f. 3.

nobil austriac, 1 posesor moldovean și o văduvă de boier, ce constituiau numeric: 20 de gospodării, 2 burlaci, 37 de familii, 243 de persoane, inclusiv 128 de sex masculin și 115 de sex feminin.

Deși izvorul nu indică întotdeauna numărul de gospodării și familii pentru toate categoriile sociale, inclusiv pentru cele de boieri, prezintă interes modalitatea de amplasare a gospodăriilor boierești în localitățile din ținutul Hotin. Datele atestă că cele mai multe gospodării și familii boierești erau localizate în satul Bădrăgi (5 gospodării, 1 burlac, 6 familii, 27 persoane, inclusiv 13 persoane de sex masculin și 14 de sex feminin), Lencăuți (4 gospodării, 5 familii, 19 persoane, inclusiv 11 persoane de sex masculin și 8 de sex feminin) și Pășcăuți (2 gospodării, 1 burlac, 3 familii, 17 persoane, inclusiv 7 persoane de sex masculin și 10 de sex feminin). În celelalte sate din ținutul Hotin erau doar câte o gospodărie de boieri, deși numărul total de persoane varia de la o persoană la 27 de persoane în fiecare gospodărie.

Șleahțici polonezi din ținutul Hotin în statistica rusă din 1820

Din categoria nobilimii din Basarabia făceau parte și *șleahțicii*. Șleahțic era denumirea dată în Evul Mediu, în Polonia, nobilimii mici și mijlocii. Șleahța constituia categoria socială a nobilimii din Regatul Poloniei și din Marele Ducat al Lituaniei (care au format Uniunea Statală Polono-Lituaniană – *Rzeczpospolita Oboja Narodow*). Șleahța s-a constituit în calitate de categorie socială la sfârșitul Evului Mediu și a continuat să existe până în secolul al XIX-lea. Șleahțicii erau în mod tradițional proprietarii funciari laici, ale căror moșii erau cunoscute cu numele de *folwark*. Până la dispariția statului polono-lituanian la sfârșitul secolului al XVIII-lea, șleahțicii s-au bucurat de privilegii importante, fără egal în epocă. Titlul de șleahțici îl purtau și unii nobili din Basarabia.

Dar există și alte interpretări a noțiunii de *șleahțic*. Cristian Ghinea într-o recenzie din 2014, sau, mai corect spus, o meditație asupra celor două volume a lucrării *Istoria Poloniei – Terenul de joacă a lui Dumnezeu* scrise de Norman Davies, scrie, bazându-se pe ideile de bază expuse de autor că: „Nu pământul te făcea nobil, ci recunoașterea celorlalți nobili. Organizarea nu era pe familii, ci pe clanuri, care nu erau legate prin sânge, ci prin recunoaștere reciprocă. Deci nobilul polonez mai degrabă nu avea pământ decât avea, mai degrabă nu era bogat decât era, de unde o hiperinflație de nobili cu pretenții, dar fără mijloace, obsedați să-și apere statutul. De unde – o sugrumare a comerțului și a economiei pentru nevoile șleahței. Nobilul sărac lipit, dar cu blazon pe colibă a devenit proverbial (tenta peiorativă a cuvântului „șleahță” în română o veni de aici?)”⁴³.

În fondul Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia (F. 88), sunt depozitate numeroase dosare prezentate de șleahțici pentru confirmarea nobleței în Basarabia, pentru a beneficia de privilegii și de un statut preferențial. Exemplu

⁴³ Cristian Ghinea, *De ce a fost Polonia altfel?* // <http://dilemaveche.ro/sectiune/editoriale-si-opinii/articol/de-ce-a-fost-polonia-altfel> (accesat la 10.07.2018).

în acest sens ne pot servi familiile: Petrașevski, Borșevski, Soltovski, Celinski, Berezovski, Eitner, Cerneșevski, Prohnițki ș.a.⁴⁴.

Prezența șleahiticilor în Basarabia este atestată și de instrucțiunile date Comisiei Regionale instituite în baza dispoziției din 16 martie 1824 a Consiliului Suprem al Basarabiei privind organizarea unui nou recensământ fiscal al populației⁴⁵, în care se menționa că în Basarabia s-au așezat cu traiul mulți șleahitici, transferați din alte gubernii ale Rusiei, ale căror documente încă n-au fost examinate de Guvernul Regional. În cazul în care aceste persoane nu vor dispune de certificate prezentate de Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia, care atestă proveniența lor nobiliară, ele vor fi incluse în liste separate care vor fi prezentate Comisiei Regionale⁴⁶.

În procesul confirmării rangurilor nobiliare șleahita poloneză a întâlnit anumite obstacole. În fondul Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia s-au păstrat mai multe plângeri ale șleahiticilor polonezi. La 18 aprilie 1825, Adunarea Deputaților Nobilimii din Basarabia, discută plângerea șleahiticilor polonezi din Chișinău, cărora instituțiile regionale nu le recunoștea noblețea, din mai multe considerente, din care cauză aceștia erau supuși impozitelor. S-a hotărât că șleahiticii să prezinte certificate eliberate de Adunarea Nobilimii din locul vechi de reședință, prin care să se confirme că ei sau strămoșii lor într-adevăr au deținut titlul nobiliar⁴⁷. Rezolvarea problemei era cauzată și de faptul că documentele prezentate de șleahitici erau scrise în limba poloneză. Ca rezultat, la 4 decembrie 1825, problema este discutată la ședința Adunării Deputaților Nobilimii din Basarabia care confirma că au fost depuse mai multe cereri (1 iunie 1825, 13 august 1825 și 3 septembrie 1825), prin care se solicita un traducător pentru a putea examina aceste dosarele⁴⁸. În pofida acestui fapt, problema a rămas nesoluționată.

Datele care denotă prezența polonezilor sunt oferite de statisticele populației realizate în regiune de către administrația imperială. Astfel, conform datelor statistice din 1828, în Basarabia era înregistrat un număr total de 401717 persoane de ambele sexe (2012543 de sex masculin și 189174 de sex feminin), 718 nobili, inclusiv: nobili deținători de moșii (200), nobili, fără de moșii (159) și nobili personali (359) și 118 *reprezențați ai șleahitei poloneze* (67 – în ținutul Orhei, 1 – în ținutul Ismail, 4 – în ținutul Akkerman, 20 – în ținutul Iași și 14 – în ținutul Hotin), care erau compartimentați aparte, după categoria *odnodvorților*⁴⁹.

Țarismul a adoptat un șir de regulamente care urmau să reglementeze situația economică, socială și juridică a șleahiticilor polonezi. Conform regulamentu-

⁴⁴ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 74, 127, 136, 140, 150, 179, 307 etc.

⁴⁵ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 95, f. 35.

⁴⁶ *A se vedea* conținutul instrucțiunii în: ANRM, F. 3, inv. 1, d. 429, f. 109 verso-111; F. 88, inv. 1, d. 95, f. 35-40.

⁴⁷ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 167, f. 27, 27 verso, 28, 28 verso, 29, 29 verso.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 71-71 verso.

⁴⁹ ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1199, f. 3, 63.

lui din 19 octombrie 1831, concomitent cu confirmarea titlului nobiliar pentru șleahța poloneză de către Departamentul Heraldic, lor li se recunoșteau toate drepturile și privilegiile de care beneficia dvorenimea/nobilimea rusă, cu obligația de a executa serviciul militar și a îndeplini prestațiile specifice acestei stări sociale pentru proprietățile funciare deținute. În actele oficiale aceștia urmau să fie identificați cu numele de nobili, și nu de șleahțici. Șleahțicii cărora nu le-a fost recunoscută noblețea erau transferați în categoria populației rurale și urbane: cei din mediul rural – cu numele de *odnodvorți*, iar cei din mediul urban – cu numele de *cetățeni*. Odnodvorții din guberniile apusene ale Imperiului Rus erau împărțiți în *odnodvorți sedentari*, adică care dispun de proprietăți funciare sau își duc existența de pe seama *cinșului*⁵⁰ sau dijmei pe pământurile de stat sau moșierești, și *nesedentari*, care locuiesc în casele moșierilor sau altor persoane particulare, fiind în serviciu sau deținând anumite funcții. Cei care dețineau funcții de medici, învățători, pictori, avocați etc. intrau în categoria *cetățenilor de onoare*⁵¹. Regulamentul prevedea că toate aceste categorii urmau să fie luate la evidență și incluse în liste speciale⁵².

Conform Regulamentului din 11 noiembrie 1832, reprezentanții șleahței poloneze au fost împărțiți în trei categorii distincte. În *prima categorie* au intrat nobilii polonezi care au fost confirmați în rang nobiliar de Adunarea Deputaților Nobilimii sau care nu au fost confirmați, dar care dețineau proprietăți funciare și țărani fără de pământ, iobagi sau servitori la curte/slugi boierești. Ei beneficiau de privilegii specifice nobilimii/dvorenimii: nu achitau niciun impozit și nu erau supuși serviciului militar. În *categoria a doua* au fost incluși nobilii confirmați doar de Adunarea Deputaților Nobilimii, dar care nu dețineau proprietăți funciare moșierești și care erau scutiți de orice obligație până la examinarea dosarelor de Comitetul Heraldic. În *categoria a treia* erau încadrați reprezentanții șleahței care nu au fost confirmați în rang nobiliar, nu dețineau proprietăți funciare moșierești și urmau să achite impozite și să satisfacă serviciul militar⁵³.

Pe parcursul anilor administrația imperială a recunoscut statutul privilegiat de nobil multor șleahțici polonezi, iar altora li s-au păstrat acele privilegii de care

⁵⁰ *Cinș* (în poloneză *czynsz*, germană *zins* – procent, de la latinescul *census*) – dare bănească folosită în Rzeczpospolita, care se achita pentru pământul sau imobilul dat în folosință străină pe o durată îndelungată de timp.

⁵¹ *Cetățean de onoare* – stare socială privilegiată, deosebită de orășeni, creată prin manifestul imperial din 10 aprilie 1832 și divizată în cetățeni de viță și personali, dar care nu erau întruniți într-o organizație de castă. Statutul de cetățean de onoare era acordat fie personal pe durata vieții, fie ereditar persoanelor care au primit un ordin imperial, marilor industriași și negustori, persoanelor care s-au remarcat în domeniul științei și artei, celor cu studii universitare, precum și copiilor de nobili (*Свод законов Российской Империи. Законы о состояниях*, СПб., 1833, c. 114-116; Е.Ф. Зябловский, *Российская статистика. Часть I. Издание второе*, СПб., 1842, c. 52).

⁵² ПСЗРИ. Собр. II, т. VI, 1831, СПб., 1832, № 4869, c. 134-135.

⁵³ ПСЗРИ. Собр. II, т. VII, 1832, СПб., 1833, № 5746, c. 836-837.

au beneficiau în trecut. Spre exemplu, în 1836, mareșalul regional al nobilimii, Dimitriu, a depus la Consiliul Regional al Basarabiei lista a 57 de șleahlici polonezi cu cererea de a li se recunoaște titlul de nobil și de a fi excluși din lista contribuabililor. Ca rezultat, au fost recunoscute titlurile nobiliare următoarelor persoane: Urbanovici, Delimorkov, Osețki, Gurski, Lazo, Nedzelski, Kolski, Pragnițki ș.a. Șleahlicilor Tolmacevski, Ilnițki, Bacinski, Cerneavski, Popovski, Levițki, Busuioc, Berezovski, Cerpaliiev, Șostakovski, Zinkevici, Terzimaiov, Petrașevski, Berkov, Radulov, Krunovski, Medzvedcki, Iasinski, Juravski, Baranovski le-a fost păstrat dreptul la privilegii în baza documentelor de care se foloseau în guberniile interne ruse, primind și certificate care confirmau această stare de lucruri⁵⁴.

Pe parcursul anilor '30 – începutul anilor '40 ai secolului al XIX-lea, administrația imperială a adoptat câteva legi care urmau să soluționeze problema recunoașterii titlului de noblețe șleahlei poloneze, statornicit în Basarabia din diferite gubernii ale Imperiului Rus⁵⁵.

Ca rezultat, călătorii străini care au vizitat Basarabia în secolul al XIX-lea atestă prezența șleahlicilor în categoriile nobiliare locale. Astfel, nobilul polonez Iosif Ignatii Crașevski, care în 1843 a vizitat Basarabia, susține că populația din acest teritoriu era alcătuită din moldoveni, ruși, șleahlici polonezi, ucrainenii⁵⁶.

Documentele de epocă atestă cel mai mare număr de șleahlici polonezi în ținutul Hotin, deși numărul lor, comparativ cu alte categorii de nobili, nu era atât de mare. Conform datelor prezentate de poliția județeană, polonezii constituiau 916 familii și au venit în Basarabia, în fond, după anul 1840. Conform datelor prezentate de cercetătorul Vasile Cazimirovici, 50% din cei veniți erau șleahlici polonezii, dintre care 40% locuiau în Hotin și localitățile învecinate, 20% – în Chișinău și împrejurimile lui, 15% – în județul Soroca și 5% – în Reni, Ismail și Chilia. Conform acestor date, polonezii dețineau în Basarabia o poziție socială destul de înaltă. Astfel, 10% din polonezi erau funcționari publici, 20% – aveau afaceri proprii, 15% – se ocupau cu agricultura, 1,5% – erau proprietari funciari, 6% – erau administratori (arendași) de moșii, 6% – se ocupau cu comerțul și meșteșugăritul, iar 20% din ei nu aveau o profesie stabilită⁵⁷.

Informațiile sistematizate din statistica datată cu anul 1820 pentru ținutul Hotin atestă că polonezii locuiau în satele Sauca și Noua Suliță (câte 10 persoane), Mărcăuți (5 persoane), Irstov/Otaci (4 persoane) și Teleșeu (3 persoane). Desigur, unii șleahlici polonezi locuiau în orașul ținutul Hotin, despre care, cu regret, statistica de la 1820 nu dispune de informații. (Vezi Tabelul 3.)

⁵⁴ Алексей Накко, *Бессарабская область со времени присоединения ея к России по Букарестскому миру 1812-го года. В историческом, экономическом и статистическом отношении* (manuscris), Кишинев, 1879, л. 170.

⁵⁵ ПСЗРИ. Собр. II, т. XIII, часть II, 1838, № 11387, СПб. 1839, с. 5-7; ПСЗРИ. Собр. II, т. XV, часть I, 1840, № 13048, СПб., 1841, с. 4-6.

⁵⁶ Василий Казимирович, *Страницы истории поляков Молдавии*. În: Русин, nr. 4, Кишинев, 2006, с. 184.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 184-185.

Tabelul 3

**Numărul șleahților polonezi din localitățile ținutului Hotin,
conform statisticii populației din anul 1820***

Localitatea	Numărul de gospodării		Numărul total al populației																					
			Numărul total de familii și persoane						Inclusiv de sex masculin, conform categoriei de vârstă												Sex feminin			
									Familii	Sex masculin	Sex feminin	Numărul total	Raportul, în %, față de totalul rural	Până la 7 ani	De la 7 până la 12 ni	12-18 ani		18-36 ani		36-46 ani			De la 46 de ani până la bătrânețe	
			Căsătorii	Holtei	Căsătorii	Holtei	Văduvi	Căsătorii								Holtei	Văduvi	Căsătorii	Holtei	Văduvi				
Irstov/ Otaci	-	-	-	2	2	4	1,1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Sauca	2	-	2	8	3	11	2,9	5	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Teleșeu	1	-	1	1	2	3	2,0	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Mărcăuți	-	-	-	2	3	5	1,8	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Noua Sulița	-	-	-	5	6	11	2,2	-	2	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	6
Numărul total	3	-	3	18	16	34	-	7	3	-	-	3	1	-	3	-	-	1	-	-	-	-	-	12

* ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I, f. 129 verso, p. III, f. 377 verso-378, 409 verso-410, 465 verso-466, 505 verso-506.

Unii șleahți locuiau probabil și în cele trei ocoale de care statistica din 1820 nu dispune de informații.

Datele Tabelului atestă că în aceste localități erau înregistrate cel puțin 7 familii/gospodării de șleahți (statistica nu dispune de informații pentru satele Irstov/Otaci, Mărcăuți și Noua Sulița), ce constituia în total 34 de persoane, inclusiv: 18 – de sex masculin și 16 – de sex feminin. Din acest număr (deși datele cu coincid), 7 – reveneau copiilor până la vârsta de până la 7 ani, 3 – de la 7 până la 12 ani, 3 – între 12 și 18 ani (căsătoriți), 1 – între 18 și 36 de ani (holtei), 1 – după vârsta de 46 de ani (căsătorit) și 12 – fete și neveste.

Izvorul constată destul de explicit, după denumirea categoriei sociale, că în localitățile date polonezii alcătuiau reprezentanții elitei aristocratice: Irstov/Otaci (*шляхтич*), Sauca (*шляхтичей польские*), Teleșeu (*молдаво-польского шляхтичества*), Mărcăuți (*польской шляхты*) și Noua Sulița (*шляхтичей*). Prin urmare, toți ei făceau parte din categoria șleahți poloneze.

Concluzii

Analiza materialului factologic existent ne permite să concluzionăm că informațiile statistice exercită un impact major asupra înțelegerii diverselor procese

ce au loc în viața economică și socială a societății, oferă posibilitatea de a cunoaște cu o anumită exactitate ceea ce s-a întâmplat în cadrul unei anumite perioade de timp și conturează prin demersuri și evaluări cuantificabile tendințele generale de dezvoltare a ținutului, iar ulterior și a regiunii, comparativ cu perioadele precedente.

Astfel, studiul numărului populației în baza statisticii populației pentru ținutul Hotin din 1820, și nu numai, prezintă un mare interes, iar subiectele legate de studiul numărului populației, în cazul nostru al șlehticilor polonezi, în baza datelor statistice, adunate de administrația imperială rusă, cu diferite scopuri și ocazii, pe parcursul primelor decenii ale secolului al XIX-lea prezintă un interes deosebit, deoarece ne permit să stabilim schimbările de ordin demografic care au avut loc în această perioadă de timp în ținutul Hotin sub dominație țaristă.

Studiul privind evoluția numărului populației ne oferă posibilitatea de a cunoaște, în baza unei anumite localități rurale sau urbane, schimbările cantitative ce s-au produs, sub raport numeric, într-un anumit interval de timp și să înțelegem care au fost factorii care au influențat acest proces.

Și deși statistica din 1820 nu este perfectă, nu conține informații pentru mai multe localități (conține informații doar pentru 145 de localități), unde posibil locuiau nobilii polonezi, nu dispune de informații cu privire la numele și apartenența lor etnică, proprietățile lor funciare și satele pe care le dețineau în proprietate, ea ne permite să cunoaștem tabloul general al amplasării familiilor nobiliare în satele ținutului Hotin, să stabilim numărul și compoziția pe vârste a acestor familii (deși doar în stele indicate de statistică) și reieșind din numărul de gospodării țărănești să determinăm situația lor economico-financiară.

Octavian Țăcu*

PRIZONIERII DE RĂZBOI „MOLDOVENI” DIN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL. STUDIU ASUPRA UNEI TRANSFORMĂRI IDENTITARE¹

The annexing of Bessarabia by the USSR on June 26-28, 1940 and its transformation into the Moldavian SSR, the subsequent returning of this territory to Romania during 1941-1944 and, ultimately, its re-annexing in August 1944 have created a confusing outlook on the issue of identity and treatment of Moldovan War Prisoners from the Romanian army during Second World War. On one hand, the Romanian state viewed them as Romanians and citizens of Romania, while, on the other hand, soviet authorities treated them as Moldovans and Soviet citizens. Although, at first, few Romanian prisoners descending from Bessarabia declared themselves as Moldovans, subsequently, towards the end of the war, their number has risen significantly to the order of thousands. The preference towards said identity was due to opportunistic reasons, out of the desire of being treated as soviet citizens and not being identified as Romanian citizens. This confusion also persists in the soviet registration documents, in which these people were registered differently as Romanians, Moldovans, Bessarabians, coming from Romania, Bessarabia or the Moldavian SSR. Subsequently, this issue was complicated by the evolution of the Moldavian SSR under the USSR, which, in general, mentioned the contribution of the Moldovans in the victory over fascism and was made to embarrass the acknowledgement of Moldovan prisoners of war within the Romanian army, a tendency which has regretfully continued under the Republic of Moldova's period of independence. Thus, the article is an initial effort and a first attempt to bring the theme of such prisoners to the attention of the public and to generate a debate around the issue of the Moldovan POW.

Keywords: Moldovans, Prisoners of War, Romania, Soviet Union, identity

* **Octavian Țăcu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

¹ Comunicare prezentată în cadrul Congresului Național al Istoricilor Români, desfășurat la Cluj-Napoca, România, la 25-28 august 2016.

Introducere

Articolul de față este parte a unei cercetări mai ample asupra istoriei prizonierilor români din cel de-Al Doilea Război Mondial, desfășurate în cadrul proiectului internațional pentru tineret – Expedițiile Memoriei. Programul are drept scop atragerea tinerilor din România și Republica Moldova într-un proces de cunoaștere aplicativă a istoriei noastre, prin implicare lor nemijlocită în descoperirea acelor repere ale identității care ne-au modelat în timp. Unul din elementele cele mai importante ale cunoașterii istorice este memoria deportărilor din anii 1941 și 1949, în timpul cărora mii de români/moldoveni, ruși, ucraineni, găgăuzi, bulgari, evrei și alte naționalități ale Basarabiei istorice au fost deportați de către regimul totalitar sovietic în regiunile îndepărtate ale Uniunii Sovietice.

Din mai multe puncte de vedere s-a considerat oportună realizarea primelor expediții în Kazahstan, acolo unde există localități și comunități ale românilor. S-a apreciat, totodată, că acestea pot constitui și un bun prilej pentru redimensionarea acestor expediții spre Siberia și regiunile îndepărtate ale Federației Ruse. La o primă investigare asupra numărului românilor din Kazahstan am constatat faptul că aceștia sunt divizați în recensăminte în două etnii distincte: moldoveni și români. Era oricum o schimbare pozitivă majoră în comparație cu ultimul recensământ sovietic din 1989, unde erau indicați doar moldoveni, în număr de 33.098 persoane (locul 15 printre cele circa 150 naționalități aflate la acel moment în Kazahstan). Numărul acestora a fost în continuă scădere în anii de după destrămarea URSS. Astfel, conform recensământului din 1999, în Kazahstan erau înregistrați 20.054 români/moldoveni, din care 594 de persoane s-au declarat români și 19.460 - moldoveni. Peste cincisprezece mii de moldoveni locuiesc în Kazahstan potrivit recensământului din 2009, 14.245 considerându-se moldoveni și 953 - români².

Dincolo de multiplele aspecte ale acestor două expediții, o componentă importantă care necesita soluționare a fost problema prizonierilor români din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial. Partenerul principal al proiectului în Kazahstan pe parcursul celor două expediții a fost Universitatea „Bolașak” din orașul Karaganda. În timpul acestor întâlniri au avut loc mai multe schimburi de păreri, au fost studiate și analizate listele celor deportați și a prizonierilor de război români, fiind identificate mai multe probleme comune pentru istoria românilor și kazahilor.

În acest context a apărut ideea elaborării unui volum de documente și materiale despre prizonierii de război români în regiunea Karaganda. În anii celui de-Al Doilea Război Mondial și după terminarea acestuia, în Kazahstan au funcționat 15 lagăre NKVD-MVD din URSS. Pe teritoriul Kazahstanului Central în regiunea Karaganda, unde am efectuat vizitele de documentare și cercetare, au

² A. A. Smailov (red.), *Itogi Natsionalnoi perepisi naselenia Respubliki Kazahstan 2009*, Astana, 2011, în: www.stat.gov.kz (accesat 4-5 septembrie 2015).

funcționat patru lagăre: Spassk nr. 99 (1941-1950), Balhash nr. 37 (1945-1948), Kenghir nr. 502 (martie-octombrie 1945) și Djezkazgan nr. 39 (1945-1948). Cel mai mare lagăr din Kazahstan a fost nr. 99 Spassk, prin care în perioada 1941-1950 au trecut 66 160 (după unele date 66 746) de persoane, reprezentanți a circa 40 de naționalități, printre care 29 777 germani, 22 225 japonezi, 1 633 austrieci și potrivit cercetărilor realizate **7 847 prizonieri de război români**, dintre care 7 719 militari (774 dintre aceștia erau declarați moldoveni), 67 persoane internate (dintre care 6 moldoveni) și 61 persoane civile.

Investigarea listelor de prizonieri români ne-a oferit posibilitatea unei cercetări serioase asupra problemei identitare printre soldații români din Basarabia și profunda lor transformare identitară în contextul războiului, precum și analiza percepției autorităților sovietice asupra acestui aspect identitar român-moldovean. Tocmai acestor aspecte de transformare identitară este dedicată și cercetarea de față, care își propune pe de o parte să explice cadrul general al problematicei prizonierilor de război români în anii războiului și locul pe care l-au ocupat în acest sens militarii din Basarabia, iar pe de alta să prezinte felul în care acești militari au judecat problema raportării lor identitare în prizonierat, optând între a rămâne român sau a se considera „moldovan”.

Cercetarea se bazează pe investigarea a două surse documentare, una publicată în România în 2013 - culegerea de documente „Prizonieri de război români în Uniunea Sovietică. Documente, 1941-1956”, rodul unei colaborări între Institutul Diplomatic Român, pe de o parte, și Agenția Arhivelor Federale ale Federației Ruse și Arhivele Militare de Stat ale Federației Ruse, cealaltă pe documentele extrase de membrii expedițiilor Memoriei din Arhiva de Stat a regiunii Karaganda, Fondul 410 (Gosudarstvennyi Arhiv Karagandinskoi Oblasti-GAKO) și care se referă la lagărul nr. 99 Spassk al MAI din URSS, aflat la acel moment pe teritoriul regiunii Karaganda, RSS Kazahă.

Cadrul general al problemei prizonierilor de război români

Istoria prizonierilor de război „moldoveni” aflați în captivitate sovietică a fost și continuă să rămână un subiect extrem de controversat, mai ales din cauza implicațiilor politice. Anexarea Basarabiei de către URSS la 26-28 iunie 1940 și transformarea sa în RSS Moldovenească, apoi revenirea acestui teritoriu la România în 1941-1944 și în final reanexarea sa în august 1944, a creat o situație confuză asupra problemei identitare și tratării acestor prizonieri. Pe de o parte, statul român îi considera ca români și cetățeni ai României, pe de alta, autoritățile sovietice îi trata drept „moldoveni” și cetățeni sovietici.

Deși inițial puțini prizonieri români descendenți din Basarabia s-au declarau moldoveni, ulterior, către sfârșitul războiului, numărul acestora a crescut sensibil, de ordinul miilor. Preferința pentru această identitate avea raționamente oportuniste, din dorința de a fi tratați drept cetățeni sovietici și a nu fi identificați drept cetățeni români. Confuzia persistă și în documentele

de înregistrare sovietică, în care aceștia sunt trecuți diferențiat drept români, moldoveni, basarabeni, care veneau din România, Basarabia sau RSS Moldovenească. Problema a fost complicată ulterior și de evoluția RSS Moldovenească în cadrul URSS, unde, în general, era menționată contribuția moldovenilor la victoria asupra fascismului și se evita recunoașterea nu numai a unor prizonieri de război „moldoveni” din cadrul armatei române, dar și în general faptul că basarabeni au făcut parte din armata română, tendință care – observăm cu regret – a continuat și în perioada de independență a Republicii Moldova. Prin urmare, facem un prim efort și o primă tentativă de a face publice listele cu numele acestor prizonieri, inclusiv, în premieră, a listei celor 56 de prizonieri moldoveni morți în lagărul din Spassk.

În timpul celui de-Al Doilea Război Mondial numărul total al prizonierilor de război, al tuturor statelor beligerante, s-a cifrat la 35 milioane de oameni³. Sub controlul Germaniei naziste s-au aflat 5 734 528 prizonieri sovietici, dintre care 3,3 milioane au murit (57,8%)⁴. Uniunea Sovietică a luat ca prizonieri circa 4 milioane oameni (peste 2 milioane germani, 640 mii japonezi, finlandezi, polonezi, italieni etc.)⁵. Istoricii militari români au contabilizat la 794 562 de oameni, numărul victimelor românești din cel de-Al Doilea Război Mondial, dintre care 624 740 în perioada 22 iunie 1941-23 august 1944 și 169 822 în perioada 23 august 1944 - 8 mai 1945. Numărul morților este estimat la 92 620 de persoane, al răniților la 333 966, iar 367 976 militari au fost dați dispăruți⁶.

Numărul prizonierilor de război români a evoluat în felul următor⁷:

Până la începutul lunii august 1941 – 1 357 de persoane; până la sfârșitul anului 1941 – 3 237 de persoane, deținuți în șase lagăre de prizonieri, dintre care două erau în Kazahstan: Lagărul Spassk – 987 de persoane și Lagărul Aktiubinsk – 354 de persoane; până la 1 februarie 1942 – 3 480 de militari români, dintre care 3 390 erau deținute în lagărele NKVD; 15 iulie 1942 – 2 939 de persoane; 1 august 1942 – 2 850 de persoane; 15 august 1942 – 2 780 de persoane; 1 septembrie 1942 – 2 750 de persoane; 1 octombrie 1942 – 2 610 de persoane; 15 octombrie 1942 – 2 685 de persoane; 15 noiembrie 1942 – peste 2 960 de persoane.

În această primă etapă de război, mortalitatea militarilor români prizonieri a fost deosebit de înaltă; astfel, din cei 4 117 prizonieri contabilizați de oficialitățile

³ Pentru detalii asupra aspectelor legate de cifre și statistici ale prizonierilor din cel de-al doilea război mondial a se vedea volumul lui M. M. Zagorulko (red.), *Voenoplennyye v SSSR (1939-1956). Dokumenty i materialy*, Moscova: Logos, 2000.

⁴ V. P. Galitzkii, „Vrazheskie voennoplennyye v SSSR (1941-1945)”, In: *Voenno-istoricheskii zhurnal*, 1990, nr. 9, p. 39-46.

⁵ *Ibidem*, p. 39-46.

⁶ A. Duțu, F. Dobre, L. Loghin, *Armata Română în al Doilea Război Mondial (1941-1945). Dicționar enciclopedic*, București: Editura Enciclopedică, 1999, p. 11.

⁷ V. Văratcă (coord.), *Prizonierii de război români în Uniunea Sovietică. Documente 1941-1956*, București: Monitorul Oficial, 2013, p. XIX.

militare sovietice la 15 noiembrie 1942 (dintre care 20 erau considerați moldoveni), mai erau în viață doar 2 964, adică o rată de mortalitate de 32,9 %⁸.

În cea de-a doua etapă a războiului, cuprinsă între întorsătura de la Stalin-grad și operațiunea Iași-Chișinău (noiembrie 1942 – august 1944), numărul prizonierilor de război români sporește sensibil, mai ales ca rezultat al victoriilor sovietice de la Stalingrad, Cotul Donului și Kursk. Astfel, la 15 decembrie 1942, din totalul de 55 194 prizonieri ai Axei capturați la Stalingrad, mai mult de jumătate, 29 814 persoane, erau români⁹. La 5 ianuarie 1943 statistica DGPR arată că în lagăre se aflau 34 742, iar la 4 februarie numărul acestora a ajuns la 38 291¹⁰.

La fel ca și în perioada anterioară, între prizonierii de război s-a menținut o rată înaltă a mortalității. Cauzele principale ale acestor decese erau pelagra, bolile gastro-intestinale, epuizarea totală, tuberculoza pulmonară, pneumonia, insuficiența cardiacă, erizipelul, edemul pulmonar etc. Dar în esență, subnutriția, care provoca distrofie și avitaminoză, determina 70% din aceste boli și constituia cauza a 80% din cazurile de deces printre prizonierii de război¹¹. Ca rezultat al acestor pierderi, autoritățile sovietice au adoptat la 24 noiembrie și 16 decembrie 1942, iar apoi la 9 aprilie 1943, noile norme de rație alimentară, care variaua între 300 gr. de pâine și 900 gr. pentru cei care munceau și între 300 și 700 pentru cei care nu munceau. Acest fapt nu a ajutat totuși la soluționarea problemei, la 15 aprilie 1943 fiind constatat decesul, în doar două luni, a 99 946 persoane. În total, către acea dată, din totalul de 291 856 prizonieri înregistrați în DGPR ai NKVD din URSS au decedat 171 774, adică aproximativ 60%¹². Din cei 38 291 români înregistrați în noiembrie 1942, către 20 mai 1943 nu au rămas decât 20 317 persoane¹³.

Numărul militarilor români căzuți în prizonierat a crescut permanent în această perioadă: 25 143 (septembrie 1943), 26 364 (noiembrie 1943) și 15 226 (ianuarie 1944). Aceste variațiuni în cifrele de prizonieri, cât și variațiunile ulterioare, nu au fost cauzate doar de decesul prizonierilor, ci urmează a fi înțelese în contextul complexității politicilor pe care statul sovietic le-a abordat față de prizonierii de război.

Cea mai controversată și mai complicat de estimat perioadă în istoria prizonierilor de război români din cel de-Al Doilea Război Mondial începe odată cu ofensiva sovietică din 20 august 1944, când consemnăm ieșirea României din război la 23 august. În această ambianță de lovitură de stat, ordin de încetare a focului și operațiune militară aflată în desfășurare, dintre 24-31 august 1944, vor fi dați ca dispăruți 97 732 de militari români. Nota informativă a lui L. Beria

⁸ *Ibidem*, pp. XIX-XX.

⁹ *Ibidem*. doc. 43, p. 126

¹⁰ *Ibidem*, p. XX

¹¹ M.M. Zagorulko, *Voenoplennyye v SSSR*, p. 29.

¹² *Ibidem*, p. 31.

¹³ V. Văratîc, *Prizonierii de război români în Uniunea Sovietică*, p. XX.

către I. Stalin, din 5 decembrie 1945, prin care se raportau rezultatele operațiunii Iași-Chișinău, relevă că la acea dată în evidența NKVD se aflau 156 112 prizonieri români, ceea ce ar însemna că numărul total al militarilor români capturați de Armata Roșie între august și decembrie 1944 ar fi de circa 120 mii¹⁴.

Mortalitatea printre aceștia a continuat să fie înaltă, fiind determinată, printre cauzele menționate anterior, și de condițiile climaterice de iarnă extrem de dure. Ca rezultat, către luna martie 1945, numărul acestora a scăzut la 106 482 persoane, adică cu circa 1/3¹⁵.

Potrivit autorilor volumului *Prizonierii de război români în Uniunea Sovietică. 1941-1956*, există două date conflictuale în evidența numărului total de prizonieri de război români aflați în captivitate sovietică. Potrivit unui document întocmit de P. Bulanov, șeful Direcției penitenciare a MAI a URSS, la 28 aprilie 1956, în perioada 1941-1945 pe teritoriul sovietic au existat 187 367 militari români prizonieri, dintre care 132 755 au fost eliberați, iar 54 602 au decedat¹⁶. Pe de altă parte, nota generalului I. Petrov, adjunct al DGPR din cadrul NKVD, din 2 noiembrie 1945 consemna că, în perioada 1941-1945, armatele sovietice au luat în prizonierat 236 420 militari români (dintre care 6 478 erau menționați expres ca fiind moldoveni)¹⁷. Există câteva explicații pentru această diferență de 49 053 persoane: cetățeni români surprinși de trupele sovietice în lagărele germane, la sfârșitul războiului; deficiențele sistemului de evidență a prizonierilor, specifice NKVD și URSS; lipsa luării în evidență, ca rezultat al deceselor pe drum, prizonierii fiind înregistrați abia la sosirea în lagăr, existând probabilitatea ca majoritatea morților să fi fost luați la evidență ca prizonieri, fără însă a fi ulterior înmatriculați în evidențele lagărelor¹⁸.

Mai există însă un document al generalului I. Petrov, din 2 iunie 1947, în care făcea o estimare a efectivelor de prizonieri de război români din URSS la 1 mai 1947¹⁹. Importanța sa rezidă din faptul că prezintă o perspectivă complexă asupra evoluției acestor prizonieri din 1941 până în 1947. Potrivit acestor estimări, care nu diminuează din reflecțiile anterioare, numărul total al militarilor români prizonieri capturați de URSS era de 183 201 persoane (o cifră apropiată cu cea a lui P. Bulanov). Scăzuți din evidențele privind prizonierii de război erau 146 386 persoane, dintre care: 74 249 - eliberați și repatriați în baza deciziilor guvernului sovietic; 20 374 - încadrați în formațiuni naționale pentru lupta împotriva Germaniei (20 345 în cele românești și 29 în cele cehoslovace); 25 - transferați în școlile de partizani; 4 - predați Marelui Stat-Major român; 352 - transferați în lagărele de triere ca cetățeni sovietici; 900 - trecuți la internați ca civili; 82 - eli-

¹⁴ M. M. Zagorulko, *Voenoplennye v SSSR*, p. 591-592.

¹⁵ V. Vărat, *Prizonierii de război români în Uniunea Sovietică*, p. XXI.

¹⁶ *Ibidem*, doc. 270, p. 817.

¹⁷ *Ibidem*, doc. 202, p. 574.

¹⁸ *Ibidem*, p. XXII

¹⁹ *Ibidem*, doc. 234, pp. 653-656

berați și transferați la domiciliu ca cetățeni sovietici; 50 324 – decedați; 83 – alte cazuri de deces (accidente de muncă, omorâți în tentativă de evadare etc.); 2 – condamnați de tribunale militare.

Prezenți la 1 mai 1947 în URSS erau 36 815 persoane, dintre care 35 771 în lagăre, 990 în spitale, 36 în batalioane speciale și 18 erau pe drum.

Prizonierii de război „moldoveni”: o istorie controversată

Așa cum menționam în introducerea acestui articol, o problemă importantă în contabilizarea prizonierilor de război români este cea legată de istoria prizonierilor trecuți în liste drept „moldoveni”. Primele referințe la moldoveni ca o categorie de prizonieri distinctă o atestăm în nota informativă a locotenentului M. Goberman, adjunctul șefului Secției a 2-a din Direcția pentru problemele prizonierilor de război și ale persoanelor internate, din cadrul NKVD al URSS, privind prezența prizonierilor de război în lagăre, la punctele de primire și în spitale, la data de 1 ianuarie 1942²⁰. Potrivit informației, la acel moment, în lagărul de la Elabuga erau 2 prizonieri moldoveni, în Aktiubinsk – 1 prizonier, în spitale erau 4 prizonieri moldoveni. Printr-un comunicat al DGPR al NKVD URSS din 1 februarie 1942 consemnăm existența a 12 prizonieri moldoveni în lagărele sovietice²¹. Pe parcursul războiului numărul prizonierilor declarați moldoveni va crește, aceasta având câteva explicații. Prima ar fi faptul că la începutul războiului armata română intrase în Basarabia, iar preluarea basarabenilor/moldovenilor în armată s-a făcut mai târziu. În al doilea rând, la momentul anului 1940, când URSS anexa Basarabia și o transforma în RSS Moldovenească, basarabenii/moldovenii se considerau și erau considerați români. Pe de altă parte, preferința pentru a se identifica drept moldoveni a crescut pe măsură ce devenea clară înfrângerea armatelor Axei, iar moldovenii, ca cetățeni sovietici în anii 1940-1941, puteau beneficia de un tratament diferențiat, avantajos.

Acest fapt este menționat de statisticile sovietice, care consemnau următoarele, în perioada 1941-1944: 11 prizonieri moldoveni la 15 iunie 1942²²; 8 – 1 iulie 1942²³; 9 - 15 iulie 1942²⁴; 10 – 15 octombrie 1942²⁵; 17 – 15 decembrie 1942²⁶. Nota cu privire la efectivele de prizonieri de război din 5 ianuarie 1943 arată 16 prizonieri moldoveni din totalul de 47 225 de prizonieri români aflați în captivitate sovietică²⁷. Majoritatea acestora, 10 moldoveni, se aflau în lagărul nr. 148 de la Armavir, Krasnodar, din totalul de 2 493 români existenți acolo²⁸. Raportul lui

²⁰ *Ibidem*, doc. 11, pp. 43-48.

²¹ *Ibidem*, doc 12, p. 50.

²² *Ibidem*, doc. 19, p. 73.

²³ *Ibidem*, doc. 20, p. 75.

²⁴ *Ibidem*, doc. 23, p. 80.

²⁵ *Ibidem*, doc. 31, p. 102.

²⁶ *Ibidem*, doc. 43, p. 126.

²⁷ *Ibidem*, doc. 54, p. 154.

²⁸ *Ibidem*, doc. 122, p. 332

I. Petrov din aprilie 1944 consemna că din totalul de 19 031 de prizonieri români contabilizați la 1 martie 1944, 78 erau înregistrați ca prizonieri moldoveni, dintre care 2 erau ofițeri, iar 76 subofițeri și soldați²⁹.

Odată cu intrarea trupelor sovietice pe teritoriul României, în punctele Galați, Focșani, Ploiești, Roman au fost organizate din ordinul NKVD 4 lagăre de prizonieri, care erau plasate sub conducerea Comisariatului pentru Afacerile Interne al RSS Moldovenească. Responsabil direct de coordonarea lor era numit colonelul M. Markeev, Comisarul Poporului pentru Afacerile Interne al RSSM, care exercita conducerea asupra șefilor de lagăre, prelua corespondența și directivele, controla și supraveghea situația din teren³⁰.

Un alt aspect deosebit de interesant de remarcat după ieșirea României din război și intrarea armatelor sovietice pe teritoriul Basarabiei/RSSM este sporirea bruscă a numărului de prizonieri declarați moldoveni. Cu adevărat, militarii definiți drept „moldoveni”, ca o categorie aparte de cei români, încep să apară masiv în listele sovietice abia după luna august 1944. Până la această dată, majoritatea lor, cu mici excepții, erau scriși la capitolul naționalitate drept români, indiferent dacă localitățile lor de proveniență erau din Basarabia. Pe de altă parte atestăm o anumită incoerență a autorităților sovietice în definirea localizării geografice a localităților și locurilor de unde provin militarii definiți drept moldoveni. Începând cu anul 1944, în dreptul celor considerați moldoveni se indică cel mai des locul nașterii Basarabia, uneori RSS Moldovenească (RSSM), iar uneori doar Moldova. Alteori este indicată doar localitatea sau doar Basarabia. În același timp observăm o tendință de creștere spectaculoasă a numărului de prizonieri definiți moldoveni pe fundalul faptului că mulți dintre ei erau eliberați mai repede, fiind considerați cetățeni sovietici sau fiindcă invocau faptul preluării lor abuzive în armata română. În rezultatul investigării arhivelor din Karaganda, se observă că cei 774 de prizonieri considerați „moldoveni”, vor fi scoși din lagărul Spassk 99 și plasați sub controlul Direcției Regionale a MAI din orașul Karaganda, după care la scurt timp erau în mare parte lăsați la vatră³¹.

La această categorie identitară observăm că aderă și unii militari născuți în România, care considerau că pot obține astfel un tratament mai lejer. Spre exemplu, Țiliscu Vasile Ion din Baia, România, s-a declarat la înregistrare drept moldovean, deși este evident că nu era din Basarabia³². Pe de altă parte, mulți militari români născuți în Basarabia sau nordul Bucovinei au preferat să se declare în continuare români, chiar dacă erau trecuți în liste ca fiind născuți în Basarabia sau nordul Bucovinei. De exemplu, Mațișin Constantin Grigori, născut în anul 1917 în orașul Chișinău, era scris din RSSM, dar trecut la naționalitate ca ro-

²⁹ *Ibidem*, doc. 129, p. 355.

³⁰ *Ibidem*, doc. 150, p. 421.

³¹ Gosudarstvennyi Arhiv Karagandinskoi Oblasti-Arhiva de Stat a regiunii Karaganda (GAKO), fond 410.

³² *Ibidem*.

mân³³. Prin urmare studierea acestui aspect al transformării identitare trebuie judecat nuanțat, luând în considerare mai mulți factori ca alegerea oportunităților de a evita consecințele dure ale captivității, existența unor tendințe ale autorităților sovietice de a-i considera ca o categorie identitară distinctă de români sau dorința acestora de a se declară moldoveni din anumite cauze de identitate regională, experiențe nefericite cu autoritățile române sau din raționamentul de considera abuzivă înrolarea lor în armata română.

Astfel, într-un raport al colonelului Staroverov, șeful lagărului nr. 217 de la Kramatorsk, constatăm că acolo, la 10 noiembrie 1944, existau 2 536 prizonieri moldoveni și 8 884 români³⁴. Printre alte lagăre unde găsim prizonieri declarați moldoveni putem menționa: 1 387 de prizonieri găsim la 1 decembrie 1944 în lagărul nr. 159 de la Odesa³⁵; 376 de prizonieri erau la 1 ianuarie 1945 în lagărul nr. 84 de la Asbest, Sverdlovsk³⁶; 8 persoane în lagărul nr. 74 de la Oranki, Gorki (7 ianuarie 1945)³⁷; 458 persoane erau la 8 ianuarie 1945 în lagărul nr. 163 de la Stalingrad³⁸; 936 prizonieri se aflau la 13 ianuarie 1945 în cadrul lagărului nr. 245 de la Nijni Taghil³⁹.

Potrivit notei informative a maiorului A. Bronnikov, șeful Secției 2-a din cadrul DGPR, privind efectivele și componența prizonierilor de război aflați în lagărele din URSS în perioada 1941-1945, la data de 26 iunie 1945, în lagărele sovietice se aflau 21 382 prizonieri declarați moldoveni, dintre care 36 erau ofițeri⁴⁰. Este un salt cantitativ enorm în comparație cu primăvara anului 1944, când atestăm doar 78, iar acest fapt poate fi explicat prin mai multe aspecte: creșterea numărului de recruți din Basarabia spre sfârșitul războiului; sporirea numărului de prizonieri de război de români, în general, după 23 august 1944; oportunismul, judecat prin prisma faptului că, declarați moldoveni, puteau avea un tratament mai avantajos, inclusiv o eliberare mai rapidă, fie pentru că se puteau declara cetățeni sovietici, fie pentru că aveau o etnie diferită de români, considerați drept dușmani ai statului sovietic; convingerea, dezvoltată mai ales în timpul războiului, ca rezultat al aflării în lagăre sau ca rezultat al propagandei sovietice, că ei reprezentau o categorie identitară distinctă.

Paradoxal este faptul că nota generalului locotenent I. Petrov, adjunctul șefului DGPR, consemna, la 2 noiembrie 1945, că printre efectivele de prizonieri de război capturați de armatele sovietice între 1941-1945, se aflau 6 478 de prizonieri declarați moldoveni (atașați armatei române)⁴¹, pe când direcția de lagăre

³³ *Ibidem*.

³⁴ Văratice, *Op. cit.*, doc. 152, p. 423.

³⁵ *Ibidem*, doc. 159, p. 438.

³⁶ *Ibidem*, doc. 166, p. 465.

³⁷ *Ibidem*, doc. 168, p. 469.

³⁸ *Ibidem*, doc. 170, p. 475.

³⁹ *Ibidem*, doc. 173, p. 488.

⁴⁰ *Ibidem*, doc. 189, p. 546.

⁴¹ *Ibidem*, doc. 202, p. 574.

indica la sfârșitul războiului 21 382 prizonieri moldoveni, ceea ce este rezultatul evident al mutațiilor care s-au produs în mentalitatea prizonierilor români veniți din Basarabia prin prisma celor expuse mai sus.

Repatrierea masivă a acestor prizonieri începe cu anul 1945, când din lagărele sovietice vor fi eliberați 171 prizonieri moldoveni, alți 7 înscriindu-se să lupte în diviziile românești pe frontul sovietic. Un alt lot de 2 660 prizonieri va fi eliberat în anul 1946, astfel încât, în februarie 1947, DGPR raporta eliberarea a 2 838 prizonieri considerați moldoveni. La această cifră se mai adaugă 38 prizonieri considerați basarabeni și eliberați în 1946⁴². Calculele prizonierilor de război declarați moldoveni/basarabeni se confirmă și la 1 februarie 1947, prin nota general-colonelului S. Kruglov, ministrul afacerilor interne al URSS, care atesta faptul că din efectivele de prizonieri de război din armatele occidentale urmau a fi eliberați 2 838 prizonieri moldoveni⁴³.

La 1 aprilie 1947, în detenție sovietică se mai aflau alți 8 prizonieri declarați moldoveni, dintre care o femeie și șapte bărbați, regăsiți în componența persoanelor internate, din totalul de 37 675 români internați în URSS⁴⁴. La 10 iunie 1947, din totalul de 35 987 prizonieri români, cifră stabilită de autoritățile sovietice a se afla în lagărele din URSS, 143 de persoane se declarau moldoveni⁴⁵. Prin urmare, putem consemna 151 prizonieri de război și internați declarați moldoveni, care se aflau la 1 iunie 1947 în lagărele sovietice; la 9 septembrie 1947 – 141 prizonieri și 6 internați⁴⁶. Ultimii 51 prizonieri considerați moldoveni vor fi eliberați în anul 1948⁴⁷.

De remarcat totuși caracterul confuz și incoerent al statisticilor și percepțiilor pe care autoritățile sovietice le aveau față de prizonierii de război considerați moldoveni. Spre exemplu, chiar dacă atestăm mai sus evidențe ale prezenței numeroase a prizonierilor moldoveni în lagăre, în nota DGPR din 30 ianuarie 1950 privind eliberarea și repatrierea prizonierilor de război în perioada 1944 – 1 ianuarie 1950, sunt indicați doar 172 prizonieri cu naționalitatea moldovenească eliberați de autoritățile sovietice⁴⁸, dovadă că autoritățile sovietice priveau confuz această manifestare de diferențiere.

Concluzii

Prin prisma celor studiate, putem concluziona, că în general, pe parcursul celui de-Al Doilea Război Mondial, se menține aderența basarabenilor față de identitatea românească, ceea ce demonstrează că anul de dominație sovietică

⁴² *Ibidem*, doc. 225, p. 632.

⁴³ *Ibidem*, doc. 228, p. 641.

⁴⁴ *Ibidem*, doc. 233, p. 651.

⁴⁵ *Ibidem*, doc. 237, p. 663.

⁴⁶ *Ibidem*, doc. 241, pp. 669-671.

⁴⁷ *Ibidem*, doc. 259, p. 773.

⁴⁸ *Ibidem*.

(1940-1941) n-a prea influențat repertoriul identitar al soldaților din Basarabia. În al doilea rând, nu știm cu exactitate dacă denumirea de „moldovean” era impusă de autoritățile sovietice sau era preluată benevol de militarii basarabeni. Pornind de la premisa că există dovezi clare în documente că unii soldați născuți în Basarabia s-au declarat români fără ezitare, suntem înclinați să credem că sovieticii nu insistau asupra acestui aspect și prin urmare, era o alegere benevolă, din motive invocate mai sus. În cele din urmă, trecerea masivă a basarabenilor la identitatea moldovenească, mai ales la sfârșitul războiului, nu însemna neapărat că se simțeau moldoveni, distincți de români, ci mai curând era o opțiune dictată de dorința de a supraviețui. Dar în sine, faptul că s-au declarat moldoveni era simptomatic, cu proiecții de durată asupra succesului de modelare a „moldovenismului sovietic” după 1944.

Elena Negru*

POLITICA NAȚIONALĂ ÎN URSS (1964-1985)

The present study, written on the basis of the works of Western and Russian contemporary authors, but also on the data from the Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Romania, represents a synthesis on the national policy of the USSR from 1964-1985. This policy, having the purpose of building the "Soviet people", aimed at expanding the role of Russian as a means of international communication, the promotion of Russian-national "bilingualism", amplifying the processes of denationalization and "internationalization". Beyond the successes of "socialist" assimilation, contrary to the expectations of the authorities, the evolution of national cultures in the USSR did not converge towards the formation of a unique "international" culture, as the national spirit of the Soviet republics remained, nevertheless, strong.

Keywords: USSR, Moldovan RSS, union republics, national politics, soviet people

Recrudescența centralismului rusificator

Debarcarea lui N. Hrușciiov în octombrie 1964 și preluarea conducerii URSS de către L. Brejnev a însemnat revenirea într-o formă voalată la vechea politică stalinistă de rusificare a popoarelor ne-ruse. Acest fenomen s-a manifestat, pe de o parte, prin intensificarea politicii de apropiere și fuziune a popoarelor prin intermediul creșterii rolului limbii ruse ca limbă de comunicare „internațională”, „bilingvismului” ruso-național, promovarea patriotismului sovietic, exacerbaria rolului poporului rus și a culturii ruse. Pe de altă parte, sunt reluate metodele mai vechi de descurajare a oricăror manifestări de sentimente naționale, de combatere a „naționalismului”.

L. Brejnev nu a abdicat de la principiile politicii naționale privind apropierea și fuziunea popoarelor sovietice într-o singură națiune, continuând să promoveze cu mai multă obstinatie linia politică a predecesorilor. Odată cu instalarea la conducerea PCUS, propaganda sovietică continuă să acorde o atenție deosebită problemelor relațiilor dintre națiunile sovietice, urmărindu-se accelerarea procesului de contopire a națiunilor ne-ruse și de asimilare a lor de către națiunile

* **Elena Negru**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

slave. Acest proces era susținut de o intensificare a controlului centrului asupra periferiilor, exercitarea de către elementul slav a rolului dominant în cadrul diferitor structuri administrative și economice.

La Congresul al XXIV-lea al PCUS (30 martie-9 aprilie 1971), liderul sovietic declara că în procesul muncii duse în comun, în activitatea de construire a socialismului s-au născut raporturi noi, armonioase între clasele și grupurile sociale, între națiuni și naționalități, relații de prietenie și colaborare, iar acestea au dus la apariția unei „noi comunități istorice – poporul sovietic”¹. În opinia conducerii sovietice apariția acestei noi comunități de oameni era rezultatul sudării continue a națiunilor și naționalităților sovietice în procesul dezvoltării social-economice și culturale, a construcției societății comuniste în general. Ca parte integrantă a vastului program de construire a comunismului, promovarea sistematică și impetuoasă a ideii de edificare a poporului sovietic a constituit o etapă nouă și distinctă a politicii PCUS față de identitățile etnice².

În contextul marcării la 30 decembrie 1972 a semicentenarului creării URSS, autorii sovietici intensifică dezbaterile pe paginile revistelor și ziarelor în jurul conceptelor de federație sovietică și de „popor sovietic”. Federația sovietică era apreciată ca un nou tip de stat care întruchipează unitatea societății sovietice, fiind, în același timp, expresia unității și frăției tuturor popoarelor din cadrul URSS³. Mai mult, ca formă internațională a statelor naționale, federația sovietică era considerată temelia juridică pentru continua apropiere a popoarelor sovietice⁴.

Chiar dacă se recunoștea că poporul sovietic este unit prin comunitatea de teritoriu, de viață economică și culturală, având toate caracteristicile unei națiuni în accepția marxist - leninistă, totuși, categoria de „popor sovietic” era considerată mai largă decât categoria de națiune, fiind o entitate politică supraetnică⁵, o sinteză a tuturor națiunilor și naționalităților și al altor grupuri etnice de pe teritoriul URSS în procesul construcției socialiste⁶.

Noua comunitate istorică de oameni – poporul sovietic se caracteriza printr-o serie de trăsături specifice, iar printre acestea cele mai importante erau devotamentul față de comunism, patriotismul sovietic și internaționalism⁷. Se aprecia

¹ Материалы XXIV съезда КПСС, Москва, Политиздат 1971, p.76.

² Oleh S. Fedyshyn, *The Role of Russians Among the New, Unified „Soviet People”*. În: *Ethnic Russia in the USSR. The Dilemma of Dominance*. Edited by Edward Allworth, Pergamon Press, New York, 1979, p. 151.

³ И. Цамерьян, *Новая историческая общность людей*, în: *Всемирная экономика и международные отношения*, nr. 11, 1972.

⁴ Д. Л. Златопольская, *Советская федерация и национальный вопрос*, în: *Советское государство и право*, nr. 11, 1972, p.11.

⁵ Oleh S. Fedyshyn, *The Role of Russians Among the New, Unified „Soviet People”*. În: *Ethnic Russia in the USSR. The Dilemma of Dominance*. Edited by Edward Allworth, Pergamon Press, New York, 1979, p. 152.

⁶ Д. А. Керимов, *Роль КПСС в образовании и развитии СССР*, în: *Советское государство и право*, nr. 8, 1972, p. 35.

⁷ Oleh S. Fedyshyn, *Op.cit.*, p. 151.

că la toate popoarele sovietice se dezvoltă trăsături internaționaliste comune, iar comunitatea sovietică ar întruchipa caracteristicile cele mai de preț ale tuturor națiunilor sovietice. Una din ideile de bază ale conceptului de „popor sovietic” se referea la cele două procese organic legate între ele – înflorirea și apropierea lor treptată. În ciuda faptului că cele două tendințe erau într-o legătură reciprocă, accentul era pus pe „apropierea națiunilor”, care adeseori era înțeleasă ca fuziune. În paralel cu accentuarea caracterului unitar al poporului sovietic era subliniat și importanța educării sentimentului de patriotism sovietic, dragoste nețărmurită față de patria sovietică.

În cadrul conceptului de „popor sovietic” un rol important era atribuit limbii ruse ca limbă de comunicare între etniile sovietice. Se afirma că dezvoltarea și consolidarea societății sovietice este imposibilă fără o limbă unică de comunicare, acceptată „benevol” de toate popoarele sovietice. Accentul pus pe importanța și rolul limbii ruse sporește mai ales după Congresul al XXIV-lea al PCUS, când aceasta devine o parte componentă a conceptului de „popor sovietic”⁸. În 1972 prim-secretarul CC al PC din Bielorusia, P. Mașerov, sublinia că limba rusă a devenit nu numai „un mijloc puternic de coeziune a popoarelor sovietice”, dar și „un instrument de contact al milioanele de oameni sovietici cu realizările culturale ale patriei, cu cultura mondială”⁹.

La începutul anilor 70, ponderea limbii ruse în republicile unionale este semnificativă. Aceasta se datorează numărului mare al rușilor în structura populației, dar și nivelului înalt al cunoașterii limbii ruse de către ne-ruși. În această perioadă studierii limbii ruse în școala de cultură generală i se acordă o atenție excepțională începând cu clasele primare. Este de remarcat faptul că, deși oficial se considera că în URSS se dezvoltă armonios bilingvismul național-rus, situația era departe de adevăr, deoarece bilingvi erau ne-rușii. Pe parcursul anilor 70, de la recensământul din 1970 și până la următorul recensământ din 1979, procentul bilingvismului printre ne-ruși în toate republicile unionale este într-o continuă creștere. Astfel, printre ucraineni procentul bilingvismului crește de la 36,3 la 49,8 la sută, printre bieloruși – de la 49 la 57 a sută. Dintre toate republicile unionale ne-slave cel mai ridicat nivel al bilingvismului național-rus se înregistrează în Lituania și Letonia unde ponderea crește de 35,9 la 52,1 și, respectiv, de la 45,2 la 56,7 la sută, în RSS Moldovenească - de la 36,1 la 47,4 la sută. Acestea sunt urmate de Kazahstan și Uzbekistan unde procentul bilingvismului crește de la 41,8 la 52,3 și, respectiv, de la 14,5 la 49,3 la sută¹⁰. Totodată, se observă o menținere constantă a nivelului bilingvismului printre ruși, care era practic inexistent,

⁸ Isabelle T. Krendler, *Soviet Language Planning since 1953*, în: *Language Planning in the Soviet Union*, Ed.by Michael Kirkwood, MacMillan Press, London, 1989, p. 52.

⁹ П. Маширов, *О некоторых чертах и особенностях национальных отношений в условиях развитого социализма*, În: *Коммунист*, nr.15, 1972, p. 21.

¹⁰ Claire Mouradian, *De Staline à Gorbatchev. Histoire d'une république soviétique. L'Arménie*, Editions Ramsay, Paris, 1990, p. 194.

constituind 0,1 la sută, ceea ce denotă aserțiunea că rușii au fost tot timpul monolingvi. Politica privind dezvoltarea bilingvismului în URSS a avut un caracter asimetric, deoarece popoarele de alte origini au fost obligate să însușească limba rusă, în timp ce rușii nu aveau nicio obligație să însușească limbile republicilor sovietice în care locuiau. În consecință, la sfârșitul anilor 70, „aproximativ 50 la sută din populația sovietică vorbea limba rusă ca limbă maternă”¹¹. Bilingvismul era considerat „un fenomen progresist” ce reflecta „tendința generală de apropiere a națiunilor socialiste”¹².

Treptat, limba rusă nu mai este considerată limbă străină pentru ne-ruși, ci limbă comună a tuturor cetățenilor sovietici¹³. Forurile de la centru sunt preocupate de perfecționarea metodelor de predare a limbii ruse în școlile din republicile unionale, organizând în acest scop diverse întruniri la nivel unional pentru discutarea acestor probleme. În 1975, la Tașkent, a avut loc o conferință științifică unională cu tema „Experiența studierii și predării limbii ruse în școli, instituții superioare și medii speciale de învățământ din țară”, for care a adoptat o serie de recomandări privind îmbunătățirea predării limbii ruse. Recomandările conferinței dar și hotărârea din 17 octombrie 1975 a Colegiului Ministerului Învățământului din URSS „au deschis noi perspective” pentru perfecționarea studierii limbii ruse în școlile de toate nivelurile din URSS¹⁴. Obligatorietatea unei bune cunoașteri a limbii ruse devine o sarcină importantă a instituțiilor educative din toate republicile unionale.

În conformitate cu această hotărâre, în RSS Moldovenească predarea limbii ruse urma să înceapă din clasele primare¹⁵. Starea nesatisfăcătoare în privința studierii și cunoașterii limbii ruse de către ne-ruși a determinat CC al PCUS să adopte, la 31 august 1978, hotărârea „Cu privire la perfecționarea studierii și predării limbii ruse în republicile unionale”.

În RSS Moldovenească, urmare a acestei hotărâri, a fost instituită predarea limbii ruse în grupele mari și pregătitoare ale grădinițelor românești¹⁶. În aceeași perioadă sunt perfecționate programele și metoda predării limbii ruse. Un accent tot mai mare este pus pe gramatică și comunicare. Profesorii de limbă rusă fac stagii de perfecționare a metodelor de predare a limbii ruse în școlile naționale¹⁷. În scopul îmbunătățirii nivelului de cunoaștere a limbii ruse de elevii ne-

¹¹ Michael Kirkwood, *Language Planning: Some Methodological Preliminaries*. În: *Language Planning in the Soviet Union*, Ed. by Michael Kirkwood, MacMillan Press, London, 1989, p. 18.

¹² А.У. Салимов, *Забота КПСС по развитию и сближению культур советских наций и народностей*, în: *Вопросы истории КПСС*, nr.8, 1982, p. 13.

¹³ Isabelle T. Krendler, *op.cit.*, p. 50.

¹⁴ Elena Negru, Gheorghe Negru, „Cursul deosebit al României și supărarea Moscovei”. *Disputa sovieto-română și campaniile propagandistice antiromânești din RSSM (1965-1989)*. Studiu și documente, vol.II (1976 - 1989), Chșinău, Tehnica-Info, 2016, p. 190.

¹⁵ *Ibidem*, p. 190.

¹⁶ *Ibidem*, p. 312-314.

¹⁷ Claire Mouradian, *op.cit.*, p. 189.

ruși sunt instituționalizate diverse activități extrașcolare: olimpiade, concursuri, festivaluri etc.¹⁸.

În anii 1982-1989, succesorii lui Brejnev au continuat aceeași linie politică care dădea prioritate limbii ruse. Reforma școlii generale și profesionale din anul 1984 acordă o atenție specială studierii limbii ruse. Astfel, proiectul reformei, publicat în ziarul „Pravda” la 4 ianuarie 1984, prevedea măsuri suplimentare pentru îmbunătățirea condițiilor de însușire a limbii ruse. Reforma proclamă drept obiectiv major „buna cunoaștere a limbii ruse”, astfel încât aceasta „trebuie să devină o normă pentru tinerii care termină învățământul general”¹⁹. Hotărârea CC al PCUS „Cu privire la îmbunătățirea în continuare a învățământului mediu general și îmbunătățirea condițiilor de muncă ale școlii de cultură generală” prevedea creșterea cu 2-3 ore pe săptămână a numărului de ore pentru studierea limbii ruse în clasele II-XI. Necunoașterea limbii ruse de către tânăra generație, după cum apreciau ideologii sovietici, crea probleme „pe planul pregătirii cadrelor”, dar în același timp era „o lovitură dată pe planul capacității de apărare a patriei”, întrucât nu asigura „însușirea în bune condiții a tehnicii militare”²⁰. Cunoașterea limbii ruse de către tânăra generație sovietică este considerată o prioritate a politicii PCUS, un factor al „progresului economic și social”, dar și o condiție pentru educația internaționalistă și combaterea manifestărilor de „naționalism” în republicile unionale. De aceea, la congresele partidelor comuniste din republicile unionale, care au avut loc la sfârșitul anului 1985 - începutul anului 1986, dar și la Congresul al XXVII-lea al PCUS din februarie 1986 s-a insistat să se acorde atenție primordială însușirii limbii ruse.

Indisolubil legată de teza privind rolul și importanța limbii ruse în dezvoltarea și consolidarea noii comunități de oameni, a fost și cea privind rolul poporului rus. În anii brejnevismului această idee este reluată și vehiculată la extrem. Se aprecia că „marele popor rus” ar întruchipa cele mai bune calități, iar stima din partea celorlalte popoare sovietice se datora faptului că anume poporul rus este făuritorul revoluțiilor din 1905, și 1917. Iată cum aprecia, în 1972, rolul poporului rus prim-secretarul CC al PC din Uzbekistan S. Rașidov: „Poporul rus a vărsat nu puțin sânge, a dat nu puține jertfe în numele scopurilor noastre generale. Poporul rus este și a fost model de dragoste de muncă, de eroism, de ajutor dezinteresat acordat tuturor popoarelor frățești mari și mici. Oamenii sovietici de toate naționalitățile iubesc sincer poporul rus, îl cinstește, îi admiră talentul, înțelepciunea, dragostea de muncă, umanismul leninist și internaționalismul său”.

Fluxul de elogii și aprecieri ditirambice la adresa poporului rus continuă în anii 70, iar liderii comuniști din republicile sovietice se angajează într-o adevăra-

¹⁸ Isabelle T. Krendler, *op. cit.*, p. 55.

¹⁹ *Проект реформы общеобразовательной и профессиональной школы*, în: *Правда*, 4 января, 1984.

²⁰ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României (AMAER), fond 210/1984, URSS, dosar 1821, fila 208.

tă competiție de elogiare a „fratelui mai mare”. V. Șcerbițki, prim-secretar al CC al PC din Ucraina, scria că „toți oamenii sovietici dau ceea ce se cuvine marelui popor rus, remarcând rolul său istoric uriaș în lupta pentru socialism și comunism” și că „pe drept cuvânt el se bucură de stima sinceră și de recunoștința profundă a tuturor națiunilor și naționalităților URSS”.

La Congresul al XXVI-lea al PCUS (februarie 1976), în cuvântările primilor secretari din RSS Uzbekistan și RSS Gruzină, au fost aduse elogii bombastice la adresa „marelui popor rus”. Astfel, S. Rașidov menționa că „uzbecii, ca și toate popoarele noastre, egali între egali, au un frate mai mare - marele popor rus”. La rândul său, E. Șevarnadze a punctat că „Georgia mai este numită și țara soarelui”, însă pentru georgieni „soarele răsare nu de la est, ci de la nord, din Rusia”, deoarece acela este „soarele ideilor lui Lenin”²¹.

Evidențierea rolului deosebit al poporului rus era în strânsă legătură cu realitățile care s-au creat în URSS în anii postbelici în plan etno-demografic. Stimularea migrației populației, a pătrunderii masive a elementului rus în toate republicile sovietice a dus la modificări în componența populației. În consecință, glorificarea poporului rus avea ca scop justificarea acestor realități etno-demografice la scară unională. Analiza datelor recensămintelor populației din 1970 și din 1979 denotă pătrunderea rușilor în special în zonele din sudul și vestul țării. Totodată, dezvoltarea economică a regiunilor din partea răsăriteană a RSFSR și din Asia Centrală a determinat un aflux mare de populații din alte republici uni-onale. Conform recensământului populației din 1979, rușii erau cel mai numeros bloc etnic din cadrul URSS. Pe lângă faptul că în totalul populației RSFSR de peste 137 mil. oameni, rușii alcătuiau 82,2 la sută, în celelalte republici sovietice numărul lor era în continuă creștere. Astfel, în RSS Ucraineană, din populația de peste 49 mil., rușii constituiau 21,1 la sută, în Letonia, în totalul populației de peste 2,5 mil., rușii constituiau 32,8 la sută, în Estonia din populația de 4,5 mil. - rușii constituiau 27, 9 la sută. În RSS Moldovenească din cele circa 4 mil. de oameni grupul etnic slav alcătuia 27 la sută (12,8 la sută ruși și 14,2 la sută ucraineni). În republicile din Asia Centrală grupul etnic rus este numeros, constituind 40,8 la sută din totalul de peste 14 mil. populație a RSS Kazahe și de 25 la sută din totalul de peste 3,5 mil. populație a RSS Kirghize. De asemenea, în Kazahstan și în Uzbekistan ponderea altor etnii din diferite zone ale URSS este mare, de 24 și respectiv 22 la sută din totalul populației. Acest fapt denotă că în aceste republici, datorită dezvoltării intensive a economiei, a fost susținut în mod planic fluxul de populație din alte zone ale URSS²². De exemplu, în Uzbekistan 65 la sută din numărul muncitorilor erau de naționalitate rusă, belorusă și ucraineană²³. Grupul etnic al rușilor era destul de numeros mai ales în republicile autonome din cadrul

²¹ A se vedea cuvântarea lui E. Șevarnadze la Congresul al XXV-lea al PCUS, Правда, 27 февраля, 1976.

²² Michael Kirkwood, *op.cit.*, p. 11-12.

²³ AMAER, fond 210/1984, URSS, dosar 1821, fila 208.

RSFSR. De exemplu, în RASS Bașkiră din totalul de circa 3,8 mil. oameni, 40 la sută reprezentau rușii, în RASS Bureată din circa 900 de mii de locuitori rușii alcătuiau 72 la sută, iar în RASS Karelă din cei peste 700 de mii de locuitori rușii constituiau 71 la sută etc. .

Preeminența limbii și culturii ruse, pătrunderea lor în limbile și culturile naționale, omogenizarea lor, apariția unor trăsături spirituale comune cu caracter „internaționalist” era apreciată ca o tendință benefică care ar fi dus la apariția unei culturi sovietice unice. Această nouă cultură sovietică „multinațională” reprezenta, în opinia ideologilor sovietici, un aliaj în care se contopeau organic ceea ce era mai bun în fiecare cultură națională. Prin conținut era socialistă, prin caracter - internaționalistă și națională prin formele ei de manifestare²⁴.

În anii 70 aceste tendințe de omogenizare a culturilor naționale, de ștergere a specificului și originalității naționale sunt accelerate în mod dirijat. Un rol important în acest proces de creare a unei culturi unice are migrația populației, în special a tineretului din republicile naționale care pleacă la marile șantiere de construcții din URSS. Acest fenomen a dus la creșterea numărului de familii mixte, fiind un semn al depășirii „prejudecăților naționale”. Căsătoriile mixte erau considerate benefice, servind drept mijloc în procesul de asimilare de către ruși a popoarelor ne-ruse, care în condițiile socialismului dezvoltat avea un caracter liber” spre deosebire de asimilarea forțată din timpul țarismului. La începutul anilor 80, datorită migrației populației în cadrul URSS, circa 17 la sută din ruși, 14 la sută din ucraineni, 20 la sută din beloruși, 15 la sută din uzbeki și moldoveni nu trăiau în locurile lor de baștină²⁵. Totodată fiecare a cincea familie din URSS era mixtă. În RSS Lituaniană 50 la sută din copii proveneau din familii mixte, în RSS Kazahă - 33 la sută, iar în RSS Belorusă și RSS Moldovenească - câte 25 la sută²⁶. Asimilarea „firească” a celorlalte naționalități din URSS de către ruși prin căsătorii mixte cu persoane aparținând diferitor naționalități a dus la creșterea numărului celor care declarau limba rusă drept limbă „proprie” și, drept consecință, a celor care optau pentru naționalitatea rusă. Dispariția unor întregi grupuri etnice în anii construcției socialismului în URSS se datora „asimilării de tip socialist” și, implicit, procesului de „internaționalizare”.

În cadrul procesului de omogenizare și de creare a unei culturi sovietice unice „internaționaliste”, o altă coordonată este tendința de atragere a talentelor artistice și literare din republicile sovietice la Moscova, traducerea și publicarea operelor scriitorilor ne-ruși în limba rusă. Chiar dacă operele scriitorilor din republicile naționale aveau o circulație mai largă, ele pierdeau din coloritul național, căpătând trăsături comune, sovietice.

²⁴ А.У. Салимов, *Забота КПСС по развитию и сближению культур советских наций и народностей*, în: Вопросы истории КПСС, nr.8, 1982, p. 4.

²⁵ АМАЕР, фонд 210/1984, URSS, dosar 1821, fila 208.

²⁶ Социализм: Теория и практика, nr.7, 1982, p. 27.

De asemenea, conducerea republicilor naționale, sub îndrumarea nemijlocită a organelor de partid centrale, demarează acțiuni sistematice de combatere a rămășițelor trecutului, înlocuind vechile tradiții, obiceiuri cu ritualuri religioase cu altele noi, care reflectau realitatea „socialismului dezvoltat”. Astfel, dezrădăcinând din conștiința unor popoare întregi vechile ritualuri și tradiții, au fost create altele noi, comune tuturor oamenilor sovietici: 7 noiembrie – data Marei Revoluții Socialiste, 1 mai – Ziua solidarității oamenilor muncii, 9 mai – ziua victoriei URSS asupra Germaniei fasciste, 23 februarie - ziua Armatei Sovietice. În colectivele de muncă sunt organizate sărbători dedicate înmânării pașaportului, plecării la armată, căsătoriei. Cu ocazia celebrării căsătoriei sunt practicate depuneri de flori la monumentul lui Lenin, a soldatului necunoscut etc.

Cu toate acestea, chiar dacă politica națională a PCUS avea ca finalitate contopirea într-un viitor a națiunilor sovietice într-un popor unic, fără naționalitate, care să vorbească o limbă unică, la începutul anilor 1980, situația nu era atât de încurajatoare pentru autorități. Această tendință reieșea dintr-o serie de realități din URSS legate de distribuirea neproportională a forței de muncă. Autoritățile contau pe un aflux mare al mâinii de lucru din republicile naționale, unde se înregistra o natalitate înaltă, în special în regiunile din Asia Centrală, la marile șantiere de construcție din Siberia și Extremul Orient. Intenția era de a rupe grupuri întregi de oameni din mediul național rural și de a le supune procesului de „internaționalizare”. Până la urmă nu s-a reușit permanentizarea oamenilor în Siberia, deoarece după încheierea lucrărilor de construcție aceștia se întorceau în locurile natale.

Un obstacol serios în contopirea popoarelor sovietice într-un popor unic era nivelul scăzut al cunoașterii limbii ruse în republicile naționale. În cadrul unei expuneri publice la Societatea „Znanie,” care a avut loc în ziua de 17 decembrie 1984 la Moscova, cu tema „Problema națională în URSS în perioada socialismului dezvoltat”, prezentată de A. I. Holmogorov, doctor în științe filozofice, cercetător științific principal în cadrul Institutului Marxism-leninismului de pe lângă CC al PCUS, s-a menționat că la acel moment, 40 la sută din populația URSS, care nu era de origine slavă, nu cunoștea limba rusă. În republicile unionale - Gruzia, Lituania, Letonia, exista un „număr mic de cetățeni care știau limba rusă”. De exemplu, în Gruzia numai 25 la sută din populația locală vorbea limba rusă. În mediul rural din aceste republici situația „era și mai nefavorabilă”, deoarece „procentul celor care știau rusește era de abia 10 la sută”²⁷.

O altă coordonată a activității instituțiilor ideologice, culturale și educative a fost axată pe inocularea patriotismului sovietic și combaterea sentimentelor naționale ale popoarelor ne-ruse. PCUS adoptă în a doua jumătate a anilor 1960 o serie de contramăsuri mai ales în planul ideologiei și politicii naționale, după ce tot mai mulți intelectuali din principalele centre științifice și culturale ale URSS

²⁷ AMAER, fond 210/1984, URSS, dosar 1821, fila 209.

criticau natura inumană a regimul totalitar comunist, iar cei din republicile unionale protestau contra rusificării.

În octombrie 1964, N. Hrușciov este demis din toate funcțiile pe care le deținea. Noua conducere în frunte cu L. Brejnev revocă reformele inițiate de Hrușciov și renunță la cursul de demascare a crimelor staliniste. În cadrul conducerii se configurează o grupare stalinistă, în frunte cu A. N. Șelepin (secretar al CC al PCUS), V. E. Semiciastnii (șeful KGB-ului sovietic) și N. G. Egorîcev (liderul comitetului orășenesc Moscova al PCUS), care revendică revenirea la stalinism, inclusiv utilizarea represiei.

Satisfăcând susceptibilitățile staliști din conducerea de partid de la Kremlin, liderul sovietic L. Brejnev, în cuvântarea sa cu ocazia sărbătoririi a 20 de ani de la victoria URSS în cel de-Al Doilea Război Mondial, a vorbit, pentru prima dată după 1956, despre Stalin în termeni pozitivi, subliniind rolul de „organizator al Victoriei”²⁸. Aplauzele furtunoase ale auditoriului erau o confirmare a atașamentului nomenclaturii de partid față de stalinism.

L. Brejnev, pentru a nu-și periclita cariera politică și poziția personală nu tocmai stabilă în ierarhia puterii, va încerca să mențină un echilibru între cele două forțe: staliști și „opoziție”. Lipsa unei atitudini hotărâte a lui L. Brejnev față de „opoziție” a determinat activizarea acțiunilor grupării staliniste din conducerea de la Moscova.

Apropierea forțată a culturilor naționale prin intermediul limbii și culturii poporului rus care continua să se considere că trebuie să joace un rol predominant provoacă nemulțumiri în republicile unionale. Manifestarea dorinței de afirmare a conștiinței naționale de către popoarele ne-ruse sunt un rezultat direct al politicii de lichidare forțată a fizionomiei naționale și asimilării lor de către ruși. Intelectualitatea din republicile unionale revendică dreptul de a dezvolta și utiliza limba maternă, de a studia în limba maternă în școlile de toate nivelurile, de a promova în posturi de conducere cadre naționale. Asemenea manifestări cu caracter național au loc în anii 1965-1966 în RSS Armeană, RSS Gruzină, RSS Moldovenească, dar chiar și în unele republici din Asia Centrală²⁹.

La începutul lui septembrie 1965, șeful KGB-ului sovietic V.E. Semiciastnii, în spiritul tradiției anilor 30-40, dă ordin de arestare a scriitorilor disidenți Andrei Sineavski și Iulii Daniel, care erau acuzați de „activitate și propagandă antisovietică”. Arestarea și condamnarea în februarie 1966 a acestor doi scriitori sovietici a impulsionat mișcarea disidenților din URSS³⁰.

În Ucraina și republicile baltice, mișcarea disidenților s-a suprapus cu mișcarea națională, având rolul de catalizator. În toate republicile unionale intelec-

²⁸ *История России 1945-2008. Книга для учителя. Под редакцией А. В. Филиппова. 2-е издание, доработанное и дополненное*, Москва, Просвещение, 2008, стр.193.

²⁹ AMAER, fond 220/1966, URSS-RSR, dosar: Relațiile politice bilaterale dintre RSR și URSS în cursul anului 1966, fila 37.

³⁰ *Ibidem*, p. 194.

tualitatea devine tot mai refractară față de politica de „înflorire și de apropiere a națiunilor”, expresie a rusificării și transformare a popoarelor ne-ruse în popor sovietic, revendicând dreptul de utilizare a limbilor materne în toate sferele de activitate, de reprezentare proporțională în administrație etc.

În ajunul Congresului XXIII al PCUS, 25 intelectuali cu renume, printre care academicienii P. L. Kapița, I. E. Tamm, M. A. Leontovici, scriitorii V. P. Kataev, K. Gh. Paustovski, K. I. Ciucovski, artiștii M. M. Plisețki, O. N. Efremov, I. M. Smoktunovski,³¹ adresează o scrisoare CC al PCUS în care își exprimau îngrijorarea în legătură cu încercările de reabilitare a lui Stalin.

În timpul lucrărilor Congresul al XXIII-lea al PCUS (29 martie - 8 aprilie 1966), N. G. Egoricev, liderul comitetului orășenesc Moscova al PCUS, îi avertizează pe cei care „căutau în viața politică a țării a unor elemente a așa-zisului stalinism”, pentru „înfricoșarea” societății: „Nu veți reuși domnilor!”³².

La același congres stalinistii au reușit să impună schimbarea titulaturii conducătorului PCUS din secretar în secretar general al CC al PCUS, așa cum era pe timpul lui Stalin. De asemenea, Prezidiul CC al PCUS a căpătat numele de Biroul Politic al CC al PCUS³³. Congresul anunța începutul re-stalinizării și reîntoarcerii la intensificarea dictatului și controlului ideologic al PCUS asupra tuturor sferelor vieții sociale.

Conducerea sovietică își concentrează atenția asupra republicilor unionale, unde se aprecia că situația sub raport ideologic și al nivelului de educație în „spiritul internaționalismului socialist” și al „patriotismului sovietic” nu era satisfăcătoare. De exemplu, într-o plenară din august 1969 a CC al PC din Azerbaidjan, din cauza lucrului nesatisfăcător din aceste sectoare, „a fost înlocuită întreaga conducere de partid republicană începând cu primul secretar al CC”³⁴. Persistența unor lacune serioase de natură ideologică a determinat organizarea unei plene în octombrie 1971, la care s-a discutat despre „întărirea muncii ideologice în lumina hotărârilor Congresului al XXIV-lea al CC al PCUS”. În raportul prezentat de prim secretarul CC al PC din Azerbaidjan, G. A. Aliev, s-a subliniat că sarcina principală a propagandei și agitației în republică „este de a da la timp o ripostă categorică și eficientă oricăror manifestări ale ideologiei burgheze”³⁵. În luările de cuvânt au fost criticate „cazurile de supraapreciere a istoriei, tradițiilor și limbii naționale”. Uniunile de creație, oamenii de știință au fost criticați pentru că au „făcut concesii ideologice”, a tratat într-o perspectivă „nediferențiată, de-asupra claselor, a fenomenelor istorice și personalităților” și nu au dat „riposta cuveni-

³¹ И. С. Ратковский, М. В. Ходяков, *История Советской России*, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Rat/21.php

³² *История России XX- начала XXI века под редакцией Л. В. Милова*, Москва, Эскмо, 2006, с. 695.

³³ *Ibidem*.

³⁴ AMAER, fond URSS, 220/1972, dosar 2449, fila 5.

³⁵ AMAER, fond URSS, 220/1972, dosar 2449, fila 6.

tă falsificatorilor istoriei³⁶. În hotărârea adoptată a fost trasată sarcina „educării maselor, în special a tineretului în spiritul internaționalismului și patriotismului sovietic, împotriva oricăror fenomene de îngrădire națională, de a insista asupra politicii leniniste de „înflorire și contopire a națiunilor socialiste”. De asemenea, se cerea „mai mult decât până acum să se sublinieze rolul de avangardă ce revine marelui popor rus în constituirea, întărirea și dezvoltarea URSS, să se intensifice învățarea limbii ruse”³⁷.

Fenomenele criticate nu erau proprii numai Azerbaidjanului, ci tuturor republicilor unionale, fiind un avertisment și pentru celelalte republici. Ucraina, unde intelectualitatea revendică dreptul de a folosi limba maternă și se pronunță împotriva rusificării, este o altă republică împotriva căreia se îndreaptă criticile. Totodată, conducerea sovietică dorea să atragă atenția asupra ce au de făcut instituțiile ideologice din celelalte republici în legătură cu aniversarea, la 22 decembrie 1972 a jubileului de 50 de ani de la formarea URSS.

În continuare, accentul este pus pe cultivarea „patriotismului sovietic”, care presupunea devotament și dragoste față de limba rusă, de istoria și valorile culturale sovietice, făcându-se abstracție de republici și națiuni. Patriotismul sovietic era definit ca o sumă de sentimente patriotice ale întregului popor sovietic, care se înrădăcinează în conștiința oamenilor pe măsura adâncirii procesului de apropiere și contopire a națiunilor sovietice, fără a se vorbi de cultivarea sentimentelor de devotament față de valorile culturale ale republicilor naționale.

În republicile naționale situația nu era identică sub raportul politicii naționale. În republicile transcaucaziene, cu excepția Azerbaidjanului, autoritățile republicane erau preocupate de cultivarea limbilor naționale. În anul 1975, în Armenia, cu toate că rusificarea luaseră amploare, majoritatea cărților, ziarelor și revistelor se citeau în limba armeană. De asemenea, în învățământul superior predarea se făcea în limba armeană, în instituțiile de cultură și artă, în raporturile dintre cetățeni predomina limba armeană în concurență cu limba rusă. RSS Armeană și RSS Gruzină erau republicile în care spiritul de conservare a identității naționale era foarte puternic. De altfel, în 1978, în urma manifestărilor violente din Tbilisi și a protestelor din Erevan, s-a reușit atribuirea statutului de limbă oficială limbilor naționale ale acestor republici. De exemplu, în Constituția RSS Armene din anul 1978 era consemnat că „limba oficială a RSS Armene este limba armeană”. Totodată este garantată libertatea de a utiliza limba rusă în toate organismele și instituțiile statului³⁸. Ba mai mult, aceste popoare și-au conservat și alfabetele lor tradiționale, create încă în secolul al V-lea d.Ch. de către Nesrob Mashtots. Vigoarea cu care își apărau armenii din URSS limba și valorile lor culturale era influențată și de contactele cu diaspora. Autoritățile centrale erau îngrijorate de faptul că tineretul armean mergea prea puțin la studii în alte centre

³⁶ *Ibidem*, fila 7.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Claire Mouradian, *op.cit.*, p. 188.

universitare din URSS. În 1975, din cauza faptului că absolvenții instituțiilor superioare de învățământ cunoșteau prost limba rusă, doar 5 la sută din absolvenții acestor instituții de învățământ din Armenia puteau fi trimiși să lucreze în alte zone ale URSS³⁹.

Alta era situația în Azerbaidjan, republică transcaucaziană, în care elementul rusesc era mult mai puternic și drept urmare politica unională era mai influentă. Aici naționalitatea azerbaidjană și promovarea intereselor ei erau evidențiate mai ales în măsura în care se făcea referire la comunitatea de interese cu azerbaidjenii din Iran. În Iran exista un partid comunist al azerbaidjenilor care avea legături cu forurile de partid de la Baku⁴⁰.

Chiar dacă din a doua jumătate a anilor 70 se pune un accent tot mai mare pe fuziunea popoarelor sovietice într-o serie de republici din Asia Centrală, procentul „bilingvismului” nu era atât de semnificativ. Conform datelor recensământului populației din 1979 ponderea bilingvismului în Kirghizia era de 29,4, în Tadjikistan de 29,6, iar în Turkmenistan de 25,4 la sută, fiind printre cele mai scăzute niveluri la scară unională.⁴¹ Spiritul național, atașamentul față de valorile culturale tradiționale, față de religie în aceste republici era foarte puternic.

Autoritățile comuniste centrale se confruntau la sfârșitul anilor 60-începutul anilor 70 cu puternice mișcări ale opoziției regimului totalitar comunist, cunoscute și ca „mișcări ale disidenților”, „mișcări pentru apărarea drepturilor omului” sau „mișcări naționale”. La Moscova, Leningrad, Sverdlovsk, Novosibirsk ș.a. centre științifice și culturale oamenii de știință și cultură protestează împotriva statului polițienesc sovietic care încălca drepturile omului prin arestări și lipsirea dreptului la libera exprimare. Aceștia își intensifică acțiunile mai ales pe fundalul arestărilor unor membri ai mișcării pentru drepturile omului în august 1968. Un grup de intelectuali în frunte cu Pavel Litvinov (fiul ministrului de externe al URSS Maxim Litvinov din anii 1930-1939), Larisa Bogoraz, Constantin Babițki, Natalia Gorbanevskaia ș.a. au protestat pe 25 august 1968 în Piața Roșie împotriva invadării de către URSS a Cehoslovaciei. Drept rezultat, acest grup a fost arestat, fiecare dintre ei fiind condamnați la diferite termene de privațiune de libertate sau internare în spitale de psihiatrie⁴². Și în republicile unionale - Ucraina, Letonia, Lituania, Estonia, Armenia, Georgia etc. - mișcările naționale se consolidează prin constituirea unor organizații (fronturi naționale) care revendică respectarea libertăților naționale, politice și religioase⁴³.

Deși campaniile împotriva naționalismului din URSS au ținut împotriva intelectualilor, totuși, regimul comunist nu i-a cruțat nici pe activiștii de partid. Aici

³⁹ AMAER, fond URSS, 210/1975, dosar 5049, fila 6.

⁴⁰ AMAER, fond URSS, 210/1975, dosar 5049, fila 10 verso.

⁴¹ Claire Mouradian, *op. cit.*, p. 194.

⁴² Людмила Алексеева, *История инакомыслия в СССР*, // www.memo.ru/history/diss/books/alexeewa

⁴³ *Ibidem*.

e cazul să amintim că în toiul campaniei împotriva naționalismului din URSS de la începutul anilor 70, este aspru criticat primul secretar al PC al Ucrainei, membru al Biroului Politic al CC al PCUS, P. E. Șelest. În cadrul ședinței Biroului CC al PCUS din 30 mai 1972, L. Brejnev i-a atras atenția lui P. Șelest asupra faptului că în cartea *Ucraina noastră sovietică*, editată în 1971, a „glorificat căzăcimea și a propagat arhaismul”, iar alți membri ai Biroului CC al PCUS (M. S. Solomențev, N. A. Kosîghin) l-au criticat pentru că în Ucraina erau „prea multe inscripții și afișe în limba ucraineană”, iar în școli se studia limba ucraineană.⁴⁴ În perioada care a urmat, P. Șelest nu și-a autocenzurat ideile expuse în carte, considerându-le corecte.

„În ceea ce privește politica națională, am fost și voi rămâne internaționalist – afirma P. Șelest – dar niciodată nu voi renunța la poporul meu, apartenența la națiune, cultură, istorie.”⁴⁵ Sub pretextul că ar fi „tolerat și chiar încurajat elementele naționaliste și o mai mare autonomie față de Moscova”⁴⁶, P. E. Șelest este demis și înlocuit cu V. Șcerbițki, „colaborator apropiat al lui L. Brejnev”⁴⁷.

Pentru a face față presiunilor din partea opozanților regimului totalitar comunist, conducerea sovietică pune în funcțiune aparatul represiv al poliției politice. Metodele de represiune ale acestei instituții sovietice devin mai subtile în anii 70 comparativ cu perioada anterioară. URSS, care nu dorea să fie criticată de către Occident pentru lipsa de democrație, se abține de la utilizarea în mod deschis a represiunilor în lupta cu opoziții politice.

Drept dovadă stă nota informativă din 31 octombrie 1975 a președintelui KGB de pe lângă Consiliul de Miniștri al URSS, Iu. Andropov, adresată CC al PCUS „Cu privire la unele totaluri ale lucrului profilactic-preventiv a organelor securității statului”, în care se menționa: „Conform hotărârilor Congresului XXIV al partidului și indicațiilor CC al PCUS, organele securității statului au intensificat în ultimii ani lucrul profilactico - preventiv de preîntâmpinare a infracțiunilor de stat, reușind să îmbine cât mai corect măsurile procesual-penale și profilactice. Confruntarea celor două perioade: anii 1959-1966 și 1967-1974 demonstrează că numărul celor trași la răspundere penală în ultima perioadă s-a redus aproape în jumătate (de la 8.664 la 4.879 persoane). În privința unor infracțiuni de stat deosebit de periculoase această diminuare este și mai semnificativă: pentru trădare de Patrie – de la 1.467 la 773 persoane (de două ori); pentru agitație și propagandă antisovietică de la 2.103 la 729 persoane (aproape de 3 ori).

Asupra scăderii în ultimii ani a numărului infracțiunilor de stat influențează următorii factori: fortificarea în continuare a unității moral- politice a societății noastre; dezvoltarea conștiinței politice a oamenilor sovietici; politica justă de

⁴⁴ Барсенков А.С., Вдовин А.И., *История России 1917- 2004*, Москва, Издательство Аспект Пресс, 2005, стр. 579; История России XX- начала XX века. Под редакцией Л.В. Миловой, Москва, Эскмо, 2006, стр. 755-756

⁴⁵ Барсенков А. С., Вдовин А. И., *op.cit.*, p. 579

⁴⁶ AMAER, fond URSS, 240/1972, dosar 2449, fila 31.

⁴⁷ AMAER, fond URSS, 240/1972, dosar 2449, fila 31.

represalii a statului sovietic; rolul dominant al lucrului profilactic de prevenire a infracțiunilor.

Raportul dintre persoanele supuse represiunilor penale și celor supuse profilaxiei de către organele KGB în perioada anilor 1967-1974 este de 1:25, iar în ceea ce privește o așa infracțiune deosebit de gravă cum este agitația și propaganda antisovietică – 1: 96.

Comitetul Securității Statului ia măsuri de perfecționare în continuare a lucrului profilactic – preventiv și sporirii eficienței lui⁴⁸.

La sfârșitul anilor 1970 – începutul anilor 1980 ai secolului trecut, au fost efectuate mult mai multe arestări ai reprezentanților mișcărilor naționale și de apărare a drepturilor omului din URSS – circa 500 de arestări. Acest nou ciclu de intensificare a luptei împotriva naționaliștilor și disidenților s-a deosebit de cele anterioare prin amploarea și duritatea persecuțiilor, prin violarea celor mai elementare norme morale și drepturi civice, conducând la decapitarea și blocarea mișcărilor democratice și naționale din republicile sovietice. Opozanții regimului nu mai îndrăzneau să-și apere drepturile sau să-și manifeste în mod deschis atașamentul față de propria limbă, cultură sau națiune, cum se întâmplase, de exemplu, în anii '60, recurgând, de cele mai multe ori, la forme de rezistență și de protest clandestine. Această nouă etapă de contracarare a naționalismului din URSS a fost o urmare a campaniei inițiate de PCUS împotriva „dușmanului ideologic” din exterior, a tensionării relațiilor URSS cu țările „blocului capitalist”⁴⁹.

Așadar, mijlocul anilor '60- '80 ai secolului XX s-a remarcat prin recalibrarea politicii de apropiere și contopire a popoarelor sovietice. Principalele coordonate ale acestei politici vizau extinderea rolului limbii ruse ca mijloc de comunicare interetnică, promovarea „bilingvismului” ruso-național, amplificarea proceselor de asimilare și de „internaționalizare”. În ciuda amplexării proceselor integraționiste, apariția unui „popor sovietic” - cosmopolit, lipsit de o identitate etnică – într-o perspectivă apropiată, rămânea un obiectiv irealizabil și „nicio magie nu putea să transforme popoarele sovietice într-un popor sovietic”⁵⁰.

URSS reprezenta un conglomerat de popoare cu o diversitate de limbi și culturi care nu puteau să dispară de la sine. Chiar dacă pe durata existenței URSS mai multe grupuri etnice, în special din Siberia, au dispărut, fiind asimilate de

⁴⁸ *Власть и диссиденты: Из документов КГБ и ЦК КПСС. Архив Национальной Безопасности при Университете Джорджа Вашингтона (США), Московская Хельсинская Группа, подготовка текста и комментариев: А. А., Макаров, Н. В., Костенко, Г. В., Кузовкин., Москва, Московская Хельсинская Группа, 2006, p.61. A se vedea http://imwerden.de/pdf/vlast_i_dissidenty_iz_archiva_kgb_i_kpss_2006.pdf*

⁴⁹ О. В. Бригадина, *Инакомыслие и власть. Диссидентское движение в СССР в середине 1960-х – начале 1980-х гг.*, în: *Российские и славянские исследования: Сб. науч. статей. Вып. 1*, Минск, БГУ, 2004, с. 242-250; Как в СССР боролись с антисоветизмом?; <http://www.genon.ru/GetAnswer.aspx?qid=62d332f5-af16-49d6-b405-886359b2a9fd>

⁵⁰ Hélène Carrière d'Encausse, *L'empire éclaté. La révolte des nations en U.R.S.S.*, Paris, Flammarion, 1978, p. 271

ruși, totuși, existau națiuni cu o puternică conștiință națională. Printre acestea se înscriu popoarele baltice care reprezentau partea cea mai civilizată și modernizată a URSS. Având o legătură strânsă cu lumea occidentală și fiind și mai puțin sovietizate la sfârșitul anilor 1980, țările baltice devin stindardul mișcării de renaștere națională a popoarelor sovietice.

Un alt grup de popoare care aveau un rol și o importanță greu de neglijat în cadrul politicii naționale sovietice erau cele din Caucaz și Asia Mijlocie. Dintre popoarele caucaziene armenii și gruzinii aveau dezvoltate puternice sentimente naționale. Popoarele din Asia Centrală aveau tradiții și obiceiuri bine ancorate în trecut, precum și sentimente de atașament puternic față de religia musulmană. De asemenea, dinamismul demografic al acestor popoare le asigura un loc aparte în cadrul familiei sovietice. De exemplu, în 1979, populația RSS Uzbekistan a crescut față de recensământul din 1970 de la 9 mil. la peste 15 mil. de oameni, fiind al doilea grup etnic numeros, după ruși și ucraineni.

Dincolo de rezultatele pe planul asimilării „de tip socialist”, existau o multitudine de probleme în ceea ce privește cunoașterea de către populația sovietică a limbii ruse. La mijlocul anilor 1980, în Gruzia, doar 25 la sută din populația locală vorbea limba rusă, iar în zonele rurale din Letonia, Lituania și Georgia situația era și mai nefavorabilă, deoarece procentul celor care știau rusește abia atingea 10 la sută. Totodată, la nivel unional 40 la sută din populația URSS, care nu era de origine slavă, nu cunoștea limba rusă. De asemenea, contrar așteptărilor, cursul de dezvoltare a culturilor naționale din URSS nu convergea spre formarea unei culturi unice „internaționale”, deoarece spiritul național din republicile sovietice era puternic.

Gheorghe Nicolaev*

ASPECTE PRIVIND PROTECȚIA ȘI VALORIFICAREA VESTIGIILOR DIN CADRUL COMPLEXULUI ARHEOLOGIC „ORHEIUL VECHI”

The “Orheiul Vechi” site, a remarkable monument of history and culture in Moldova from the east of Prut, framed in an exceptional natural landscape, did not enjoy the attention of Soviet Moldovan authorities. In 1968, the site was proclaimed state reservation with special protection regime. But in the years that followed, the planned measures for the creation and operation of the “Orheiul Vechi” Touristic Museum Complex, for the most part, weren’t accomplished. The vestiges discovered during over several decades excavations have not been conserved and restored in time, or such works were inadequately executed, which had led to the degradation and diminution of their cultural and historical value. Some of the vestiges were damaged or destroyed due to unauthorized work, carried out on the territory of the site by some economic agents. After the proclamation of independence of the Republic of Moldova, the government approved the State Program “Medieval Orhei City”, which resulted in a series of measures regarding the research, preservation and restoration of the remains of the site and the construction of a touristic museum complex within its territory, which did not succeed in the previous period. However, the unfavorable social-political situation in the years to come, the beginning of the armed conflict on the left side of the Dniester river and the worsening of the economic situation, with the transition to the market economy, did not allow the realization of this program. In recent years, the Moldovan authorities have taken certain measures to protect and enhance the cultural heritage of the “Orheiul Vechi” site, focusing in particular on the preparation and promotion of the “Orheiul Vechi” archaeological landscape for its nomination on the UNESCO World Heritage List.

Keywords: “Orheiul Vechi” archaeological complex, “Orheiul Vechi” site, “Orheiul Vechi” archaeological landscape, protection of monuments/vestiges, cultural patrimony, Soviet Moldova, Republic of Moldova.

* **Gheorghe Nicolaev**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator, Institutul de Istorie.

După cum se menționează în lucrarea *Peisajul cultural Orheiul Vechi* (realizată de un colectiv de autori, coordonator - Gh. Postică), Complexul arheologic Orheiul Vechi reprezintă un sistem de monumente istorice și arii naturale amplasate pe promontoriul *Peștera* din defileul râului Răut, format între satele Trebujeni și Butuceni, pe o suprafață compactă cu dimensiunile de circa 2000 x 700 m, care conține urme de locuire umană din toate epocile istorice cunoscute pe teritoriul Republicii Moldova, de la epoca de piatră până la cea modernă¹. Conform aceleiași surse, în cadrul complexului se detașează următoarea stratigrafie arheologică: două stațiuni din paleoliticul târziu (mileniile XX-XII î.H.); o așezare din eneolitic, de tip Precucuteni-Tripolie (mileniul IV î.H.); două așezări tracice timpurii de tipul Chișinău-Corlăteni (secolele XII-X î.H.); urme sporadice ale unei așezări de tipul Saharna-Solonceni (secolele IX-VIII î.H.); două așezări geto-dace (secolele IV-III î.H.); o așezare și o necropolă de tipul Poienești-Lucașeuca (secolele II-I î.H.); urme sporadice ale unei așezări antice târzii de tipul Santana de Mureș-Cerneahov (secolele III-IV); două așezări medievale timpurii (secolele V-VII, VIII-IX, X-XI, XII-XIII); orașul medieval de tip oriental al Hoardei de Aur, denumit *Şehr al Cedid* (Orașul Nou) din anii '30-'60 ai secolului al XIV-lea, orașul medieval moldovenesc Orhei (sfârșitul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea) și o localitate rurală derivată din orașul dispărut; târgul/satul *Peștera* (a doua jumătate a secolului al VI-lea – secolul al XVII-lea)².

Valoarea excepțională a monumentelor de istorie și cultură din cadrul sitului Orheiul Vechi a stimulat interesul oamenilor de știință în diverse perioade ale istoriei față de problemele legate de cercetarea și valorificarea acestor vestigii. Cercetările arheologice propriu-zise au derulat în anii 1946-1947 și au durat, cu unele întreruperi, până în anul 2001. Rezultatele săpăturilor au fost reflectate într-o serie de rapoarte și studii științifice publicate, acestea fiind sistematizate în lucrarea savantului Gheorghe Postică *Istoricul cercetării arheologice în zona Orheiului Vechi*³. Valoarea artistică a monumentelor de arhitectură din cadrul sitului și contextul istoric și cultural în care au fost create acestea au fost studiate de către cercetătoarea Tamara Nesterov⁴. În lucrarea amintită, *Peisajul cultural Orheiul Vechi*, se descrie succint situl, se reflectă istoria și etapele de dezvoltare, se punctează aspectele legate de starea actuală a acestuia, de factorii care îl afectează, de protecția și monitorizarea lui. În câteva studii publicate de cercetătorii Gheorghe Postică și Iulia Postică⁵ sunt abordate mai multe aspecte legate de protecția și

¹ *Peisajul cultural Orheiul Vechi* (aut.: Gheorghe Postică, Nicolae Boboc, Lazăr Chirică ș.a.; coord. șt.: Gh. Postică. Ministerul Culturii al Republicii Moldova, Universitatea de Stat din Moldova, Centrul de Cercetări Arheologice din Moldova. Chișinău, CEP USM, 2010. 138 p.

² *Ibidem*, p. 53-54.

³ Vezi: Gheorghe Postică. *Istoricul cercetării arheologice în zona Orheiului Vechi*. <http://orheiulvechi.info/index.php>, accesat la 11.07.2017.

⁴ Tamara Nesterov, *Situl „Orheiul Vechi”*. *Monumente de arhitectură*. Chișinău, Epigraf, 2003. 236 p.

⁵ Gheorghe Postică, Iulia Postică, *Considerații privind politicile muzeale în cadrul Complexului Orheiul Vechi și perspectivele de viitor*. În: *Tirageția. Istorie, muzeologie*. Serie nouă, vol. IV (XIX),

valorificarea patrimoniului istoric și cultural al complexului arheologic și istoria muzeificării lui. Sunt elucidate formele de organizare a sitului în decurs de peste 40 de ani de existență, este efectuată o analiză succintă a actelor normative și legislative adoptate de autorități, sunt evidențiate principalele măsuri de protejare și valorificare a vestigiilor întreprinse conform actelor adoptate, se face o analiză de ansamblu a politicilor publice față de complexul Orheiul Vechi, fiind trasate perspectivele de viitor ale acestuia.

Apreciind aportul studiilor menționate la cercetarea problemelor privind protecția și valorificarea vestigiilor din cadrul Complexului arheologic Orheiul Vechi, în studiul nostru, vom oferi noi date și informații, care vor completa și vor întregi tabloul protecției și valorificării vestigiilor din cadrul acestuia, accentul fiind pus pe evidențierea dificultăților și lacunelor existente pe parcurs de mai multe decenii în domeniul de activitate vizat, subiect mai puțin abordat în publicațiile numite. În acest scop, vor fi utilizate materiale documentare publicate, materiale de arhivă, dar și unele articole din presa republicană, semnate de specialiști arheologi și de reprezentanți ai societății civile, în care sunt abordate probleme legate de subiectul investigat.

Începând cu primii ani postbelici, conducerea de partid și de stat din RSSM a întreprins anumite măsuri în vederea implementării sistemului sovietic de protecție și valorificare a monumentelor de istorie și cultură în noua republică sovietică. La 31 martie 1945, Consiliul Comisarilor Norodnici al RSSM a adoptat Hotărârea *Cu privire la ocrotirea monumentelor de istorie și arheologie*⁶, în care s-a declarat că toate monumentele de istorie și arheologie sunt supuse protecției de stat, fără însă a fi precizate siturile arheologice care urmează să fie ocrotite. Conform Hotărârii ulterioare a Consiliului de Miniștri al RSSM, din 22 februarie 1949⁷, Comitetul pentru Instituțiile de Luminare Culturală de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM a fost obligat să efectueze în câteva luni inventarierea tuturor monumentelor de istorie și arheologie cunoscute, pentru a fi incluse în listele de stat ale monumentelor de cultură și să prezinte propuneri privind protecția acestora. Realizarea acestor obiective s-a soldat cu adoptarea altei hotărâri de guvern, din 20 august 1949⁸, prin care au fost aprobate listele monumentelor arheologice

nr. 2, 2010, p. 291-296; Iulia Postică, *Date din istoria muzeificării Orheiului Vechi*. În: *Tirageția. Istorie, muzeologie*. Serie nouă, vol. III (XVIII), nr. 2, 2009, p. 343-353; Idem, *Arheologia publică a Complexului muzeal Orheiul Vechi*. În: *Tirageția. Istorie, muzeologie*. Serie nouă, vol. I, nr. 1 (VII), 2007, p. 343-349.

⁶ ANRM, f. 2848, inv. 22, d. 13, fila 321-322.

⁷ Hotărârea Consiliului de Miniștri al RSSM nr. 183 din 22 februarie 1949 *Cu privire la îmbunătățirea ocrotirii monumentelor de cultură* (Хронологическое собрание законов Молдавской ССР. Том 2, Кишинев, 1960, c. 95-100; ANRM, f. 2848, inv. 2, d. 52, fila 63-64.).

⁸ Hotărârea Consiliului de Miniștri al RSSM din 20 august 1949 *Cu privire la aprobarea listelor de stat ale monumentelor arheologice și istorice și a măsurilor privind restaurarea și întreținerea în bună stare a monumentelor de cultură care nu sunt utilizate în scopuri gospodărești în bază de arendă* (ANRM, f. 2848, inv. 2, d. 53, filele 163-164, 181, 183).

și istorice luate în evidență pentru a fi ocrotite de stat. Printre cele 12 monumente arheologice incluse în listă, figura și grădiștea de la Trebujeni, înscrisă ca monument al culturilor tripoliene, scitice, slave și al Evului Mediu moldovenesc. Odată cu lichidarea Comitetului pentru Instituțiile de Luminare Culturală de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM și crearea, în anul 1953, a Ministerului Culturii, guvernul a aprobat, la 21 iulie 1953, o nouă hotărâre⁹, care a pus în fața Ministerului Culturii și a organelor executive locale noi sarcini în domeniul protecției monumentelor. Totodată, a fost aprobată o nouă listă a monumentelor arheologice luate sub ocrotirea statului, mai redusă, alcătuită din doar 10 situri, printre ele figurând orașul medieval Orheiul Vechi și grădiștea scitică de la Butuceni.

Luarea în evidență de stat a vestigiilor constituie doar prima componentă în activitatea de protecție a acestora. Cel mai dificil aspect al acestei activități în cazul siturilor arheologice, ca și al altor tipuri de monumente, este asigurarea integrității fizice în scopul cercetării și valorificării acestora. Acest aspect important al activității de protejare a siturilor arheologice s-a dovedit însă a fi cel mai nesatisfăcător. Din cauza iresponsabilității organelor executive locale, în anii '50 – prima jumătate a anilor '60, au fost atestate numeroase cazuri de deteriorare sau de distrugere a unor vestigii arheologice, inclusiv a celor de la Orheiul Vechi. Astfel, într-o scrisoare a Consiliului de Miniștri al RSSM, din 20 aprilie 1959, semnată de președintele acestui organ, A. Diordița, și adresată președinților comitetelor executive raionale și orășenești¹⁰, se menționa despre distrugerea unor valoroase situri arheologice de pe teritoriul RSSM în urma construcției șoselelor, a obiectivelor cu destinație agricolă, în urma plantării livezilor și a altor lucrări sau din cauza apucăturilor hrăpărețe și a iresponsabilității oamenilor. În astfel de ipostază figura și orașul medieval Orheiul Vechi, unde în anul 1958 au început să fie dezbătuți pereții, fundația citadelei și turnul de miazănoapte, a fost desfăcută și furată podeaua băii din sec. XIV-XV, acest unic și prețios monument de istorie și cultură fiind pe cale de ruinare și distrugere. La grădiștea din Butuceni a fost demontat un rând de piatră al cetății getice din sec. III î.e.n., fiind furat și semnul memorial din marmură al monumentului ocrotit. Unele dintre vestigiile descoperite în timpul săpăturilor arheologice, efectuate până spre mijlocul anilor '60 ai secolului trecut, s-au distrus. Referindu-se la acest subiect, V. Zelenciuc, șeful Secției de etnografie și studiul artelor a AȘM, și P. Bârnea, șef al Sectorului de arheologie al aceleiași secții, menționau într-un articol publicat în mass-media că „încă până la adoptarea măsurilor în vederea salvării monumentelor descoperite, o parte din ele s-au stricat, fundamentele și zidurile clădirilor descoperite s-au ruinat, iar o parte au fost demontate”¹¹. Pe parcursul mai multor

⁹ Hotărârea Consiliului de Miniștri al RSSM din 21 iulie 1953 *Cu privire la păstrarea moștenirii culturale și ocrotirea monumentelor de cultură pe teritoriul RSS Moldovenești* (Хронологическое собрание законов Молдавской ССР. Том 2, Кишинев, 1960, c. 381-388).

¹⁰ ANRM, f. 2848, inv. 2, d. 313, fila 137-138.

¹¹ V. Zelenciuc, P. Bârnea, *Orheiul Vechi: Problemele rezervației*. În: Chișinău. *Gazetă de seară*, 14 iunie 1980.

ani, pe teritoriul rezervației se dobândea lut, prundiș, piatră, fapt care aducea daune ireparabile complexului de monumente. În timpul lucrărilor agricole, au fost parțial demolate fortificațiile din oraș – valurile de pământ, iar în zona ce trebuia păzită s-a arat în repetate rânduri pământul, s-au sădit culturi multianuale, ceea ce a deteriorat considerabil stratul de cultură al monumentului.

Valoarea deosebită a artefactelor descoperite în cadrul săpăturilor arheologice de la Orheiul Vechi în a doua jumătate a anilor '40 – prima jumătate a anilor '60 ai secolului trecut și starea deplorabilă în care se afla acest sit în acea perioadă a scos în prim-plan în fața societății civile și a opiniei științifice, a organelor de partid și de stat din republică problema protecției acestui unic monument de istorie și cultură din spațiul dintre Prut și Nistru. Dintre instituțiile ce se preocupau de protecția monumentelor, a reacționat în mod adecvat Societatea de Ocrotire a Monumentelor de Istorie și Cultură din Moldova (SOMICM), în frunte cu președintele SOMICM Nicolae Corlăteanu, academician, care în toamna anului 1966 a creat o comisie, având drept scop examinarea problemelor legate de protecția și utilizarea eficientă a monumentelor din zona Orheiului Vechi. În componența comisiei erau oameni de cultură și specialiști, inclusiv arhitectul emerit V. Voițehovschi, scriitorul B. Istru, arheologii Academiei de Științe a Moldovei V. Marchevici și G. Smirnov, membrul Prezidiului SOMICM G. Remenco și reprezentantul Direcției pentru Turismul Extern din republică T. Surovțev. În procesul de studiere a sitului, membrii comisiei au consultat sugestiile instituțiilor preocupate de protecția monumentelor și opiniile mai multor specialiști din domeniul istoriei, literaturii și artei, care au venit cu mai multe intervenții la subiect. Rezultatul activității comisiei a fost prezentat într-un raport semnat de toți membrii ei, în care teritoriul Orheiului Vechi a fost calificat ca fiind un remarcabil monument de istorie, încadrat într-un peisaj natural excepțional. A fost accentuată valoarea științifică și educativă deosebită a vestigiilor aflate pe teritoriul sitului și enumerate măsurile privind protecția și utilizarea lor eficientă¹².

Întrucât acest raport a stat la baza documentelor adoptate ulterior, care au determinat statutul sitului Orheiului Vechi și măsurile de protecție a acestuia, vom expune mai detaliat ideile și tezele principalele formulate în el. În primul rând, se subliniază ideea despre valoarea specială pe care o prezintă vestigiile din cadrul acestui complex arheologic din punct de vedere științific, în baza cărora poate fi urmărită istoria meleagurilor noastre din cele mai străvechi timpuri și până în prezent. Se face referire la atestarea, în cadrul sitului, a monumentelor din epoca paleoliticului, epocii bronzului, culturii tripoliene, iar pe înălțimile ce domină aceste locuri – la rămășițele așezărilor slavilor și geților. Un interes deosebit, se precizează în raport, prezintă ruinele orașului medieval moldovenesc – fost centru administrativ, comercial, de producție și cultural din Moldova din acea perioadă, la momentul inspectării de către membrii comisiei fiind păstrate

¹² ANRM, f. 2848, inv. 10, d. 741, fila 56-65.

rămășițe ale zidurilor cetății, ale valurilor și șanțurilor de apărare a citadelei întărite, ale palatului pârclăbului și temelia unei biserici din Moldova din sec. al XV-lea. Sunt menționate ruinele a două caravanseraieri, la care atunci nu erau făcute săpături arheologice și a trei băi orientale, unicele construcții de acest gen cunoscute în partea europeană a URSS. Se face referire, de asemenea, la descoperirea pe teritoriul orașului a unei serii de bordeie ale meșteșugarilor locali, depozite și necropole, la prezența în același meandru al râului Răut a două mănăstiri în stâncă, care completau în mod reușit suita de monumente arheologice din cadrul orașului medieval Orheiul Vechi.

Toate aceste relicve cu valoare de unicat, „care povestesc în mod romantic despre istoria trecutului nostru”, se menționează în raport, în pofida unor măsuri întreprinse, continuau să fie distruse în mod barbar. Locuitorii de baștină extrăgeau din aceste locuri piatră pentru construcții, efectuau în mod arbitrar arături cu brazde adânci pe teritoriul în care se aflau vestigii arheologice, plantau copaci, construiau drumuri etc., fapt ce ar fi putut duce la distrugerea completă, peste câțiva ani, a sitului respectiv¹³.

La finele raportului, Comisia a formulat o serie de măsuri care urmau să fie luate urgent pentru a salva acest unic complex de monumente, ținându-se cont de valoarea lui deosebită și de faptul că, la acel moment, în republică nu exista un loc mai potrivit pentru organizarea unui centru turistic solid, cu diverse zone naturale în cuplu cu vestigii de istorie și cultură, ce ar fi putut interesa și impresiona turiștii din țară și de peste hotare. Din aceste considerente, prima dintre măsurile expuse a fost propunerea de a proclama teritoriul Orheiului Vechi drept rezervație de stat, care să includă întregul complex de monumente descoperite, cu aplicarea legislației unionale corespunzătoare privind protecția acestuia. Utilizarea parțială a terenurilor pentru necesități economice, în acest caz, urma să fie permisă în cadrul rezervației doar cu acceptul instituțiilor științifice și al celor responsabile de protecția monumentelor din republică. Printre alte măsuri propuse în raport figurau: forțarea săpăturilor arheologice și crearea în baza materialelor descoperite a unui muzeu istorico-etnografic; transformarea uneia dintre mănăstirile din stâncă și a bisericii de pe deal, neutilizate, în muzeu al picturii și sculpturii religioase; efectuarea lucrărilor de conservare a monumentelor arheologice descoperite; reconstruirea unora dintre vestigii (turnuri de supraveghere, bordeie ș.a.); efectuarea lucrărilor necesare pentru transformarea Orheiului Vechi într-o bază turistică pentru turiști străini și sovietici, construirea în cadrul rezervației a unui orașel alcătuit din corturi sau căsuțe de tip camping, a unui restaurant de vară și a altor construcții de infrastructură, care ar permite primirea anuală a sute de mii de turiști, iubitori de istorie, doritori de a se recrea în sânul naturii, căutători de romantism și relicve vechi, alpiniști, amatori de fotografie și filmări etc. Se propunea, de asemenea: elaborarea unor itinerare turistice

¹³ *Ibidem*, fila 59.

de diferite profiluri, asigurându-le cu ghizi istorici și naturaliști; editarea unui ghid detaliat al Orheiului Vechi; organizarea producerii pe loc a unor suvenire; repararea șoselei Ivancea-Trebujeni și aducerea în ordine a căărilor săpate în stâncă. În contextul discuțiilor, din acea perioadă, privind necesitatea organizării în RSSM a unui muzeu de arhitectură populară și etnografie a satului, membrii comisiei au propus ca acesta să fie întemeiat anume pe teritoriul Orheiului Vechi, ultimul având șansa, după părerea lor, să devină una dintre bijuteriile principale ale complexului muzeal-turistic¹⁴.

Raportul a fost prezentat Prezidiului SOMICM, care a concluzionat că „Orheiul Vechi”, alcătuit din 30 de monumente de istorie și cultură de unicat, se află în pragul distrugerii complete și că se impune adoptarea unor măsuri cardinale privind salvarea acestuia. La 15 decembrie 1966, Prezidiul SOMICM s-a adresat guvernului republicii cu propunerea de a declara teritoriul Orheiului Vechi drept rezervație de stat și de a organiza pe teritoriul acestuia un complex muzeal-turistic¹⁵. Având la bază propunerea respectivă, Consiliul de Miniștri al RSSM a adoptat, la 28 septembrie 1967, o hotărâre ce prevedea mai multe măsuri cu privire la îmbunătățirea ocrotirii monumentelor de istorie și cultură în RSSM¹⁶, un punct special al căreia cerea Ministerului Culturii, împreună cu Ministerul Agriculturii și Direcția pentru Turism din republică, Academia de Științe a Moldovei și SOMICM să pregătească și să înainteze guvernului propuneri privind declararea Orheiului Vechi drept rezervație de stat cu organizarea în cadrul acesteia a unui complex muzeal-turistic. O nouă comisie, creată de Ministerul Culturii din reprezentanți ai instituțiilor și organizațiilor vizate mai sus, având la bază raportul SOMICM, a examinat mai multe aspecte legate de atribuirea statutului de rezervație naturală Orheiului Vechi și de creare pe teritoriul acesteia a complexului muzeal-turistic, a pregătit informația și proiectul pentru noua hotărâre de guvern¹⁷.

Drept rezultat, prin decizia Consiliului de Miniștri al RSSM nr. 77 din 15 martie 1968¹⁸, teritoriul fostului oraș medieval Orheiul Vechi, cu toate vestigiile de istorie și cultură din cadrul acestuia și împreună cu porțiunile de teren pe care se aflau, a fost declarat rezervație de stat, pentru care se aplicau prevederile corespunzătoare ale legislației din URSS referitoare la astfel de tip de monumente. Ministerul Culturii, împreună cu alte ministere, departamente și organizații interesate, timp de două luni urma să stabilească granițele și zonele de protecție

¹⁴ *Ibidem*, fila 59-60.

¹⁵ *Ibidem*, fila 56.

¹⁶ Hotărârea Consiliului de Miniștri al RSSM nr. 392 din 28 septembrie 1967 *Măsuri cu privire la îmbunătățirea ocrotirii monumentelor de istorie și cultură în RSS Moldovenească* (ANRM, f. 2898, inv. 22, d. 293, fila 165-166).

¹⁷ ANRM, f. 3011, inv. 7, d. 456, fila 558-559.

¹⁸ Hotărârea Consiliului de Miniștri al RSSM nr. 77 din 15 martie 1968 *Cu privire la declararea Orheiului Vechi rezervație de stat și organizarea pe teritoriul lui a unui complex muzeal-turistic* (Veștile Sovietetului Suprem..., nr. 3, art. 42; ANRM, f. 2848, reg. 22, d. 298, fila 163).

ale rezervației, să elaboreze măsuri privind protecția monumentelor și utilizarea rațională a terenurilor ce puteau fi prelucrate. Același minister, împreună cu autoritățile raionale Orhei, Comitetul de Stat pentru Construcții de pe lângă Consiliul de Miniștri al RSSM (Gosstroï RSSM), cu instituțiile, ministerele și departamentele vizate mai sus, urma să elaboreze un plan general de valorificare a teritoriului rezervației și de utilizare a acestuia în scopuri științifice și turistice, lucrările privind organizarea complexului muzeal-turistic urmând a fi încheiate la finele anului 1972. Totodată, Academiei de Științe a Moldovei i s-a cerut să finalizeze în această perioadă lucrările arheologice necesare ce vizau cercetarea, conservarea și teaurizarea monumentelor descoperite.

În conformitate cu deciziile adoptate, la 31 decembrie 1969, Guvernul RSSM a adoptat o nouă hotărâre, nr. 503, prin care au fost aprobate schema de funcționare zonală a Rezervației de Stat Orheiul Vechi și măsurile privind cercetările arheologice, restaurarea, construcția și amenajarea teritoriului rezervației¹⁹. Conform acestor măsuri, Gosstroï RSSM urma să elaboreze Proiectul de amenajare a teritoriului (1970) și Planul general al complexului Orheiul Vechi (1973), iar Departamentul de Construcție a Drumurilor – să proiecteze și să efectueze construcția podului peste râul Răut (s. Trebujeni) și a drumului Ivancea–Brănești-Butuceni-Trebujeni (1971-1975). Academia de Științe a Moldovei avea drept sarcină efectuarea cercetărilor arheologice la caravanseraurile din Evul Mediu și la mănăstirile rupestre I și II (1971-1972), la porțiunea din partea de sud a citadelei și la bordeiele de-a lungul drumului (1971). Ministerul Culturii trebuia să elaboreze documentația de proiect și să restaureze mănăstirea rupestră Butuceni, împreună cu biserica din sec. al XIX-lea din aceeași localitate (1970-1973), să efectueze anual conservarea vestigiilor cercetate de către arheologi din cadrul rezervației, să elaboreze documente de proiect și devizul de cheltuieli pentru restaurarea cetății getice (1973), pentru conservarea și restaurarea cetății medievale, a băilor și a caravanseraurilor (1971-1973). Se prevedea, de asemenea, de a efectua lucrări de proiectare și construcție, de către Ministerul Culturii, a clădirii muzeului istorico-arheologic și a unei case de locuit pentru cercetătorii muzeului (1973-1975), Academia de Științe a Moldovei având sarcina de a efectua lucrări similare privind construcția unei case de expediție pentru arheologi (1971-1972). La rândul său, Asociația Moldovenească de Consum trebuia să proiecteze și să construiască, în regie proprie, pe teritoriul complexului muzeal-turistic, întreprinderi de comerț și de alimentație publică necesare (1971-1973). Ministerul Culturii a fost împuternicit cu aprobarea tuturor documentelor de proiect referitoare la complexul muzeal-turistic și a celor legate de conservarea și restaurarea monumentelor arheologice și de arhitectură ale rezervației, iar Co-

¹⁹ Hotărârea Consiliului de Miniștri al RSSM nr. 503 din 31 decembrie 1969 *Despre aprobarea schemei de funcționare zonală a Rezervației de Stat „Orheiul Vechi” și a măsurilor privind cercetările arheologice, restaurarea, construcția și amenajarea teritoriilor acestuia* (ANRM, f. 2848, reg. 22, d. 316, fila 223-227).

mitetul Executiv Raional Orhei avea să efectueze, de acum înainte, lucrări noi de construcție și de demolare a celor vechi în satele Butuceni și Morovaia doar cu autorizarea Ministerului Culturii și a Academiei de Științe a Moldovei. La rândul lor, ministerele și departamentele care participau la organizarea rezervației urmau să prevadă în proiectele planurilor de dezvoltare și ale bugetelor pentru anii respectivi alocarea mijloacelor necesare pentru realizarea măsurilor privind crearea și activitatea complexului muzeal-turistic. Având la bază cele două hotărâri ale guvernului, Ministerul Culturii al RSSM, printr-un ordin special, emis la 30 martie 1970²⁰, a pus sarcini concrete în fața Direcției arte plastice și ocrotirea monumentelor și a Direcției construcții capitale ale ministerului privind realizarea în termenele stabilite a măsurilor prevăzute în ambele hotărâri ale guvernului legate de crearea și funcționarea rezervației.

Realizarea prevederilor ambelor hotărâri de guvern ar fi putut transforma acest unic complex de monumente de istorie, cultură și peisaj natural, la mijlocul anilor '70 ai secolului trecut, într-un veritabil centru muzeal-turistic care să constituie mândria legitimă a Moldovei și a celor preocupați de protecția monumentelor în RSSM. Din păcate însă, o parte din prevederile acestor hotărâri nu au fost îndeplinite, o altă parte din ele au fost realizate cu mari întârzieri. În același timp, în cadrul măsurilor realizate, cele legate de conservarea și restaurarea vestigiilor au fost sub orice nivel calitativ. Academia de Științe, cu anumite întârzieri, și-a realizat sarcinile privind efectuarea cercetărilor arheologice preconizate, fără însă să fi fost efectuate și lucrările legate de construcția casei pentru expedițiile arheologice. Astfel, în cadrul expediției arheologice efectuate pe parcursul anilor '70 ai secolului trecut (conducător - P. Bârnea), pe teritoriul rezervației au fost descoperite și cercetate mai bine de 200 de construcții de locuit, de menaj și de producție (case, ateliere, beciuri, depozite, cuptoare, fântâni ș.a.), unele dintre care puteau fi restaurate pe baza desenelor tehnice și transformate în obiecte aparte pentru examinare sub cerul liber²¹. Printre obiectele descoperite în cursul săpăturilor erau peste 200 de vase din ceramică, mai bine de 500 de monede de bronz și de argint, peste o mie de obiecte din fier, metale neferoase, piatră, os, sticlă. Materialul cules a fost prelucrat din punct de vedere științific, pregătit pentru expoziție și remis complexului muzeului local și putea, chiar din acel moment, să constituie baza expoziției pe teritoriul rezervației²².

Celelalte lucrări legate de crearea și activitatea complexului muzeal-turistic au fost realizate inconsecvent, cu mari dificultăți și impedimente. Unele din ele au fost legate de incapacitatea Ministerului Culturii din republică de a gestiona în mod eficient îndeplinirea deciziilor guvernamentale. Astfel, în loc să se preocupe nemijlocit de dirijarea lucrărilor de conservare și de efectuare a cercetărilor științifice în

²⁰ ANRM, f. 3011, inv. 10, d. 310, p. 137.

²¹ V. Zelenciuc, P. Bârnea, *Orheiul Vechi: Problemele rezervației*. În: *Chișinău. Gazetă de seară*, 14 iunie 1980.

²² *Ibidem*.

cadrul rezervației, prin intermediul organelor sale specializate, Ministerul Culturii, prin Ordinul nr. 151 din 24 martie 1970, a pus această sarcină pe seama Muzeului de Istorie și Etnografie din or. Orhei, suplimentând schema de state a acestuia cu cinci posturi²³. Cu întârziere de doi ani, prin Ordinul din 3 iunie 1974 (nr. 293 „a”)²⁴, Ministerul Culturii a deschis Complexul muzeal Orheiul Vechi, acesta având statut de instituție independentă, subordonată ministerului. Departamentele competente ale ministerului urmau să elaboreze și să prezinte spre aprobare schema de personal a muzeului și să acorde ajutor metodic și practic în organizarea activității lui. Prin acest ordin însă, complexului muzeal i s-a stabilit cea mai joasă categorie de salarizare a lucrătorilor (categoria a IV-a), fapt care s-a răsfrânt negativ asupra activității ulterioare a acestuia și a completării lui cu cadre calificate.

Incapacitatea Ministerului Culturii de a gestiona problemele legate de activitatea complexului muzeal „Orheiul Vechi” s-a manifestat, în mod special, prin reorganizările fără rost, la care acesta a fost supus în a doua jumătate a anilor '80 ai secolului trecut. Astfel, în anul 1985, menționează cercetătorii Gh. Postică și Iulia Postică, „în legătură cu eșecul administrației”, complexul muzeal Orheiul Vechi a fost comasat cu Muzeul-conac Ivancea, pentru ca doar peste doi ani, în 1987, să fie transformat în filială a Muzeului de Istorie a Moldovei, nou creat²⁵. Ambele decizii au condus la înrăutățirea activității complexului muzeal, în urma ultimei reorganizări fiind diminuat statutul complexului, care, conform deciziei guvernului din 1968, trebuia să funcționeze în calitate de instituție independentă. Fiind subordonat Muzeului de Istorie, în calitate de filială a acestuia, și având o bază financiară modestă, complexul muzeal Orheiul Vechi, după cum au menționat unii cercetători, nu era capabil să se ocupe de lucrări de conservare și restaurare a edificiilor orașului medieval și nici de lucrări de cercetare, deși, la acel moment, avea în componența sa o secție de arheologie²⁶. Astfel de rubrici în dările de seamă privind activitatea muzeelor, la acea vreme, nici nu existau. În schimb, erau altele, legate de activitatea cotidiană a acestora, care prevedeau organizarea expozițiilor, efectuarea excursiilor, conferințe, organizarea unor manifestări cultural-educative ș.a. Pe lângă aceste activități, angajații muzeului erau implicați și în transcrierea pe fișe a textelor, în care era făcută descrierea obiectelor descoperite în cadrul săpăturilor efectuate de către arheologii de la Academia de Științe și Universitatea de Stat, preocupare „numită în mod nefiresc activitate științifică”²⁷. Aceiași autori evidențiază impactul negativ pentru complexul muzeal Orheiul Vechi al acestor reorganizări, în urma cărora „rezervația s-a cufundat în rutină și proastă gestiune”. Accentuând incapacitatea Ministerului Culturii de a soluționa problemele sitului, cercetătorii muzeului au înaintat ideea de a transmite acest

²³ ANRM, f. 3011, reg. 10, d. 31o, fila 128.

²⁴ *Ibidem*, d. 961, fila 129.

²⁵ Gheorghe Postică, Iulia Postică, *Considerații privind politicile muzeale...*, p. 293.

²⁶ А. Высоцкий, В. Гукин, *Сообразуясь с логикой*. În: *Советская Молдавия*, 1989, 18 martie.

²⁷ *Ibidem*.

complex muzeal în subordinea sau sub tutela Societății Moldovenești de Ocrotire a Monumentelor de Istorie și Cultură (SOMICM). După părerea lor, nu fără temei, această acțiune ar fi putut contribui la îmbunătățirea activității sitului Orheiul Vechi, punând la dispoziția lui resursele financiare considerabile ale societății numite. Totodată, SOMICM ar fi avut posibilitatea să-și concentreze eforturile pentru realizarea unui obiectiv concret și util pentru societate²⁸.

Măsurile de conservare și restaurare a vestigiilor, preconizate în hotărârile guvernului din 1968 și 1969, după cum s-a menționat mai sus, în marea lor parte, au fost îndeplinite, cu mari întârzieri²⁹, din cauza insuficienței mijloacelor bugetare alocate și din alte motive, iar cele legate de conservarea și restaurarea vestigiilor au fost îndeplinite la un nivel calitativ scăzut. Deși majoritatea lucrărilor de conservare și restaurare a vestigiilor din cadrul complexului arheologic trebuiau să fie finalizate în anii 1972-1973, cea mai mare parte a acestora au fost realizate în a doua jumătate a anilor '70 – începutul anilor '80 ai secolului trecut. În același timp, lucrările de conservare a vestigiilor descoperite în cadrul săpăturilor curente, care trebuiau să fie efectuate anual, nu erau îndeplinite. În informația Ministerului Culturii adresată Comisiei pentru învățământ, cultură și știință a Sovietului Suprem al RSSM, care în septembrie 1976 a discutat chestiunea *Cu privire la implementarea Legii RSSM despre ocrotirea monumentelor de cultură*, făcându-se referire la implementarea hotărârii guvernului din 15 martie 1968, se menționa că, la acel moment, a fost pregătită documentația de proiect pentru conservarea cetății medievale moldovenești, a caravanseraiurilor nr. 1 și 2, a ruinelor bisericii din secolul al XV-lea, a bisericii rupestre din sec. al XVII-lea și a fostelor biserici din satele Butuceni și Trebujeni. Se consemna, de asemenea, că în anii 1971-1972 au început lucrările de conservare a cetății amintite, pentru care au fost cheltuite 29,3 mii de lei, iar în 1976 au început lucrările de reparație și restaurare a fostei biserici din Butuceni, cu scopul de a o adapta pentru amplasarea în ea a muzeului arheologic al rezervației. Totodată, se preciza că, la acel moment, lucrările de conservare și de restaurare nu erau efectuate din lipsa mijloacelor bugetare³⁰.

Din cauza târăgănării lucrărilor de conservare și restaurare, mai multe monumente de unicat ale Orheiului Vechi, pe parcursul anilor '70-'80 ai secolului trecut, au continuat să se deterioreze, majoritatea dintre ele aflându-se într-o stare deplorabilă. Acest fapt a fost documentat într-o serie de articole publicate în mass media din republică în acea perioadă. Scrise de specialiști și de jurnaliști, care se documentau în modul cuvenit, în ele au fost scoase la iveală multiple probleme legate de protecția și valorificarea vestigiilor din cadrul acestui sit, frecvente cazuri de efectuare pe teritoriul rezervației a unor lucrări ce aduceau daune complexului arheologic, cauzele ce au îngreunat lucrul în vederea protejării și valorificării eficiente a vestigiilor din cadrul acestuia.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Vezi: Gh. Postică, Iulia Postică, *op. cit.*, p. 293.

³⁰ ANRM, f. 2948, inv. 11, d. 160, fila 461.

În unul dintre ele, publicat de E. Goreșter³¹, se precizează că în urma lucrărilor agricole, la Orheiul Vechi au fost parțial distruse fortificațiile orașului, se practica în continuare aratul cu brazde adânci, sădirea plantațiilor multianuale, cât și extragerea lutului, prundișului, pietrei, care aduceau daune ireparabile rezervației. Autorul pune retoric întrebarea: „Nu există în republică alt loc, afară de rezervație, unde se pot dobândi materiale de construcție!”. Una dintre cauzele care favorizau încălcările de acest gen era faptul că pământul pe care se afla rezervația nu era în subordonarea complexului muzeal, ci aparținea colhozului „Pobeda” („Biruința”) din apropiere, care ignora restricțiile impuse de legislație și utiliza terenurile arbitrar. În acest context, autorul insistă asupra elaborării unor noi recomandări privind folosirea corectă a terenurilor, obligatorii atât pentru colhoz, cât și pentru rezervație.

Pentru soluționarea problemelor rezervației era necesară o mare muncă de coordonare a eforturilor tuturor instituțiilor și departamentelor implicate în crearea complexului muzeal-turistic din partea Ministerului Culturii al RSSM, care nu a fost capabil să o îndeplinească la nivelul convenit. Anii treceau, iar proiectele privind crearea complexului muzeal-turistic rămâneau doar pe hârtie. Sesizând acest fapt, autorul constată: „În genere, se creează impresia că n-are cine organiza și, cu atât mai mult, n-are cine executa în întregime marea muncă de creare a unui muzeu sub cerul liber”, făcând apel către instituțiile implicate în organizarea muzeului (care vizau cercetarea, conservarea și restaurarea vestigiilor, organizarea turismului, comerțului și a cooperăției de consum) să-și unească eforturile și să contribuie la opera de salvare și renaștere a Orheiului Vechi, inclusiv prin intermediul Consiliului științific ce activa pe lângă rezervație³².

Referindu-se la problemele existente, legate de organizarea și activitatea complexului muzeal-turistic Orheiul Vechi, V. Zelenciuc și P. Bârnea, specialiști în domeniu, în articolul publicat în iunie 1980, menționau că lucrările de restaurare din cadrul complexului muzeal-turistic au fost însoțite de mai multe dificultăți ce vizau activitatea Combinatului Științific de Restaurare (subordonat Ministerului Culturii), care urma să efectueze lucrările respective, aceste greutăți fiind legate, în primul rând, de lipsa cadrelor calificate de restauratori. Din această cauză, consemnează ei, până la acel moment, combinatul respectiv „a înfăptuit doar conservarea rămășițelor bisericii de la sfârșitul secolului XVI – începutul secolului XVII și execută unele lucrări la citadela din sec. XV”. Dar „lucrările de restaurare și reconstrucție, ca atare, nu s-au efectuat din cauza lipsei de specialiști – restauratori calificați”, din aceleași cauze nefiind îndeplinite și lucrările necesare „pentru păstrarea obiectelor descoperite”³³. Drept rezultat, scriu autorii, numeroase detalii arhitecturale, obținute atât de greu în urma săpăturilor, se aflau

³¹ E. Goreșter, *Probleme noi ale Orheiului Vechi*. În: Chișinău. Gazetă de seară, mai 1979.

³² *Ibidem*.

³³ V. Zelenciuc, P. Bârnea, *Orheiul Vechi: Problemele rezervației*. În: Chișinău. Gazetă de seară, 14 iunie 1980.

de mulți ani sub cerul liber, distrugându-se treptat și pierzându-și valoarea nu numai ca exponate de muzeu, dar și ca obiecte de investigații științifice, iar unele construcții, conservate mai înainte (cuptorul de ardere a cărămizii, cuptoarele de stins var ș.a.) se distrugneau treptat din cauza calității inferioare a lucrărilor³⁴. Ei au atras atenția factorilor de resort asupra necesității efectuării lucrărilor pregătitoare pentru reconstrucția Palatului pârălabului (compus dintr-un mare număr de camere și construcții subterane), care în marea lor parte erau acoperite cu pământ și trebuiau curățate, iar zidurile lor – întărite. Era necesară, de asemenea, efectuarea unor astfel de lucrări pregătitoare pentru reconstrucția rămășițelor celor trei băi din secolul al XIV-lea, dar și a celor două linii de fortificație a Orheiului Vechi – valurile de pământ și șanțurile, la care trebuia restabilit aspectul inițial al construcțiilor și al fortificațiilor din lemn ș.a.³⁵

Starea jalnică în care se aflau vestigiile din cadrul Rezervației de Stat Orheiul Vechi la mijlocul anilor '80 ai secolului trecut a fost reflectată și în articolul critic, bine documentat, publicat în *Literatura și arta* de către jurnaliștii Andrei Dumbrăveanu și Vasile Malanețchi³⁶. Autorii aduc la cunoștința opiniei publice multiple cazuri de încălcare a legislației privind ocrotirea monumentelor din partea agenților economici, a organelor executive locale, care aveau în subordine teritoriul rezervației Orheiul Vechi, dar și din partea celor care au efectuat aici săpături arheologice. La baza materialului au fost puse concluziile unei comisii a Ministerului Culturii al RSSM, care la 10 mai 1982 a investigat starea în care se aflau vestigiile de istorie și cultură din cadrul rezervației de stat și modul de protecție a acestora. Printre încălcările grave sesizate în actul comisiei figurau: instalarea în apropiere de fundamentul băii orientale „Feredeu”, fără coordonarea cu organele de ocrotire a monumentelor, a unui sistem de debitare a apei din râul Răut (în scopul irigației plantațiilor de tutun), care a determinat intensificarea procesului de eroziune a solului pe teritoriul de răsărit al grădiștii, creându-se astfel un pericol real pentru distrugerea băii orientale; continuarea extragerii pe teritoriul rezervației a alicăriei – fapt ce ducea la deteriorarea stratului cultural, dar și la deformarea aspectului arhaic al rezervației. Totodată, comisia a sesizat și o gravă încălcare, comisă cu încuviințarea persoanei responsabile de ocrotirea vestigiilor din cadrul complexului muzeal-turistic Orheiul Vechi. În legătură cu începutul lucrărilor de construcție în anul 1982 a unui pod peste râul Răut (la intrarea în satul Butuceni), efectuarea cercetărilor științifice pe sectoarele din zona respectivă și supravegherea permanentă a lucrărilor au fost încredințate expediției conduse de către un cercetător al Secției de etnografie și studiul artelor al AȘ al RSS Moldovenești. Pentru efectuarea cercetărilor științifice au fost alocate mijloace financiare în valoare de câteva zeci de mii de ruble. Lucrările de con-

³⁴ *Ibidem.*

³⁵ *Ibidem.*

³⁶ Andrei Dumbrăveanu, Vasile Malanețchi, *Orheiul Vechi: un deceniu și jumătate de incertitudine*. În: *Literatura și arta*, 1985, 19 septembrie.

strucție au fost permise fără însă ca cercetările respective să fie efectuate. Comisia care a examinat teritoriul din zona construcției a constatat că aici nu s-au păstrat urme ale săpăturilor arheologice, nici ale sondajelor cu caracter de recunoaștere, iar lucrările de construcție se efectuau fără supravegherea arheologilor. Această gravă încălcare a fost fixată în proces-verbal, care constata: „De pe teritoriul horodiștei alăturat podului, cu permisiunea conducătorului expediției arheologice, s-a luat pământ pentru terasamentul drumului nou. Într-o singură zi de lucru a fost distrus cu buldozerul (erau antrenate 12 mașini) stratul cultural pe o suprafață de 40 de mii de metri pătrați, au fost exterminate rămășițele unor construcții cu caracter administrativ și meșteșugăresc. Colaboratorul științific al muzeului C. Vasilache a ordonat să înceteze lucrările, dar, invocând permisiunea conducătorului serviciului arheologic, constructorii au refuzat să se supună. Numai la sosirea conducătorului expediției, extragerea pământului s-a oprit și, deși în zilele următoare expediția a luat măsuri cu privire la curățarea edificiilor păstrate parțial, pentru muzeificare acest cartier meșteșugăresc e pierdut irevocabil. Daune ireparabile a suferit și configurația geografică arhaică a zonei, de asemenea ocrotită de stat”³⁷.

Starea deplorabilă a monumentelor din Rezervația de Stat Orheiul Vechi s-a datorat nu numai indiferenței organelor executive și gospodărești locale, ci și iresponsabilității și incompetenței organelor și instituțiilor de nivel republican, preocupate de cercetarea, conservarea și restaurarea monumentelor. A. Dumbrăveanu și V. Malanețchi menționau, în acest context, următoarele: „Din păcate, cei ce se deplasează la Orheiul Vechi cu gândul de a vedea orașul-miracol rămân nedumeriți: aici domnește incertitudinea și aproape nimic din ceea ce se preconizase nu s-a realizat. Chiar dacă au fost alocate și însușite sume impunătoare. Mai mult chiar: ochiul atent al vizitatorului va sesiza numaidecât că multe monumente din cadrul complexului, în urma proceselor (departe de a corespunde celor mai elementare cerințe de conservare-restaurare) cărora au fost supuse, sunt într-o stare deplorabilă. Aici nu ce mai efectuează niciun fel de lucrări – nici de conservare, nici de restaurare, pe când săpăturile arheologice continuă, evidențiind noi și noi vestigii, care, deoarece nu se iau măsuri de ocrotire, se distrug ireversibil sau, în cel mai bun caz, sunt reacoperite cu pământ de către arheologi”³⁸.

Referindu-se la calitatea proastă a lucrărilor de restaurare efectuate în cadrul complexului muzeal, cauzată de incompetența lucrătorilor Combinatului Științific de Restaurare și de iresponsabilitatea funcționarilor de la Ministerul Culturii, autorii consemnau: „Nimeni din responsabili de la minister n-a încercat însă să vadă clar cum decurg lucrările, să pătrundă în esența chestiunii și să supravegheze munca meșterilor, care numai restaurare științifică n-au făcut. Or, profanările se văd de la distanță. Mănăstirea rupestră din secolul al XVII-lea, bunăoară –

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ *Ibidem.*

unul dintre cele mai interesante obiecte turistice – trebuia să fie restaurată până în 1973. În realitate, lucrările au început abia în anul 1978, fiind executate sub orice nivel, cu mari devieri de la stilul arhitectural al epocii, de la proiect. De pe pereți au fost șterse semnele lapidare și inscripțiile de interes istoric, interiorul bisericii și al chiliilor fiind tencuit și albit astfel, de parcă sihaștrii medievali ar fi trăit în plin veac XX. Cetatea moldovenească din secolul XVI a fost «conservată» făcându-se uz de blocuri noi de piatră, de beton contemporan și ciment marca 500. În consecință, monumentul și-a pierdut complet aspectul de edificiu vechi, semănând, mai degrabă, cu o construcție nouă neterminată. E firesc deci că turiștii nici nu-l percep ca monument. Același lucru poate fi spus și despre caravanserauri, băile orientale, biserica moldovenească, atelierile meșteșugărești și cuptoarele de ars ceramică³⁹. Despre atitudinea meșterilor de la combinat, continuă autorii, ne putem da seama și după modul cum „au adus la condiție” localul fostei biserici „Nașterea Maicii Domnului” de pe piscul Butucenilor. „Restaurat” inițial, edificiul a trebuit ulterior să fie reparat (în sensul deplin al cuvântului) în trei rânduri, înghițind o sumă enormă (aproape 100 de mii), ca până la urmă să fie dat uitării într-o stare deplorabilă⁴⁰ (lucrările de reparație și restaurare a acestei biserici, precizează Iulia Postică, au fost efectuate în anii 1976-1979, fiind apoi stopate pe parcurs de șapte ani, reluate în 1986 și finalizate în același an⁴¹).

Printre alte publicații importante apărute în presa republicană, în care a fost pusă problema protecției monumentelor din cadrul Rezervației de Stat „Orheiul Vechi”, a fost și o scrisoare deschisă adresată Ministerului Culturii al RSSM, Academiei de Științe a RSSM și Comitetului Executiv al Sovietului Raional Orhei de Deputați ai Norodului, publicată de un grup de jurnaliști de la redacția *Moldova socialistă* în ziarul cu același nume (4 septembrie 1987)⁴². Întrucât ziarul reprezenta, la acel moment, organul de presă al autorităților de partid și de stat din RSSM, articolul a avut o mare rezonanță în rândul publicului cititor, al oamenilor de știință și al intelectualilor din republică. În scrisoarea deschisă se menționa că, în pofida importanței istorice și culturale a complexului Orheiul Vechi, după adoptarea hotărârii din 1968, prin care acesta a fost declarat Rezervație de Stat și pe teritoriul lui urma să se organizeze un complex muzeal-turistic, „lucrurile, de fapt, nu s-au schimbat, monumentul nu e ocrotit, complexul nu există”⁴³. Semnatarii scrisorii își exprimă nedumerirea față de decizia anterioară a Ministerului Culturii prin care Muzeul Orheiul Vechi a fost comasat cu Muzeul Meșteșugurilor Artistice din Ivancea, dar care n-a făcut nicio aluzie cu privire la îngrijirea

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Iulia Postică, *Date din istoria muzeificării Orheiului Vechi*. În: *Tirageția. Istorie, muzeologie*. Serie nouă, vol. III, p. 351.

⁴² Cine va destrăma indiferența. Scrisoare deschisă... (Semnatari: I. Bătrânu, V. Coțofan, V. Ladaniuc, N. Pârțac, E. Roșcovan, V. Trofăilă, D. Țăra, S. Țăgârlaş). În: *Moldova socialistă*, 1987, 4 septembrie.

⁴³ *Ibidem*.

„comorii dintre Trebujeni și Butuceni”. Ba mai mult, în loc să întreprindă măsuri eficiente cu privire la crearea unui complex muzeal-turistic veritabil, cum se preconiza în decizia guvernului din 1968, în 1987 Ministerul Culturii, printr-o nouă decizie, declară Orheiul Vechi filială a Muzeului de Stat de Istorie, nou-creat, fapt prin care a fost diminuat statutul Rezervației de Stat, stabilit prin decizia de guvern din 1968. Referindu-se la rezultatul săpăturilor arheologice efectuate de către savanți pe teritoriul sitului, autorii scrisorii menționează: „Arheologii au descoperit, cică, peste 200 de construcții locative, administrative și de producție, care ar oglindi cât se poate de clar viața acestui mare centru cultural și economic. Dar unde-s ele? Cum au fost scoase la lumină, așa și au dispărut. Și iar ne întrebăm: dacă vechea grădiște a dispărut din cauza invaziilor, disparițiile de azi nu rezultă oare din atitudinea nepăsătoare a dumneavoastră și a savanților?... Și totuși ce e cu săpăturile? Ani în șir s-au efectuat după defectuosul principiu... al cantității «globale». Adică sapă, frate, cât mai mult! Dar nimeni, se pare, nu s-a gândit ce se va alege din aceste săpături... De conservare, restaurare, de crearea zonelor de protecție nimeni nu-și bătea capul... Astfel, săpăturile de investigație se transformau în săpături de distrugere... Săpăturile de distrugere continuă și în prezent. Adică după același stil, cu aceeași atitudine. E timpul să se înceteze orice săpături, până nu se va realiza conservarea celor deja descoperite”⁴⁴. Pledând pentru depășirea atitudinii de nepăsare și neglijență față de acest unic monument de istorie și cultură și chemând organele vizate să se pătrundă de sentimentul responsabilității față de soarta acestuia, autorii scrisorii își încheie demersul astfel: „Orheiul Vechi, o neprețuită comoară a plaiului nostru, ne cere azi socoteală tuturor. Dar, în primul rând, vă vizează pe dumneavoastră. Și va trebui să răspundeți – în fața trecutului, prezentului și viitorului. În fața unui popor”⁴⁵.

Scrisoarea deschisă a generat o întreagă discuție, care a durat timp de opt luni și la care au participat oameni de știință, arheologi și specialiști în domeniul protecției monumentelor, cele mai interesante opinii fiind inserate în paginile ziarului. Unii oameni de știință, în cadrul acestei polemici, au atras atenția asupra faptului că dacă explorările arheologice din cadrul Orheiului Vechi ar fi fost efectuate de la bun început la nivelul științific cuvenit, nu s-ar fi ruinat valorile trecutului istoric material în așa măsură, la efectuarea săpăturilor arheologice existând metode verificate de executare a lucrărilor astfel, încât să nu se aducă pagube irecuperabile monumentelor arheologice în ansamblu⁴⁶. În cadrul discuției a ieșit la iveală o problemă fundamentală legată de protecția vestigiilor arheologice din cadrul rezervației Orheiul Vechi, dar și a altor situri arheologice – lipsa unei structuri care s-ar fi ocupat în mod competent de conservarea și restaurarea unor monumente arheologice dezvelite. Secția de arheologie din cadrul Institutului de Istorie al AȘM, apoi a Institutului de Etnografie și Artă nu avea niciun fel de capa-

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ S. Melega, *Jocul de-a polemica*. În: *Moldova socialistă*, 1988, 15 aprilie.

cități de producție pentru efectuarea unor asemenea lucrări. După cum s-a menționat mai sus, Combinatul de restaurare, un departament special al Ministerului Culturii care executa toate lucrările de conservare și restaurare a monumentelor, inclusiv a celor arheologice, nu avea în componența sa arheologi. În realitate însă, asemenea lucrări, în ansamblu pe republică, au fost efectuate în proporții neînsemnate doar la „Orheiul Vechi”, și acelea sub orice nivel științific. În același timp, Ministerul Culturii, care avea obligația de a verifica calitatea lucrărilor efectuate la Orheiul Vechi, tot nu avea cum să o facă, întrucât, la fel, nu avea în schema sa de state niciun specialist arheolog. În cadrul discuției a fost abordată și chestiunea privind crearea în republică a unui institut de arheologie cu o puternică secție de construcție, capabilă să asigure realizarea unor lucrări arheologice de salvare la 200-300 de monumente anual. Necesitatea de creare a unui asemenea institut era determinată de unicitatea regiunii noastre, inegalabilă atât în Europa, cât și în Asia, după straturile ce țin de cultura materială a vechilor civilizații⁴⁷.

Toți participanții la discuție au menționat starea alarmantă care s-a creat în vederea ocrotirii complexului muzeal Orheiul Vechi, faptul că aici nu s-a efectuat, cu adevărat, nici conservarea, nici restaurarea construcțiilor descoperite în urma săpăturilor din ultimii 40 de ani, iar ceea ce s-a făcut a fost sub orice nivel, fapt care a adus daune irecuperabile sitului. S-a evidențiat și faptul că acest complex nu este amenajat conform cerințelor pentru a fi folosit în calitate de obiectiv turistic. Părerile s-au divizat doar în aprecierea faptului cine poartă răspundere pentru starea lamentabilă la care au ajuns vestigiile din cadrul Orheiului Vechi. Conform semnatarilor scrisorii deschise, responsabilitatea, în cazul de față, revine Ministerului Culturii al RSSM, Academiei de Științe și Comitetului Executiv Raional Orhei. În același timp, arheologul P. Bârnea, șeful expediției arheologice de la Orheiul Vechi, alți arheologi de la Academia de Științe a Moldovei (I. Borziciac, N. Chetraru, E. Iarovoi, A. Nudelman), câțiva arheologi din Odesa, care au participat la discuție (P. Varășkovski, A. Gudkova, A. Dobroliubski), cărora li s-a alăturat și cunoscutul arheolog V. Masson, profesor din Leningrad, susțineau că de ocrotirea Orheiului Vechi erau responsabili doar Ministerul Culturii al RSSM și Comitetul Executiv Raional Orhei, pe când misiunea arheologilor era numai de a studia monumentul prin săpături arheologice.

Istoricul-arheolog Ion Hâncu, care a făcut bilanțul discuției, a optat pentru creșterea responsabilității cercetătorilor-arheologi față de protecția monumentelor investigate prin săpături, precizând: „Trebuie să avem (cu toții) curajul să ne recunoaștem greșelile comise până acum și să facem în așa fel, ca ele să nu se mai repete. Din păcate, avem ce recunoaște și corecta. Resturile palatului pârcălabului au fost dezvelite, descoperite cu mari cheltuieli. Zidurile fundamentului acestei clădiri monumentale înalte de 3-4 metri rămânând în voia soartei, neconservate mulți ani la rând, s-au ruinat, s-au distrus, iar astăzi pe acel loc avem doar un

⁴⁷ E. Tcaciuc, *Vă arunc mânușa, colegi*. În: *Moldova socialistă*, 1988, 9 aprilie.

stâlp cu o inscripție, care ne informează că aici a fost palatul pârcălabului de Orhei. Aceeași soartă au avut-o și resturile unei băi din lunca râului Răut. Încetul cu încetul, se dărâmă și zidurile băii din sec. XIV de lângă podul de peste râul Răut. Soarta pieirii pentru muzeu au avut-o și multe alte resturi de construcții vechi, descoperite aici de către arheologi⁴⁸. Referindu-se la calitatea proastă a lucrărilor de conservare a vestigiilor din cadrul rezervației, Ion Hâncu consideră că acest fapt a fost cauzat nu numai de incompetența și neglijența persoanelor responsabile de la Combinatul de restaurare, ci și de lipsa de conlucrare dintre arheologi și restauratori, care la Orheiul Vechi a făcut să apară acolo niște mostre mizerabile, ce ne fac numai să roșim, niște garduri prăpădite în loc de ziduri medievale⁴⁹. În final, Ion Hâncu a susținut poziția semnatarilor scrisorii, afirmând că toate organizațiile vizate erau responsabile de starea deplorabilă a monumentului în conformitate cu articolele 9, 10 și 41 ale Legii RSSM cu privire la ocrotirea și folosirea monumentelor de istorie și cultură.

Cât privește poziția colegilor-arheologi, Domnia Sa scria următoarele: „Sunt nevoit să declar cu toată răspunderea: colegii mei de breaslă n-au dreptate din două puncte de vedere. Mai întâi de toate, articolul nr. 41 din Legea cu privire la ocrotirea și folosirea monumentelor istorice și de cultură prevede: «Organizația și cetățenii care efectuează cercetări arheologice sunt obligați să asigure integritatea (ocrotirea, păstrarea) monumentelor». În al doilea rând, «Orheiul Vechi» nu este un monument ordinar, ci unul cu statut de rezervație, un complex muzeal de importanță unică. De aceea, lucrările arheologice și de altă natură aici trebuie efectuate numai și numai în concordanță cu interesele rezervației”. La acestea, subliniază autorul, mai putem adăuga o chestiune de ordin moral: arheologul nu poate fi indiferent față de soarta obiectelor dezvelite, descoperite prin săpături. Conservarea acestora trebuie efectuată pe parcursul săpăturilor, pentru a nu se distruge, pe când restaurarea lor revine specialiștilor-restauratori, dar tot sub supravegherea arheologilor, fiindcă numai ei, cercetătorii, pot consulta științific aceste lucrări⁵⁰.

Articolele publicate în mass media, inclusiv discuția care a avut loc pe marginea scrisorii deschise cu titlul „Cine va destrăma indiferența”, au contribuit la sensibilizarea opiniei publice asupra problemelor legate de protecția și valorificarea vestigiilor din cadrul rezervației Orheiul Vechi, la conștientizarea faptului privind necesitatea întreprinderii unor măsuri cardinale în vederea soluționării problemelor rezervației. Totuși, publicațiile respective nu au reușit să destrame indiferența și iresponsabilitatea organelor executive locale privind protecția acestor monumente, fapt confirmat de informația apărută în același ziar la finele lunii martie 1988, în care se relatează despre un nou caz de încălcare flagrantă a legislației privind ocrotirea monumentelor, comis pe teritoriul Orheiului Vechi chiar în

⁴⁸ *Moldova socialistă*, 1988, 26 aprilie.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ I. Borziac, *Indiferență? Nu, crimă!* În: *Moldova socialistă*, 1988, 26 aprilie.

timpul când ziariștii, savanții și reprezentanții societății civile încercau să stabilească cine se face vinovat de soarta deplorabilă în care se află vestigiile din cadrul rezervației. „Pe la jumătatea lunii februarie, scria I. Borziac, șef al Secției arheologie a SOMICM, tocmai când discuția din presă se afla la apogeu, un detașament mecanizat de la Direcția Specializată de Construcții Rutiere nr. 15 din Orhei a deteriorat stratul cultural al monumentului pe o suprafață de cca 10 mii de metri pătrați. Sub cuțitele buldozerelor, ce finisau suprafața pentru a construi drumul spre podul de peste râul Răut, numai la o distanță de 150 de metri de sediul complexului muzeal, au fost răvășite și întinse pe câmp urme de bordeie medievale, ceramică, alte obiecte din stratul cultural. Lucrările au fost efectuate fără ca proiectul viitorului drum să fie coordonat cu organizațiile de resort – Academia de Științe a Republicii și Ministerul Culturii”⁵¹. Datorită intervenției participanților expediției arheologice slavo-moldovenești care lucra în apropiere, buldozerul a fost oprit, însă o bună parte din monumente au fost distruse. În urma săpăturilor efectuate pe urmele proaspete ale acestor distrugerii, au fost descoperite peste douăzeci de construcții locative și gospodărești din sec. al XIV-lea, pe jumătate distruse, în una din ele fiind descoperită o colecție unică de obiecte de uz casnic și meșteșugărești din fier, arme și alte obiecte ce reflectă modul de viață și îndelnicirile locuitorilor acestei urbe medievale moldovenești⁵².

La începutul anilor '90 ai secolului trecut, pe valul mișcării de renaștere națională în RSSM și al creșterii interesului opiniei publice față de moștenirea istorică și culturală a neamului, autoritățile statului din RSSM au fost nevoite să întreprindă măsuri palpabile privind îmbunătățirea protecției și valorificării vestigiilor trecutului. Sovietul Suprem al RSSM a adoptat, la 31 ianuarie 1991, Hotărârea nr. 470-XII⁵³, prin care a cerut guvernului republicii să elaboreze și să prezinte acestuia spre aprobare două programe de stat, unul privind orașul medieval Orhei și altul privind mănăstirea Căpriană, urmând ca asigurarea tehnico-materială și financiară a programelor să fie prevăzută începând cu anul 1991. În vederea realizării acestei hotărâri, în același an, la 11 septembrie 1991, Guvernul Republicii Moldova a adoptat Hotărârea nr. 506⁵⁴, care prevedea măsuri de realizare a ambelor programe de stat.

În cadrul programului „Orașul medieval Orhei”, alcătuit pentru o perioadă de opt ani (1991-1999), au fost prevăzute o serie de măsuri privind cercetarea, conservarea și restaurarea vestigiilor din cadrul rezervației naturale și construcția pe teritoriul ei a unui complex muzeal și cultural turistic, ceea ce nu s-a reușit în perioada precedentă, pentru executarea tuturor lucrărilor fiind prevăzute cheltuieli în valoare de peste 15 mil. de ruble. Programul prevedea efectuarea cercetărilor arheologice la o serie de vestigii din cadrul rezervației (monumentele

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Sovietskaia Moldavia*, 1988, 3 septembrie.

⁵³ Monitorul oficial al Republicii Moldova (Monitorul oficial...), 1991, nr. 3-5, art. 34.

⁵⁴ ANRM, f. 2848, inv. 38, d. 166, fila 66-74.

din epoca bronzului, cetățuia getică de la Butuceni, cetățuia și așezarea getică de la Mașcăuți, așezarea de la „Peștera”, așezarea medievală timpurie, fundația Palatului pârcălabului, valurile medievale de apărare, fundațiile băilor medievale, mănăstirile rupestre și necropolele orașului medieval). Se preconiza, de asemenea, efectuarea cercetărilor speleologice, a cercetărilor legate de clasarea și studierea monumentelor de arhitectură populară și de creație artistică tradițională din zona cursului superior al râului Răut, dar și studierea monumentelor naturii din zona ansamblului cultural-turistic și a cursului superior al râului Răut.

Erau prevăzute proiectarea unor lucrări de prerestaurare, conservare și regenerare la cetățuia getică din sec. V-III î.e.n. și mănăstirea rupestră din sec. al XVII-lea, lucrări de conservare la Palatul pârcălabului, la sectoare din moschee și soclul minaretului, baia de tip oriental (I și II), cetatea moldovenească, sec. al XV-lea, caravanseraiurile I și II și citadela medievală, precum și lucrări de restaurare la mănăstirea rupestră amintită din sec. al XVII-lea și la mănăstirea rupestră „Bosie”. Se preconizau măsuri legate de amenajarea teritoriului satelor Ivancea, Brănești, Butuceni, Morovaia și Trebujeni, situate pe traseele turistice ale complexului Orheiul Vechi, construcția în cadrul complexului a două case de locuit, a câte două apartamente fiecare, a unui bloc administrativ cu sală de expoziție, a unor ateliere pentru artizanat, a drumului pavat cu cărămidă din clincher, a unui camping, a unui hotel cu 100 de locuri și a două belvederi.

S-au plănuțit, de asemenea, măsuri legate de pregătirea în cadrul Universității de Stat din Moldova a specialiștilor arheologi și muzeografi și a specialiștilor-restauratori (câte cinci specialiști anual), conform contractelor încheiate între Ministerul Culturii al Republicii Moldova și centre de restaurare din România, Ucraina și Federația Rusă. Au fost vizate și acțiuni legate de pregătirea și publicarea unor ghiduri, pliante, albume, broșuri de popularizare și informații științifice despre complexul muzeal-turistic respectiv ș.a.⁵⁵

Din păcate, conjunctura social-politică nefavorabilă care s-a creat după destrămarea imperiului sovietic și declararea independenței Republicii Moldova, soldată cu declanșarea conflictului armat în partea stângă a Nistrului și înrăutățirea situației economice legate de tranziția la economia de piață, au zădărnicit eforturile de realizare a acestui program, ca și a altor programe de acest gen, legate de protecția și valorificarea patrimoniului cultural al Republicii Moldova. După cum menționează cercetătoarea Iulia Postică, referindu-se la acest subiect, „în practică, planul a fost realizat într-o măsură foarte mică, rezumându-se doar la aspectele ce țin de cercetare”⁵⁶. În baza acestei hotărâri, printr-o decizie a Ministerului Culturii din același an, situl Orheiul Vechi a devenit din nou instituție independentă cu titlul Complexul muzeal „Orașul medieval Orhei”, fără însă a fi anulat conceptul de Rezervație de Stat Orheiul

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Iulia Postică, *op. cit.*, p. 345.

Vechi, care și-a păstrat puterea legală până la promulgarea Legii din 2008, ce are la bază un nou concept al sitului Orheiul Vechi.

Odată cu destrămarea gospodăriei colective, deținătoare a teritoriilor aflate în cadrul rezervației și cu trecerea pământurilor în proprietatea privată a sătenilor, a dispărut principalul agent economic care de mai multe ori a fost implicat în activități neautorizate, soldate cu deteriorări sau distrugeri ale unor vestigii din Orheiul Vechi. În schimb, a apărut un nou factor, care a favorizat anumite încălcări ale legislației privind protecția vestigiilor pe teritoriul sitului. Astfel, pe valul revenirii la valorile creștine și al creșterii numărului comunităților religioase ortodoxe, în anul 1996, câțiva călugări pun stăpânire în mod neautorizat pe biserica rupestră „Peștera” și întemeiază aici o comunitate monahală. În următorul an, încep lucrări neautorizate în interiorul bisericii, efectuate de către călugări, în timpul cărora sunt cauzate importante prejudicii monumentului. Lucrările au continuat și în anii 1998-2001, iar intervenția Ministerului Culturii și a specialiștilor n-a fost luată în considerare⁵⁷. Pe lângă intervențiile și lucrările neautorizate, efectuate în cadrul sitului, călugării au utilizat și materiale de construcție pretins moderne, care afectează autenticitatea și valoarea patrimonială a sitului, una dintre intervenții fiind instalarea geamurilor termopan la mănăstirea săpată în stâncă și construirea unor scări din ciment către ea. Nerespectarea normelor de protejare a patrimoniului din partea comunității respective s-a manifestat și prin efectuarea ulterioară a unor construcții neautorizate pe teritoriul mănăstirii „Adormirea Maicii Domnului” de pe vârful stâncii și improvizarea unei parcuri chiar pe un sanctuar antic⁵⁸.

Neîndeplinirea de către autoritățile Republicii Moldova a programului de stat „Orașul medieval Orhei”, adoptat în septembrie 1991, și degradarea în continuare a vestigiilor în cadrul complexului muzeal-turistic au determinat faptul ca problema protecției monumentelor din cadrul sitului să fie pusă la ordinea zilei mai multor guverne care s-au succedat la cârma Republicii Moldova. În condițiile ameliorării relative a situației social-economice din țară, Guvernul Republicii Moldova a adoptat, la 10 decembrie 2001, Hotărârea nr. 1378⁵⁹, care prevedea o serie de acțiuni în scopul stopării procesului de degradare a monumentelor, ansamblurilor și siturilor istorice din cadrul rezervației. Programul de acțiuni aprobat prin hotărâre a pus în fața mai multor organe de stat sarcina de a delimita terenurile cu monumente istorico-culturale și zonele de protecție a acestora, pentru a fi prezentate guvernului spre examinare în scopul atribuirii lor în gestiunea complexului muzeal. Hotărârea prevedea alocarea a circa 695 de mii de lei pentru

⁵⁷ *Ibidem*, p. 348.

⁵⁸ Jurnal.md/Rezervația cultural-naturală „Orheiul Vechi” riscă să nu fie acceptată în lista UNESCO din cauza construcțiilor neautorizate apărute în zonă, 29 mai 2017, accesat la 05.08.2018.

⁵⁹ Hotărârea Guvernului Republicii Moldova din 10 decembrie 2001 nr. 1378 *Cu privire la acțiunile prioritare de salvagardare a monumentelor istorico-culturale din complexul muzeal Orașul medieval Orhei* (Monitorul Oficial..., 2001, nr. 155-157, artic. 1428).

răscumpărarea de către stat a terenurilor cu vestigii arheologice de importanță deosebită care se referă la istoria orașului medieval Orhei, aflate în acel moment în proprietatea privată a localnicilor pentru a fi transmise în gestiunea acestuia. Ministerul Culturii și alte organe de resort urmau să prevadă în proiectele lor investiționale pentru anii 2002-2004 mijloace financiare în valoare de 1,5 mil. de lei pentru realizarea lucrărilor de consolidare și restaurare a mănăstirilor rupestre „Peștera” și „Bosie”, a bisericii „Nașterea Maicii Domnului” și de edificare a Sălii de expoziție a sitului. În fața unor instituții a fost pusă sarcina de a examina statutul juridic în cadrul complexului muzeal al comunității monahale ortodoxe, fiind instituite și două posturi de poliție pentru asigurarea pazei complexului.

În completarea hotărârii precedente, la 21 aprilie 2003, guvernul adoptă o nouă hotărâre (nr. 476)⁶⁰, prin care se atribuiau în folosința Complexului muzeal Orașul medieval Orhei 123,78 hectare de terenuri proprietate publică a statului din extravilanul comunei Trebujeni, raionul Orhei, anterior, prin decizia Consiliului comunei Trebujeni, fiind transmise în folosința complexului muzeal 61,34 hectare de terenuri proprietate publică a acestei unități administrativ-teritoriale. S-a stabilit, de asemenea, că complexul muzeal Orașul medieval Orhei beneficiază de prioritate la răscumpărarea terenurilor proprietate privată cu vestigii arheologice de importanță deosebită incluse în perimetrul său (66,6 hectare).

Pe lângă măsurile întreprinse de guvernare, în anii 2000, grație implicării mai active a comunității științifice, în special a arheologilor de la Universitatea Liberă Internațională din Moldova, Universitatea de Stat din Moldova și Universitatea Pedagogică „Ion Creangă” și a unor organizații nonguvernamentale, precum Centrul de Cercetări Arheologice din Republica Moldova și Asociația Națională a Tinerilor Istorici din Republica Moldova, au fost elaborate mai multe proiecte educaționale, de cercetare și de valorificare a monumentelor din cadrul sitului. Prin intermediul unui asemenea proiect, asumat și de Ministerul Culturii al Republicii Moldova și cu susținerea financiară a Departamentului de Stat al SUA și a Fundației Soros-Moldova, în anii 2002-2003 a fost edificat Centrul expozițional Orheiul Vechi (responsabil Gh. Postică)⁶¹, fiind promovată și ideea includerii sitului „Orheiul Vechi” în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO.

Procedura de nominalizare a sitului Orheiul Vechi pentru înscriere în Lista Patrimoniului Mondial s-a declanșat în anul 2005 ca urmare a vizitei la Chișinău a directorului general al UNESCO Kōichirō Matsuura și a discuțiilor cu oficialitățile de stat ale Republicii Moldova. În 2006, menționează Iulia Postică, „la solicitarea Ministerului Culturii și Turismului, un grup de cercetători condus de Gheorghe Postică, cu sprijinul PNUD-Moldova, a elaborat dosarele obiectivelor de patrimoniu cultural și natural din cadrul complexului Orheiul

⁶⁰ Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 476 din 21 aprilie 2003 *Cu privire la atribuirea unor terenuri Complexului muzeal Orașul Medieval Orhei* (Monitorul Oficial..., 2003, nr. 77-79, artic. 504).

⁶¹ Iulia Postică, *op. cit.*, p. 346, 349.

Vechi, iar în anul 2007, cu sprijinul UNESCO a fost elaborat Dosarul de nominalizare a Peisajului cultural Orheiul Vechi pentru lista Patrimoniului Mondial. Astfel, pentru Orheiul Vechi, în corespundere cu principiile UNESCO, s-a propus un concept patrimonial nou – cel de peisaj cultural – un concept care reunește în sine obiective ale patrimoniului cultural și natural deopotrivă⁶². În 2008, în Moldova au venit reprezentanți ai UNESCO, care au expertizat patrimoniul cultural și natural din cadrul complexului Orheiul Vechi. Potrivit viceministrului Culturii, Gheorghe Postică, principalul autor al dosarului, misiunea de experți internaționali care a vizitat complexul Orheiul Vechi în 2008 a avut obiecții la ambele criterii, cele mai multe însă au fost la cel natural. „Ei au niște viziuni foarte stricte, drastice, față de criteriul natural. E foarte greu să demonstrezi că din punct de vedere natural locul este unic”⁶³. Printre obiecțiile experților la compartimentul asigurarea protecției și valorificării obiectivului înaintat spre nominalizare, s-a menționat lipsa unui statut juridic și a regulamentului de funcționare a acestuia, a planului de management și de dezvoltare turistică, dar și nerespectarea în mai multe cazuri a normelor internaționale de protejare a patrimoniului cultural⁶⁴. Ca să nu fie respins dosarul, caz în care Moldova ar fi pierdut șansa să înscrie monumentul în lista Patrimoniului Mondial, autoritățile l-au retras pentru a-l îmbunătăți.

Având la bază concepția formulată în dosarul „Peisajul cultural Orheiul Vechi”, depus pentru nominalizare în lista Patrimoniului Mondial UNESCO și în contextul sugestiilor formulate de reprezentanții acestei organizații în cadrul expertizei sitului, la 4 decembrie 2008, Parlamentul Republicii Moldova a adoptat *Legea privind constituirea Rezervației cultural-naturale Orheiul Vechi*⁶⁵, iar guvernul a emis Hotărârea nr. 228 din 23 martie 2009 cu aceeași denumire⁶⁶, documente care prevedeau reorganizarea Complexului Muzeal Orheiul Vechi și constituirea în baza lui a instituției publice Rezervația cultural-naturală Orheiul Vechi, fiind aprobat Regulamentul de organizare și funcționare a acesteia, dar și planul hotarelor și al Zonei de protecție ale rezervației. În conformitate cu hotărârea numită, Ministerul Culturii, în colaborare cu alte ministere și departamente, urma să elaboreze și să prezinte guvernului republicii în trei luni, spre aprobare, mai multe documente, inclusiv Strategia de dezvoltare, Planul de management, Planul de urbanism și de amenajare a teritoriului și Strategia privind valorificarea turistică a rezervației. Dar guvernul stabilit în Republica Moldova după eveni-

⁶² *Ibidem*, p. 346.

⁶³ Ce șanse are Orheiul Vechi să fie inclus în Patrimoniul Mondial UNESCO? 28.01.2015 V. Basiul (<https://www.europalibera.org/a/26817957.html>, accesat la 05.08.2018).

⁶⁴ Lista UNESCO fără Orheiul Vechi. În: *Jurnal de Chișinău*, 3 august 2010; /adevarul.ro/moldova/actualitate/ultima-sansa-orheiul-vechi-ajunga-lista-unesco-1; Ce șanse are Orheiul Vechi să fie inclus în Patrimoniul Mondial UNESCO? 28.01. 2015 V. Basiul (<https://www.europalibera.org/a/26817957.html>, accesat la 05.08.2018).

⁶⁵ Monitorul oficial..., 2009, nr. 1-2, art. 4.

⁶⁶ *Ibidem*.

mentele din aprilie 2009 a amânat, pentru o anumită perioadă de timp, examinarea acestor chestiuni.

Între timp, Ministerul Culturii a continuat să lucreze la dosar. Ținând cont de obiecțiile expuse în cadrul expertizei precedente, accentul principal a fost pus pe elementele care scot în evidență unicitatea factorului cultural în cadrul rezervației (factorul natural, mediul ambiant, fiind ca un fundal pentru factorul cultural)⁶⁷. Îmbunătățit și reconceptualizat, dosarul⁶⁸ a fost transmis spre examinare Centrului Mondial al Patrimoniului UNESCO la începutul anului 2015 cu titlul Peisajul Arheologic Orheiul Vechi. Conceptul Peisajului Arheologic Orheiul Vechi, în formatul propus, se axează pe o viziune nouă de analiză și prezentare a patrimoniului arheologic din zona centrală a Rezervației cultural-naturale Orheiul Vechi, care este în același timp și parte componentă a Parcului Național Orhei. În dosar sunt propuse spre nominalizare obiectivele siturilor arheologice „Peștera” (= Orheiul Vechi), „Butuceni” și „Mașcăuți”, care cuprind vestigiile arheologice a 23 de așezări străvechi dateate începând cu epoca paleoliticului superior (circa 30-20 de mii de ani î.H.) până în epoca modernă⁶⁹. Totodată, noul guvern, instalat în ianuarie 2015, și-a asumat realizarea unui amplu plan de îmbunătățire a managementului Peisajului Arheologic și al Rezervației cultural-naturale Orheiul Vechi, precum și de promovare a acestuia pe plan internațional⁷⁰.

În conformitate cu cerințele UNESCO privind protejerea și valorificarea patrimoniului cultural, Guvernul Republicii Moldova a adoptat Hotărârea nr. 719 din 6 iunie 2016⁷¹, prin care Ministerul Culturii și alte organe de resort din republică au fost chemate să prezinte guvernului, spre aprobare, documente de același gen ca și în hotărârea precedentă, racordate la noua perioadă (Strategia de dezvoltare și Planul de management al rezervației, Planul de urbanism și de

⁶⁷ Lucrul la dosar, în ultimii ani, a fost realizat de către prof. univ., dr. hab. Gheorghe Postică, viceministru al Culturii, și conf. univ. dr. Valeriu Cavruc, directorul general al Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni, România, consultanța științifică internațională fiind asigurată de către prof. dr. Douglas Comer, copreședinte și expert al Comitetului Științific Internațional pentru Managementul Patrimoniului Arheologic – ICOMOS, cu sprijinul financiar al Ambasadei SUA în Republica Moldova ([https://unimedia.info/.../peisajul-arheologic-orheiul-vechi-ar-putea-fi-inclus-in-lista Patrimoniului Mondial](https://unimedia.info/.../peisajul-arheologic-orheiul-vechi-ar-putea-fi-inclus-in-lista-Patrimoniului-Mondial)), accesat la 05.08.2018.

⁶⁸ Dosarul „Peisajul Arheologic Orheiul Vechi” reprezintă o cercetare științifică fundamentală-aplicativă, cu o anexă documentară desfășurată referitoare la obiectivul de patrimoniu, elaborat în conformitate cu criteriile stabilite de Ghidul Operațional UNESCO. Dosarul cuprinde 575 de pagini, inclusiv 203 planșe grafice și fotografice. Este structurat în 6 capitole de bază, 2 capitole secundare și 12 anexe cu copii de documente ([https://unimedia.info/.../peisajul-arheologic-orheiul-vechi-ar-putea-fi-inclus-in-lista patrimoniul](https://unimedia.info/.../peisajul-arheologic-orheiul-vechi-ar-putea-fi-inclus-in-lista-patrimoniul)), accesat la 05.08.2018).

⁶⁹ [https://unimedia.info/.../peisajul-arheologic-orheiul-vechi-ar-putea-fi-inclus-in-lista patrimoniul](https://unimedia.info/.../peisajul-arheologic-orheiul-vechi-ar-putea-fi-inclus-in-lista-patrimoniul), accesat la 05.08.2018.

⁷⁰ diez.md/.../rezervatia-orheiul-vechi-urmeaza-sa-fie-inscrisa-lista-unesco-a-patrimoniul (16-45, 18 aprilie 2015, autor: Eugenia Tataru), accesat la 05.08.2018.

⁷¹ Hotărârea Guvernului Republicii Moldova nr. 719 din 6 iunie 2016 *Cu privire la măsurile de protejare și valorificare a Rezervației cultural-naturale „Orheiul Vechi”* (Monitorul oficial..., 2016, nr. 157-162, art. nr. 781).

amenajare a teritoriului și Strategia privind dezvoltarea turismului în rezervație), dar și altele noi: Planul de management al Peisajului Arheologic Orheiul Vechi, nominalizat pentru Lista Patrimoniului Mondial UNESCO, Programul de monitorizare, analiză și evidență a stării de conservare și protejare a patrimoniului din cadrul rezervației, Programul de conservare și restaurare a obiectelor de patrimoniu cultural din cadrul acesteia și un Program de reabilitare ecologică și peisajeră a Rezervației cultural-naturale Orheiul Vechi. Un punct special al hotărârii prevedea efectuarea unei analize a condițiilor în care are loc folosirea, exploatarea și protejarea de către comunitatea monahală din Butuceni a bunurilor cu statut de monument: biserica „Nașterea Maicii Domnului”, schitul rupestre „Peștera” și spațiul cetății getice „Butuceni”. În acest context urmau să fie elaborate măsuri privind soluționarea problemelor de drept existente, cu fortificarea capacității de protejare a acestor bunuri de patrimoniu cultural național, inclusiv prin încheierea unui contract de folosință și protejare. În aprilie 2016, a fost semnat Memorandumul dintre Ministerul Culturii, Agenția Turismului și Proiectul de Competitivitate finanțat de Agenția Statelor Unite pentru Dezvoltare Internațională (USAID) privind asistența oferită în vederea susținerii dezvoltării Rezervației cultural-naturale „Orheiul Vechi” și promovarea acesteia ca destinație turistică în perioada 2016-2017⁷².

În pofida eforturilor depuse, până în prezent Peisajul Arheologic Orheiul Vechi nu a fost nominalizat în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO. În mod normal, afirma Gh. Postică la începutul anului 2015, „examinarea dosarului ar trebui să dureze circa un an și jumătate, la vară sau la toamnă urmând să vină în Republica Moldova o misiune de experți internaționali care să examineze situația la fața locului”, accentuând, în același timp, că anume la capitolul protejare/conservare ar putea apărea surprize⁷³. După trecerea acestei etape, dosarul urma să fie examinat de către Comitetul Interguvernamental pentru Protejarea Patrimoniului Mondial UNESCO, în scopul luării deciziei finale privind includerea Peisajului Arheologic „Orheiul Vechi” în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO. În martie 2018, în cadrul unei întrevederi a Ministrului Educației, Culturii și Cercetării Republicii Moldova, Monica Babuc, cu Mechtild Rössler, director general adjunct pentru Cultură al UNESCO, care a avut loc la Paris, oficialul moldovean a reiterat angajamentul ferm al Guvernului Republicii Moldova de a promova Peisajul Arheologic Orheiul Vechi în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO, dând asigurări că Ministerul Educației, Culturii și Cercetării depune toate eforturile necesare în scopul consolidării capacității de protejare a acestuia. În acest sens, reprezentantul UNESCO a exprimat disponibilitatea de a acorda asistența și expertiza necesară pentru a avansa în promovarea dosarului, subliniind, totodată,

⁷² Orheianca.EU/ Orheiul Vechi – susținut de USAID pentru a fi inclus în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO, accesat la 05.08.2018.

⁷³ Ce șanse are Orheiul Vechi să fie inclus în Patrimoniul Mondial UNESCO? 28 ianuarie 2015. Valentina Basiul (<https://www.europalibera.org/a/26817957.html>), accesat la 05.08.2018.

oportunitatea organizării unei conferințe regionale la Chișinău cu tematica sitului arheologic Orheiul Vechi, cu participarea experților în domeniu din regiune și din cadrul UNESCO⁷⁴.

În concluzie, vom menționa că complexul arheologic Orheiul Vechi, un remarcabil monument de istorie și cultură din Moldova de la Est de Prut, încadrat într-un peisaj natural excepțional, nu s-a bucurat de atenția cuvenită din partea autorităților din Moldova sovietică. În anul 1968, situl a fost proclamat rezervație de stat cu regim special de protecție. Dar în anii care au urmat, acțiunile preconizate privind crearea și funcționarea Complexului muzeal-turistic Orheiul Vechi, în marea lor parte, nu au fost realizate. Vestigiile descoperite în urma săpăturilor efectuate în decurs de mai multe decenii nu au fost conservate și restaurate la timp sau asemenea lucrări au fost executate necorespunzător, fapt care a condus la degradarea și diminuarea valorii cultural-istorice a acestora. O parte din vestigii au fost deteriorate ori distruse în urma unor lucrări neautorizate efectuate pe teritoriul sitului de către unii agenți economici. După proclamarea independenței Republicii Moldova, guvernul a aprobat Programul de stat „Orașul medieval Orhei”, care prevedea o serie de măsuri privind cercetarea, conservarea și restaurarea vestigiilor din cadrul sitului și construcția pe teritoriul lui a unui complex muzeal-turistic, ceea ce nu s-a reușit în perioada precedentă. Însă conjunctura social-politică nefavorabilă din anii ce au urmat, declanșarea conflictului armat în partea stângă a Nistrului și înrăutățirea situației economice, odată cu tranziția la economia de piață, nu au permis realizarea acestui program. În ultimii ani, autoritățile din Republica Moldova au întreprins anumite măsuri privind protejarea și valorificarea patrimoniului cultural din cadrul sitului Orheiul Vechi, eforturile fiind concentrate, în special, asupra pregătirii și promovării dosarului Peisajul Arheologic Orheiul Vechi pentru nominalizare în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO. În acest context au fost adoptate *Legea privind constituirea Rezervației culturale-naturale Orheiul Vechi* (2008) și o hotărâre de guvern (2016), în care este prevăzută elaborarea unei strategii de dezvoltare a rezervației, a planului de management al Peisajului Arheologic Orheiul Vechi, a unei strategii privind dezvoltarea turismului, a unui program de conservare și restaurare a obiectelor de patrimoniu și alte documente importante, realizarea cărora ar putea contribui la transformarea sitului arheologic Orheiul Vechi într-un adevărat centru cultural și turistic din Republica Moldova și nu numai.

⁷⁴ UNESCO va promova zona turistică Orheiul Vechi și subliniază oportunitatea organizării unei conferințe regionale la Chișinău. (<https://www.publika.md> › Știri › Actualitate), accesat la 05.08.2018.

DOCUMENTAR

Alina Felea*, Larisa Svetlicinâi**

DOCUMENTE PRIVITOARE LA FAPTE IMORALE DIN SOCIETATEA MOLDOVENEASCĂ (ÎNCEPUTUL SEC. AL XIX-LEA)

Documentele depozitate în fondurile arhivelor rămân a fi o sursă constantă pentru studierea problemelor economice, sociale și politice atât din istoria Țării Moldovei, cât și pentru cercetarea problemelor de evoluție a Basarabiei. O bună parte a acestor documente, rămase în afara atenției cercetătorilor, țin de aspectele cotidiene ale vieții, inclusiv de viața privată. Până în prezent lipsesc culegeri de documente care ar reflecta problemele de relații interpersonale, de comportament, de atitudini privind viața intimă în familie etc. Publicarea unor astfel de documente ar conduce la elaborarea unor studii și articole referitoare la imaginea vieții de familie, cu toate problemele, bucuriile și grijile cotidiene și ar deschide noi perspective de cercetare. În această categorie de documente se înscriu și cele cu referire la devierile morale din punctul de vedere al societății.

În Țările Române, țări cu tradiție ortodoxă, cu principii morale ghidate de Sfânta Scriptură, trăinicia familiei și respectarea sfințeniei acesteia ocupau unul dintre primele locuri. De aceea, pe parcursul întregului Ev Mediu, dar și în Epoca Modernă, societatea condamna relațiile extraconjugale, fiind dură în aprecieri și pedepse față de relațiile de *adulter*¹. Prin adulter se subînțelege încălcarea sfințeniei căsătoriei în urma legăturii sexuale extraconjugale cu o persoană căsătorită sau necăsătorită, indiferent de faptul dacă această legătură a fost o singură dată sau este permanentă².

* **Alina Felea**, doctor în istorie, cercetător științific superior, Institutul de Istorie.

** **Larisa Svetlicinâi**, cercetător științific, Institutul de Istorie.

¹ M.M. Székely, *Structuri de familie în societatea medievală moldovenească*. În: Arhiva Genealogică, IV (IX), nr. 1-2 (Iași 1997), p. 16; M. Cazacu, *La famille et statut de la femme en Moldavie*. În: Revista de istorie socială II-III (1997-1998), 1999, p. 12; C. Ghițulescu, *Familie și societate în Țara Românească (secolul al XVII-lea)*. În: Studii și materiale de istorie medie XX, 2002, p. 110-113. Zabolotnaia Lilia, *Femeia în relațiile de familie din Țara Moldovei în contextul european până la începutul sec. al XVIII-lea (Căsătorie, logodnă, divorț)*, Chișinău, 2011, p.188.

² S. Bolovan, I. Bolovan, *Contribuții privind divorțialitatea în Transilvania la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX*. În: *Studii de demografie istorică (secolele XVII-XXI)* (coord. C. Pădureanu, I. Bolovan). Arad, 2010.

Din punctul de vedere al Bisericii Ortodoxe, adulterul este considerat un mare păcat „Oricine va lăsa pe femeia sa, în afară de pricina de desfrânare, o face să săvârșească adulter, și cine va lua pe cea lăsată săvârșește adulter” (Matei 5, 32), „Fugiti de curvie! Orice pacat pe care îl face omul, este în afară de trup, dar cine curvește într-al său trup păcătuiește. Oare nu știți că trupul vostru este biserica Duhului Sfânt, care locuiește întru voi și pe care l-ați primit de la Dumnezeu?” (I Cor. 6,18-19), susținând că „Curvarii, împaratia lui Dumnezeu, nu o vor vedea” (I Cor. 6,9-10; Gal. 5,19-21; Efes. 5,5; Apoc. 21,8).

Adulterul se încadra în infracțiunile contra familiei³ și se pedepsea conform pravilelor: „Căsarii să vor împărți de femeile sale pentru preacurvie; și cum ieste dat bărbatului să-și lase muierea, când o va găsi făcând preacurvie, așa ieste dat și muierii să-și lase bărbatul, când va curvi cu altă muieră măritată, sau fată, sau și altă muieră fie ce fel va fi”, ...,Preacurvia de-are fi de față, de-are fi pre ascuns, pentru caria va goni bărbatul pre muieră-ș din casă, sau muieră de va fugi singură de bună voia ei: pre aceștia de pururi pravila-i smintește și nu-i lasă să se împreună iarăși și să lăcuiască într-un loc”⁴.

Deși adulterul constituia un motiv canonic de divorț și comunitatea tradițională românească privea negativ adulterul, iar femeia învinuită de adulter urma să suporte o atitudine negativistă din partea membrilor comunității în care locuia, în același timp, autoritățile ecleziastice făceau tot posibilul pentru a păstra familia, cautând diferite motive și argumente pentru a împiedica divorțul, deoarece se distrugau fundamentele mentale de indispensabilitate a familiei.

Documentele anexate, identificate în Fondurile Arhivei Regionale Cernăuți și Arhivei Naționale a Republicii Moldova, prezintă două cazuri referitoare la problema încălcării fidelității conjugale, reflectând atât atitudinea societății, cât și procedura de cercetare a acestor abateri morale.

Primul caz este adresarea vornicului satului Rusii-Moldovița către autorități, prin care roagă, împreună cu alți săteni, să fie trimisă o persoană oficială pentru a cerceta starea morală a unor consăteni, învinuiți de infidelitate, deoarece nici preotul satului nu poate „dezredecina” răul.

Al doilea caz, reflectat în documentele 2-4 din Anexă, este cel al soților Apostol Șveț și Ileana Vasileva. La 15 februarie 1813 către Dimitrie, vicarul Chișinăului, episcopul Benderului și Akkermanului, se adresează locuitorul Rașcovului Apostol Șveț cu cerere de divorț. Reclamantul susține că în septembrie 1812 s-a căsătorit cu locuitoarea orașului Bender, văduva Ileana Vasileva, care dădându-se în preacurvie, a fost prinsă de nenumărate ori în flagrant. Soțul a încercat în repetate rânduri s-o îndrepte pe calea dreaptă, dar fără succes. A ajuns să fie urât de soție, care a vrut să-l otrăvească⁵. La 16 decembrie 1813 Dicasteria Exarhală

³ *Istoria dreptului românesc*, Volumul II, Partea I, București, p. 323.

⁴ *Carte românească de învățătură (1646)*, Ediție critică, condusă de acad. Andrei Rădulescu, București, 1961, p.114.

⁵ ANRM, F.205, inv.1, d.305, f.1.

Chișinău se adresează blagocinului Benderului, protoiereu Ștefan Șamraevschi, să efectueze cercetări în cazul soților Șveț și să dea răspuns la următoarele întrebări: 1. Când s-a căsătorit Apostos Șveț cu numita soție și câți ani au locuit împreună?; 2. Dacă este adevărat că soția „preacurvea” și dorea să-l otrăvească, cu ce și când?; 3. Ce comportament au soții și câți ani au?; 4. Martorii urmează să depună depoziii sub jurământ. Dar după 16 decembrie 1813, protoiereul Șamraevschi comunică că soții n-au fost găsiți.

În continuare, vor fi prezentate cele patru documente care se referă la începutul sec. al XIX-lea și reflectă încercările comunității și autorităților de a împiedica comportamentul amoral al unor indivizi.

Anexă:

Documentul 1. f/d⁶. Vasile Cuțul, vornicul satului Rusii-Moldovița, împreună cu alți săteni adresează rugămintea de a se trimite o autoritate pentru a cerceta un caz de adulter

Noi, satul Rusii-Moldovița, am dat această mărturie nostra la mâna Aniții, fata lui Cotlaru den Nadvorna, care au vinit după legiuit bărbat, anume Mihal Tcaci, și Mihal Tcaciul să țină cu streina femeia a lue Ieremia Galușca, anume Caterina, și legiuita Anița lui urăta, și mai multe fărădelegele să află la sat nostru și preutu nu poate dezredecina, care femeia lasă pe bărbat aice se află la Moldovița, iar bărbat pe femeia. Pintru care lucru ne rugămă milii mării sale domnului auditoră, ca se trimete la satu nostru cercatura, ca se înceteze a mânpe pe Dumnezeu și să aghesi mai mulță călcătoră de lege.

Eu, Vasile Cuțul, vornic Rusii-Moldoviții

Eu, Andrie Drutca, giurat

Eu, Iacobă Drutca

Eu, Ivan, Midacă

Iar mai gios iscăliții mărturisim precum de 26 ani Mihal Tcaci cu Catri-na lui Ieremie Galușca dă ține. Acestii legiuitie femei, anume Aniții, vre să de împecăciune

Arhiva Regională Cernăuți. F. 1023, R.1, D.52, p. 22. Original

Documentul 2. 1813 februarie 15. Cererea de divorț a locuitorului orașelului Rașcov Apostol Șveț

Великому Господину Преосвященнейшему Димитрию Епископу Бендерскому и Аккерманскому Викарию митрополии Кишиневская и ордена Святыя Анны перваго класса кавалеру

Сороцкаго цынута местечка Рашкова поселянина Апостола Швеца

Прошение

Прошлого 1812 года в сентябре месяце женился я города Бендере на

⁶ Lipsește data documentului

вдовой тамошней жительке Иляны Васильевой которая со мною с неделю пожил согласно но после вдавшись столь в блудодеяние что я и сам се заставлял на сем деле и так меня возненавидела что несколько разов хотела меня отравить и хотя я ея сам собою и чрез людей уговаривал но она не только от тех своих скверных дел не престаёт но еще и пуще безчинствует о чем могут посвидельствовать многие Бендерские жители по чему видя я что она и вперед не будет со мною жить вашего преосвященства всемилейше прошу по вышеписанному обстоятельством: приказать кому заблагоразсудит о сем разследование учинить и меня от онаго брака оставить свободным о сем просить.

Февраля, дня, 1813 года

Апостол Швец

Supra:

1813-го года февраля 15-го дня. Дикастерия учинить в сей прозьбе законным порядком исследование и учинить потом же заключение и будут оные представить ко мне на разсмотрение. Д.Е. Б и Ак.

Arhiva Națională a Republicii Moldova, F. 205, inv. 1, d. 305, f.1

Documentul 3. 1813 decembrie 16. Ordinul Dicasteriei Exarhale a Chișinăului către blagocinul Benderului protoiereul Ștefan Șamraevschii de a efectua cercetări pe marginea cererii de divorț a locuitorului orașelului Rașcov Apostol Șveț

Указ Его Императорского Величества: Самодержца Всероссийского из Кишиневской Ексаршеской Духовной Дикастерии, Бендерскому Благодичну Протоерею Стефану Шамраевскому. По прошению живущаго Сороцкаго цынута в местечке Рашков, поселянина Апостола Шевца, коим просит разсторгнуть брак с женою Его Бендерскою жителькою Иляною Васильевою, которая бывши вдовою, 1812-го года в сентябре месяце, вышла за просителя в замужество и пожив с ним неделю, начала прелюбодействовать, на котором он и сам ея видал, и возненавидя его несколько разов имела намерение его отравить, о чем во свидетельство ссылается он на многих Бендерских жителей; после каковых поступков он се оставил сия Дикастерия на основании резолюции его Преосвященства Епископа Бендерской и Аккерманской и кавалера Димитрия на том прошении месяца феврале в 15 день со состоявшейся, определила: Вам Бендерскому Благодичному предписать указом, чтобы вы по упомянутому прошению произвести разследование. 1-ое Когда проситель вступил с оставленною им женою в брак сколько вместе с нею жительствовавал; 2-ое Действительно ли жена его обращалась как при нем равно и без него обращается в прелюбодеянии и имела намерение отравить его; когда и чем? И 3-е какого поведения проситель и жена его, и сколько от роду им лет. Каковы исследование с присяжным

листом, по коему будут присягать свидетели. Доставить в сию Дикастерию при рапорте. Декабрь 16-го дня, 1813-го года.

№1898

Arhiva Națională a Republicii Moldova, F. 205, inv. 1, d. 305, f. 4-5v.

Documentul 4. 1813 după 16 decembrie. *Raportul blagocinului de Bender protoiereul Ștefan Șamraevschi pe marginea examinării cererii de divorț a locuitorului orășelului Rașcov Apostol Șveț*

В Кишиневскую Екзаршескую Духовную Дикастерию
Бендерского Благодчинного Протоиерея Стефана Шамраевского
Рапорт

На полученной мною Его императорскаго величества указ дубликат, из оной Екзаршеской Духовной Дикастерии, прошлаго 1813-го года декабря от 16-го за № 1898-м по прошению живущего Сороцкаго цынута в местечке Рашков поселянина Апостола Шевца, о разсторжении брака, с женою его Бендерскою жителькою Еленою Васильевой, ко мне последавовшаго сим оной Екзаршеской Духовной Дикастерии почтенейше рапортую что прописанный оригинал того же 1813-го года февраля от 19-го за № 180-м, а ни чрез почту, ни от его Апостола Шевца не получил, и за учинением мною Вернейшей справки, как сказанного Апостола Шевца, как равно и жены его Елены в городе Бендерах не оказалось, о чем оной Екзаршеской Дикастерии с покорностью моею честь имею донести.

Благочинной Протоиерей Стефан Шамрявский
№129

Arhiva Națională a Republicii Moldova, F. 205, inv. 1, d. 305, f. 6-6v.

Marius TĂRÎȚĂ*

ÎNTÂLNIREA DINTRE IOSIF BECK ȘI CAROL AL II-LEA (19 OCTOMBRIE 1938), DESCRISĂ ÎN NOTIȚELE LUI BECK

În Fondul Ministerului Afacerilor Externe (Ministerstwo Spraw Zagranicznych), cu nr. 322, al Arhivei Documentelor Noi/Recente (Archiwum Akt Nowych¹) există mai multe surse complementare privind relațiile polono-române în perioada interbelică. În luna martie a anului curent², am identificat mai multe documente în grupajul ce ține de biroul Ministrului Afacerilor Externe polonez în anii 1932-1939, Iosif (Józef) Beck³. Printre acestea și dosarul cu cota 103, accesibil în variantă de microfilm cu nr. B16223, cu denumirea „Călătoria ministrului J. Beck în România. Notițe”⁴ (anul 1938). Acesta conține șase pagini. Din acestea, prima datează din 18 octombrie și conține instrucțiuni date presei pentru a prezenta știrea despre călătoria lui Beck în România ca „întâlnirea cu Regele”. Filele 3-6 conțin notițele de la întâlnirea propriu-zisă, care s-a desfășurat în 19 octombrie 1938 la Galați. De fapt au fost două întâlniri, din care la prima a participat regele Carol al II-lea, iar la a doua - un cerc de funcționari, relatarea acesteia din urmă fiind extrem de telegrafică.

În ceea ce privește prima întâlnire, trebuie notat faptul că textul conține amestec de vorbire directă și indirectă, ceea ce ne indică faptul că textul fie a fost

* **Marius Tăriță**, doctor în istorie, cercetător științific superior, Institutul de Istorie.

¹ Denumire dată în limba poloneză în „opoziție” cu Arhiva ce conține documente din Epoca Medievală și Modernă – Principala Arhivă a Documentelor Vechi din Varșovia (Główny Archiwum Akt Dawnych w Warszawie).

² Datorăm acest lucru bursei primite din partea Fundației „Krzysztof Skubiszewski” (din Varșovia) pentru anul academic 2017-2018. De asemenea exprimăm mulțumiri lucrătorilor Archiwum Akt Nowych pentru faptul că au scanat documentul la care vom face referire mai jos și ni l-au trimis în septembrie 2018.

³ Pentru biografia lui în limba poloneză, vezi pagina recentă dedicată lui Iosif Pilsudski, Beck fiind considerat unul din continuatorii principiilor politice ale acestuia. <http://jpilsudski.org/artykuly-personalia-biogramy/wspolpracownicy-rodzina-otoczenie-jozefa-pilsudskiego/item/2041-beck-jozef-minister-spraw-zagranicznych>

⁴ În original *Podróż ministra J. Becka do Rumunii. Notatki*.

comprimat și parțial rescris, fie din start a fost scris astfel, deoarece atât Beck, cât și persoanele din anturajul său erau în majoritate militari de carieră și stilul lor de exprimare, inclusiv în scris, era mai puțin livresc. Notăm, de asemenea, faptul că una din intervențiile lui Carol al II-lea nu a fost desfășurată, doar s-a menționat că acesta a spus ceva.

În ce privește aspectul tehnic, sunt necesare câteva mențiuni. Numele poarelor se scriau în epocă cu prima literă cu majusculă și am păstrat la fel și în varianta tradusă în română. Atunci când e vorba de ministrul polonez, în față apare „p.”, prescurtare de la „pan”, adică domn. Când e menționat ministrul de externe român, al cărui nume e trecut doar Comnen⁵, în față nu este trecut „p.”. Unele exprimări le-am tradus exact, autorul notițelor nefolosind reflexivul. De exemplu, în loc de „l-a întrerupt Comnen”, e formulat „a întrerupt Comnen”. În ceea ce privește unul din teritoriile despre care s-a discutat și care în mediistica românească este denumit „Rutenia”, am folosit traducerea mot-á-mot după sintagma poloneză – „Rusia Subcarpatică”. Parțial acest teritoriu cuprinde și o parte însemnată din Maramureșul istoric, care nu a intrat în componența României la 1918. Două sintagme din text le-am păstrat în original – „no man’s land” și „prowizorium”. Prima e din limba engleză - „no man’s land” = teritoriu al nimănui, folosit cu referire la spațiul locuit de Rusini (Rusia Subcarpatică). Iar a doua, „prowizorium”, este un latinism, folosit aici cu sens de „stare provizorie”.

Notițele arată că România, prin conducerea sa de atunci, era adeptă a păstrării integrității Cehoslovaciei și că avea argumente bine formulate în acest sens, însă contextul internațional și Marile Puteri au influențat un alt curs al lucrurilor. Pe de altă parte, diplomația poloneză, prin poziția lui Beck a dat dovadă de lipsă de intuiție în privința evoluțiilor ulterioare care erau deschise de dezmembrarea Cehoslovaciei. Eventualitatea apariției frontierei directe între Ungaria și Polonia era privită cu un entuziasm care, ulterior, nu și-a găsit nicio justificare. Unicul stat pe care Polonia a putut conta în septembrie 1939, a fost România. Pe de altă parte, aceste notițe prezintă interes și prin prisma reflectării atmosferei epocii. Din partea noastră putem adăuga faptul că poziția lui Carol al II-lea, deși prezentată fragmentar, indică realismul și buna informare a acestuia, care însă nu s-au reflectat și în politica internă pe care a dus-o acesta după această întâlnire cu ministrul de Externe polonez.

În istoriografia poloneză, această întâlnire nu a fost obiectul unei atenții mai speciale. Contactele polono-române după Conferința de la München, fie apar marginal, fie sunt în umbra presiunilor exercitate asupra Poloniei de către Germania în problema legăturii terestre cu Gdansk-ul sau a atitudinii Franței față de problema Teșin-ului cehoslovac. România ar fi apărut relevantă doar în măsura

⁵ E vorba de Nicolae Petrescu-Comnen, ministrul de Externe al României din 30 martie până în 21 decembrie 1938. www.mae.ro/node/6299.

în care ar fi aderat la concepția promovată de Beck, prin care statele Europei Centrale de la Marea Baltică la Marea Neagră, ar fi creat un bloc. Faptul că România avea niște angajamente față de Cehoslovacia, este mai puțin înțeles de acest narativ.

O primă abordare a călătoriei lui Beck la București în 18-19 octombrie 1938 apare în studiul lui Henryk Batowski din 1958⁶. În anul 1968, Anna M. Cienciala a publicat la Londra o lucrare mai largă despre Polonia și Marile Puteri în anii 1938-1939⁷. În ce privește poziția oficialilor români la întâlnirea cu Beck, se bazează pe memoriile lui Comnen publicate în 1947, la Roma, și pe scrisoarea lui Beck către ambasadorul polon la Berlin, în 20 octombrie 1938. Carol al II-lea ar fi obiectat că Germania ar fi contra unei frontiere maghiaro-polone, iar Comnen ar fi făcut referire la obligațiile României după cum decurgeau din Mica Antantă⁸. În 1979, Jerzy Tomaszewski⁹ a publicat un șir de documente legate de relațiile polono-române după München, printre care și documentul pe care l-am tradus mai jos. Tomaszewski considera că inițiativa întâlnirii a venit din partea română și pentru că, după aprecierea sa extern de subiectivă, aceasta ar fi fost importantă „pentru politicienii români care se temeau că Polonia intenționează să-i vândă Ungariei”¹⁰.

Un alt istoric, Małgorzata Gmurczyk-Wrońska¹¹, consemnează eșecul propunerii lui Beck care reiese din comunicatele de presă române de după întâlnire și care au fost preluate în presa franceză. Pe de altă parte, cercetătoarea explică criticismul presei franceze față de Polonia și prin prisma lobby-ului ucrainean. Deși în ultimul deceniu s-au scris mai multe studii și cărți despre activitatea diplomaților polonezi în România, nu găsim o analiză critică a evoluției relațiilor polono-române în toamna 1938, deseori tezele autorilor făcând referire la opiniile diplomaților. Textul pe care-l propunem cititorului român mai jos, ar putea fi un început de completare a perspectivei românești cu cea poloneză, scopul fiind arătarea complexității situației din octombrie 1938 și fiind un argument în plus în favoarea tezei că în privința Cehoslovaciei, România a fost unicul stat care a făcut atât cât s-a putut în acele zile complicate, fără a urmări vreun beneficiu teritorial sau diplomatic.

⁶ *Rumuńska podróż Becka w październiku 1938 roku*, în „Kwartalnik Historyczny”, 1958, an LXV, nr. 2, pp. 423-439.

⁷ *Poland and the Western Powers. A study in the Interdependence of the Eastern and Western Europe*, London: Routledge & Kegan Paul, Toronto: University of Toronto Press, 1968.

⁸ *Ibidem*, p. 160.

⁹ *Dokumenty o stosunkach rumuńsko-polskich po konferencji monachijskiej*, în „Studia Dziejów ZSSR i Europy Środkowej”, 1979, tom XV, pp. 193-204.

¹⁰ *Ibidem*, p. 194.

¹¹ *Kontrowersje wokół Polski w opiniach politycznych i prasowych Francji (październik 1938-marzec 1939)*, în „Dzieje Najnowsze”, 1999, an XXXI, nr. 3, p. 145.

Document. Notițe de la întâlnirea ministrului de Externe al Poloniei Iosif Beck cu regele României Carol al II-lea, la Galați, în 19 octombrie 1938

[de mână:]
Strict Secret

GMP. 396/R/

NOTIȚĂ

de la discuțiile d[omnului]. Ministru Beck cu Regele Român
z[iua de] 19 octombrie, o[ra] 16, la GALAȚI
/în prezența Min[instrului] Comnen/

Ministrul. Suntem în fața schimbării situației politice în consecința transformărilor făcute în țara ale cărei vecini nemijlociți suntem. În fața acestor întâmplări importante am dorit să mă pot înțelege cu Regele nemijlocit. De altfel atât de mult cât, Republica Polonă a avut de reglementat pretențiile sale nemijlocite față de Republica Cehoslovacă, le-am rezolvat pe propriul risc. Acum însă am intrat în stadiul al doilea și stăm în fața problemei reglementării pretențiilor maghiare în relația cu Republica Cehoslovacă. Guvernul Poloniei face schimb de reflecții în toate capitalele europene interesate. Eu însă doresc să mă înțeleg cu Regele în spiritul alianței, să fac observațiile mele la această temă și să aflu pe bază de reciprocitate, care este părerea României.

Regele: Care sunt tezele Domnului Ministru?

Ministrul: Tezele Guvernului polonez sunt foarte simple. Chestiunile noastre nemijlocite cu Cehii sunt pe terminate, că nu vor apărea deja nici un fel de complicații, în ceea ce privește însă restul problemei cehoslovace, atunci îl împart în trei elemente și anume: Cehii, Slovaci și Rusinii, față de care Maghiarii își înaintează postulatele sale.

În acest loc d. Ministru a făcut lumină în ceea ce privește Rusia Subcarpatică. – Dacă e vorba de Slovaci, trebuie să recunoaștem că în decursul a 20 de ani au făcut progrese importante. Mult mai complicată este problema Rusiei Subcarpatice. Țara aceasta a ajuns în administrația Republicii Cehoslovace în rezultatul hotărârilor tratatului de la Versailles, nu în baza principiului autodeterminării popoarelor, a fost obiect al curat intențiilor politice. Până la epoca tratatului de la Versailles, nimeni în această țară nu a văzut nicăieri un Ceh. Maghiarii au enclave importante ale naționalității sale acolo, și stări de spirit promaghiare puternice, ceea ce este de înțeles luând în considerare istoria acestei țări până la anul 1918. Ministrul dorește să sublinieze că, Slovaci sunt dezinteresați de Rusia Subcarpatică, iar conform înfățișărilor pe care le posedă, Rusia¹² nu constituie un subiect de interes mondial.

¹² Se are în vedere Rutenia, Țara Rusinilor.

În acest loc a întrerupt Comnen spunând că, guvernul român are pe această temă informații complet diferite. Atât în acest loc, cât și în momente ulterioare ale discuției D. Ministru demonta afirmațiile lui Comnen.

Ministrul: Guvernul Poloniei consideră că Europa centrală are nevoie de o astfel de reglementare a chestiunilor sale astfel încât să nu fie aceasta un nou *provisorium*, ci soluție pentru cel puțin o generație. Ungaria în cazul unor revendicări raționale față de partea slovacă și odată cu incorporarea Rusiei Subcarpatice, ar putea într-o formă sau alta să coopereze cu folos cu statele vecine, de asemenea cu România, și să devină element al stabilizării în această parte a Europei. Ministrul nu poate să nu spună că ideea frontierei comune polono-maghiare este foarte populară în Polonia. Nu chem pe nimeni la război și aspirația noastră e doar statuarea de durată a relațiilor din această regiune.

Regele: Aducându-i replică Ministrului a înaintat două obiecții: 1/ își face grijă de comunicațiile spre apus, deoarece prin revendicările maghiare România ar putea fi decuplată, 2/ se teme de iredenta ucraineană în Rusia Subcarpatică, inspirată de Maghiari.

În acest loc Comnen și-a desfășurat imaginea viziunii sale operând cu așa momente precum integritatea Cehoslovaciei, chiar dacă într-o formă schimbată și posibilitatea pentru România de a avea cu aceasta o colaborare mai bună decât până acum. În continuare afirma că, multe puteri europene tremură pentru aceea ca Rusia Subcarpatică să nu treacă la Ungaria, că pe de altă parte visul său este așezarea unor relații pozitive româno-maghiare.

În acest loc Regele a întrerupt¹³

Ministrul: ca răspuns la obiecțiile Regelui a remarcat că, linia feroviară, despre care vorbea, și așa deja este în două locuri sub administrația Ungariei ca urmare a cedării de către Cehi a două localități.

Regele: S-ar putea încă de influențat aceasta.

Ministrul: Bineînțeles, dacă Înălțimea Voastră ar dori să facă război.

Concluziile făcute de către Ministru în discuția de seară în vagon.

Prezenți min Comnen, ambasadorul Raczyński, ambasadorul Franassovici, parțial Cădere.

Criza republicii Domnului Beneș.

Rezolvarea chestiunii ceh.

Chestiunea slovacă: să o apărăm. Decizia liberă a acestui popor va fi apărută de către noi.

¹³ În pagina documentului e lăsat spațiu gol. Nu apare scris ce a spus Regele Carol al II-lea.

Rusia subcarpatică pentru noi este *noman's land*.

Ministrul a folosit aici aceleași argumente ca și în discuția cu Regele.

În încheiere d. Ministru a subliniat încă o dată că, Polonia nu îndeamnă pe nimeni la război, că Guvernul Poloniei niciodată nu a reclamat lucruri imposibile sau nenecesare. Ministrul a sublineat într-un mod categoric, că în această parte a Europei nu pot fi luate decizii fără țările interesate nemijocit.

[De mână:] C. sl. n.

21.XI.38

[semnătură]

Sursă: *Archiwum Akt Nowych*, Fondul 322 – MAE, microfilmul B16223, ff

RECENZII

INTRAREA ITALIEI ÎN RĂZBOI (1915) ȘI CONSECINȚELE PENTRU ROMÂNIA / INSTITUTUL PENTRU STUDII POLITICE DE APĂRARE ȘI ISTORIE MILITARĂ; coordonator: Mihail E. Ionescu; responsabil de vol.: Petre Otu. – București: Editura Militară, 2017, 328 p.

Declanșarea Primului Război Mondial, generat de interesele geopolitice ale Marilor Puteri europene, a găsit anumite state de pe Vechiul Continent în fața necesității formulării rapide a propriilor deziderate naționale, care să poată fi obținute prin căi diplomatice în schimbul sprijinului militar. Italia și România, state care după obținerea independenței și-au găsit o parte din teritoriile istorice sub ocupație străină, constituie două exemple elocvente în acest sens. Ambele au fost curtate la greu de marile puteri în perioada neutralității, iar intrarea în război era văzută de unii drept decisivă în înclinarea balanței spre victoria unuia dintre cele două blocuri militare rivale. Opinia publică din România a urmărit atent acțiunile Italiei în perioada neutralității, presând asupra guvernării în privința constituirii unui front comun la negocierile cu aliații și implicit în privința intrării în comun în război. Chiar dacă acest lucru nu s-a întâmplat, intrarea Italiei în război de partea Antantei în anul 1915 a avut un impact colosal asupra românilor în privința acceptării psihologice a „jertfei de sânge” pe altarul național, precum și în privința vectorului care trebuia urmat.

În această ordine de idei, marcând împlinirea a unui secol de la intrarea Italiei în război, Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară (ISPAIM) a organizat, în zilele de 13-14 octombrie 2015, o conferință cu tema „Intrarea Italiei în război (1915) și consecințele pentru România”. Rezultatul palpabil al acestei reuniuni științifice îl reprezintă un volum de studii și documente, semnat de istorici din România, Italia, dar și din Austria, care încearcă să ofere cititorilor o perspectivă complexă și inter-conectată asupra evenimentului.

Volumul cuprinde 13 studii, care abordează problema atât în dimensiunea ei generală, cât și particulară, cu studii de caz. Autorii se axează cu precădere pe relațiile diplomatice româno-italiene în perioada neutralității și tratativele pentru intrarea în război, precum și situația politică externă a ambelor state în ajunul Primului Război Mondial și primii doi ani ai acestuia.

Lectura studiilor conținute în volum oferă informații prețioase, în special subliniem documentele inedite din arhivele din Italia, Austria și România, folosite de autori, dar prezintă interes și abordările și opiniile acestora, ca specialiști de vază în istorie militară. În această privință vom evidenția câteva opinii în ceea ce privește aprecierea întârzierii intrării României în război.

Astfel, lect.univ.dr. Mihail Dobre, în studiul ecourilor diplomatice ale neutralității României și Italiei în 1914-1915, consideră că pentru România, exemplul Italiei a fost hotărâtor mai întâi în declinarea obligațiunilor față de Tripla Alianță, prin declararea neutralității, iar ulterior prin intrarea în război de partea Antantei. Autorul constată că întârzierea României, în acest sens, s-a datorat faptului că negocierile pe care le-a purtat au fost intermediare de Rusia, cu care avea propriile diferende teritoriale și experiențe diplomatice negative.

General-maior (r) dr. Mihail E. Ionescu, directorul ISPAIM, în studiul dedicat strategiei României în timpul „Marelui Război”, consideră totuși că întârzierea s-a datorat mai cu seamă *pattern*-ului de comportament al elitei politice românești, prin care intervenția într-un război de durată „urma să se producă în momentul în care balanța beligeranților ar fi fost socotită favorabilă pentru maximum de beneficii”.

Directorul Muzeului de Istorie militară din Viena, colonel Christian Ortner consideră și el că întârzierea s-a datorat evoluției neclare de pe front, dar ține să afirme că aceasta a diminuat valoarea de luptă a armatelor neexperimentate ale României, astfel că „oportunitatea de a influența situația militară s-a îngustat încă mult înainte ca ea să se decidă de a intra în război”. Totuși, opinează autorul, dacă România intra în război în luna iunie, nu august, impactul intrării României în război putea fi unul mai important. Din acest punct de vedere, momentul ales atât de Italia, cât și de România de a intra în război este considerată de Christian Ortner unul nepotrivit în ambele cazuri.

Menționăm, de asemenea, studiul directorului adjunct al ISPAIM cc.șt. dr. Petre Otu, care analizează misiunea generalului Ioan Perticari în Italia din decembrie 1915. Autorul scoate în vileag că regele României Ferdinand I era aproape hotărât de a urma Italia și a se alătura Antantei și este foarte probabil că misiunea generalului Ioan Perticari s-a desfășurat chiar la inițiativa și aprobarea prim-ministrului român. Doar că răspunsul regelui Italiei Victor Emanuel al III-lea dat lui Ferdinand a fost „departe de așteptările” acestuia.

Prof.dr. Ștefan Purici, pe de altă parte, în studiul său dedicat situației românilor din Bucovina la 1915, parcă ține să puncteze ce rol l-a avut evoluția situației frontului din Bucovina asupra deciziei intrării României în război. Desigur, nu putem trece cu vederea, că volumul nu cuprinde niciun studiu cu referință la Basarabia, or, o parte a opiniei publice românești, chiar dacă minoritară, susținea opțiunea intrării României în război de partea Puterilor Centrale, în vederea recuperării provinciei dintre Prut și Nistru, fapt care, și el, a zădărnicit decizia de a urma Italia în mai 1915. În acest sens, apare întrebarea dacă întârzierea recu-

noașterii unirii Basarabiei cu România de către Italia, mult după încheierea conflagrației mondiale, are legătură cu intrarea de sine stătătoare a Italiei în război, în pofida înțelegerilor mutuale pe care le avea cu România, chiar dacă acestea nu aveau nicio putere juridică.

Dintre studiile cu o tematică mai îngustă, ținem să evidențiem pe cel semnat de prof.univ.dr. Ioan Vlad, intitulat *Războiul și frontul italian în viziunea memorialistică a lui Sextil Pușcariu, fost ofițer român al armatei austro-ungare*, care oferă o viziune originală, chiar dacă subiectivă, asupra impactului intrării Italiei în război. O viziune subiectivă asupra intrării Italiei în război este și cea a generalului Gheorghe Dabija, participant la Primul Război Mondial, oferită în studiul semnat de dr. Vasile Popa.

Cercetătorii din Italia – Paolo Formiconi, Antonino Zarcone, Cristiano Maria Dechigi – oferă cititorului o înțelegere mai profundă a problemicii intrării Italiei în Primul Război Mondial, din perspectiva dezideratelor ei naționale, iar Marialuisa Scovotto aduce un aport istoriografic important publicând o serie inedite de documente din Arhiva de Istorie a Ministerului italian al Afacerilor Externe, ce reflectă cooperarea italo-română în perioada 2 august-23 octombrie 1914. Volumul este însoțit și de un set de anexe, cu documente din aceeași sursă, depistate și puse la dispoziție de cercetătorul Paolo Formiconi, care reflectă cheștiunea în cauză până în anul 1917, dar în mare parte deja publicate anterior.

În concluzie, putem afirma că volumul prezintă un efort apreciabil și prețios, care deschide istoriografiei românești noi surse documentare și abordări originale. El reușește să lărgească problematica ce ține de intrarea României în Primul Război Mondial, prin paralela cu Italia, cu care, după cum constată autorii volumul, avea foarte mult în comun.

Andrei Emilciuc*

* **Andrei Emilciuc**, doctor în istorie, cercetător științific superior, Institutul de Istorie.

EAST EUROPEAN JOURNAL OF DIPLOMATIC HISTORY (nr. 1/2014, 2/2015, 3/2016)

Din anul 2014, la Iași, este editată revista științifică *East European Journal of Diplomatic History*. Publicația apare sub egida Asociației de Relații Internaționale Est-Democrația, a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” (Academia Română Filiala Iași) și a Universității „Alexandru Ioan Cuza”. Redactor-șef al revistei e Paul Nistor, iar director - Ionuț Nistor. După cum nota colegiul de redacție în Argumentul din primul număr – „Revista își propune lansarea în dezbatere științifică a unor teme aparținând istoriei diplomatice și istoriei relațiilor internaționale din spațiul Europei de Est. Deși primele numere vor fi consacrate, cu precădere subiectelor care investighează aspecte ale politicii externe românești, ne propunem ca, treptat, să extindem aria de interes către celelalte state din regiune”.

În funcție de un anume criteriu de grupare a studiilor primite de către redacție, articolele apar în rubrici care nu conțin mai mult de trei texte. În numerele 1/2014, 2/2015 și 3/2016 sunt prezente șapte-opt rubrici. Printre acestea – Alianțe și organizații internaționale, Politica externă și propaganda, Politica regională și de vecinătate în Europa de Est, Estul Europei în relațiile europene și internaționale, Proiecte de organizare europeană, Politici naționale/statale în context european, Relații internaționale: teorii, pace și război și Lumea post-război rece. Textele cuprinse acoperă în principal deceniile premergătoare Primului Război Mondial, câteva momente interbelice (Conferința de Pace de la Paris, Războiul civil din Spania) și două dimensiuni postbelice – Războiul Rece și disensiunile din lagărul socialist (cazul yugoslav) și construcția europeană, văzută și prin prisma mișcărilor de stânga din Europa Occidentală.

În primul număr (anul 2014) este și un text care se referă la Basarabia, și anume la „Ritualurile puterii imperiale: vizita țarului Nicolae I în Basarabia (1828)” (p. 123-130). Autorul, Dionisie Liboni, a comparat vizita din 1828 cu vizita din 1818 a țarului Alexandru I și, parțial, cu prezența lui Alexandru al II-lea în contextul declanșării Războiului ruso-turc la 1877-1878. Din punct de vedere tehnic și managerial, interes prezintă studiul lui Alexandru-Murad Mironov care a reflectat procedura de luare a deciziilor la Ministerul de Externe în perioada interbelică. Schiță istorică de arhitectură instituțională (p. 25-36). Important pentru reflectarea problemelor cu care s-a confruntat delegația română la Versailles este textul lui Lucian Leuștean – „Frontiera româno-ma-

ghiară (1919-1920) – scenarii divergente” (p. 37-60). Definitivarea tratatului cu Germania și plecarea unei părți din delegații Marilor Puteri, au relaxat discuțiile privind frontiera româno-maghiară.

Mai multe studii, semnate de Cezar Stanciu, Ștefania Dinu, Liviu Țăranu, Alexandra Toader, vizează relațiile României în epoca postbelică în cadrul blocului socialist – rapoartele reciproce sub impactul reformelor hrușcioviste (1954-1960) (p. 61-80), vizita delegației României în URSS la 3-11 septembrie 1965 (p. 81-104), relația complicată a României cu CAER între 1949 și 1964 (p. 173-184) și atitudinea României față de problema dezarmării în anii 1959-1961 (p. 185-200).

Revista cu nr. 2 din 2015 debutează cu două texte de interes, cel semnat de profesorul ieșean Gheorghe Cliveti, *Rațiuni „bismarckiene” asupra urgenței unui aliniament defensiv germano-austro-ungar la 1879* (p. 31-41) și de cercetătorul olandez Laurien Crump, *Instituționalizarea și multilateralitatea în Pactul de la Varșovia* (p. 11-30, în limba engleză).

Un articol interesant față de abordarea idealistă de până de curând a factorului francez în politica românească externă, este cel semnat de Liviu Brătescu. *Mitul francez în politica externă a României, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (p. 111-127), ar putea fi extins și asupra perioadei interbelice. Autorul remarcă faptul că, dincolo de momentele în care diplomația franceză a susținut puternic, începând cu 1850, Principatele Române și apoi România, au existat și momente în care a păstrat neutralitatea. Fapt care corespundea unei abordări în limitele curentului realismului politic.

Un text care poate prezenta interes și pentru istoricii basarabeni e cel semnat de Mihai-Ștefan Ceașu, dedicat *Problemei recunoașterii unirii Bucovinei cu România și a delimitării granițelor sale la Conferința păcii (1919-1920)* (p. 145-154). Abordarea celor patru mari puteri față de votul bucovinenilor de a se uni cu România a fost una distantă, ceea ce a făcut ca România să refuze de mai multe ori semnarea redacțiilor de tratat cu Austro-Ungaria la Sain-Germain-en-Laye. Numeroasele discuții au fost provocate și de faptul că reprezentantul american a propus divizarea Bucovinei după criterii etnice între ucraineni și români. Acest subiect ca și multe altele, fiind tratat ca incomod de istoriografia națională, este readus în atenție și e important că istoricii români, în sfârșit, prezintă punctele de vedere ale adversarilor României Mari, care erau nu doar în Est, dar și în numeroase cancelarii ale Europei Occidentale, precum și peste Oceanul Atlantic.

Un text care determină meditații mai triste, legate de destinul romanității balcanice, este semnat de Ionuț Nistor (p. 179-189). Liderii aromânilor au avut ocazia să pledeze atât în 1917, cât și în 1941, în contextul în care trupele italiene au controlat regiunea lor, pentru un stat în frontierele sale maxime posibile. În ambele cazuri un rol important l-a jucat Alcibiade Diamandi, o „persoană ancorată în realitățile timpului, un reprezentant al comunităților aromâne, o persoană cu influență în Pind, dar de asemenea și la Roma și București”.

Proximitatea României și estul Republicii Moldova, apar în studiul lui Dionisie Liboni prin prisma moștenirii și valorificării imaginii lui Potiomkin, în contextul practicilor discursive care vizează „lumea rusă” (p. 241-248). În cazul raioanelor din estul Republicii Moldova, această politică de reutilizare istorică implică oportunitatea elitelor respectivei regiuni de a arăta abilitățile lor pentru a dezvolta o politică externă proprie. „Din punct de vedere practic, situația a fost o încercare de a balanța paritatea dintre piețele rusă și UE din dimensiunea statistică a exporturilor transnistrene”.

Numărul 3 din 2016 al revistei conține 15 contribuții. Dintre acestea, pot fi remarcate și două texte semnate de colaboratori ai Institutului de Istorie din Chișinău – Eugen Tudor Scifos cu „*Istoria*” unui *tratat franco-rus: martie 1959* (p. 169-182) și Octavian Țicu, cu un text dedicat Lituaniei și Republicii Moldova (p. 105-128).

Două din contribuții vizează relațiile româno-britanice. Liviu Brătescu a încercat să răspundă la întrebarea dacă *Anglia* a fost *un partener în politica externă a României (1876-1900)?* (p. 57-84), iar Cătălin Trofin a analizat subiectul *România, Marea Britanie și problema macedoniană* (p. 129-140). După Congresul de la Berlin, apropierea României de Austro-Ungaria a avut loc cumva natural, iar pe de altă parte Marea Britanie avea interes în alte arealuri decât cel în care se afla România. Dincolo de aceasta, în presa britanică a existat o reflectare mai degrabă cu simpatie a evoluțiilor din România. Neavând semnale din partea Londrei, dar și neschimbarea contextului internațional, Bucureștiul a dus după 1883 aceeași politică constantă de distanță față de Marea Britanie. O anume apropiere între București și Londra, a avut loc la începutul secolului al XX-lea, după cum reiese din textul lui Trofin. Anglia fiind îngrijorată de planurile ruse de a crea o Bulgarie Mare, a fost deschisă să audă demersul românesc privind atribuirea unui statut pentru aromânii balcanici. Demers pe care Bucureștiul l-a dus și la Constantinopol.

Mircea Cristian Ghenghea în *Statul român și românii din Ucraina după 1997: de la abandonare la indiferență* (p. 257-264), a atras atenția asupra lipsei unei strategii clare și puternice din partea Bucureștiului în privința minorității românești din Ucraina. Situația acesteia, după „nefericitul tratat” din 1997 a devenit mai dificilă într-un mod crescendo, până în ziua de astăzi.

Toate cele trei numere ale revistei vizate conțin inclusiv și note bibliografice și recenzii, dar și cronici de la diverse manifestări științifice legate de relațiile internaționale, desfășurate cu precădere la Iași.

Marius Tăriță

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONGRESUL NAȚIONAL AL ISTORICILOR ROMÂNI, IAȘI, 29 AUGUST – 1 SEPTEMBRIE 2018

Una din manifestările științifice de primrang desfășurate în spațiul românesc în anul 2018 a fost Congresul Național al Istoricilor Români, organizat de către Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în perioada 29 august – 1 septembrie 2018, în comun cu Academia Română și Consiliul Național al Istoricilor. A doua ediție a acestui forum științific a avut loc la doi ani de la impactul major pe care l-a avut în mediul științific primul Congres al istoricilor români, desfășurat în 2016 de Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

La evenimentul de la Iași au participat peste 400 de istorici din România, Republica Moldova, Franța, Ungaria. Menirea Congresului, în viziunea organizatorilor, a fost de a crea un cadru propice pentru desfășurarea unei dezbateri profesionale oneste, menite să producă o evaluare critică a activității și producției istoriografice în ultimii doi ani. De fapt, organizatorii susțin că conceptul manifestării a avut o dublă motivație științifică: mai întâi, aceea de a stimula cunoașterea trecutului; apoi, de a produce un salt calitativ prin adoptarea unor metodologii de cercetare complexe, la nivelul studiilor recente din lumea academică occidentală¹.

Asupra întrebării *De ce trebuie de organizat un Congres al Istoricilor?* s-a oprit în discursul inaugural la ceremonia de deschidere a acestui forum acad. Ioan-Aurel Pop, președintele Academiei Române, afirmând „că e bine să ne ținem de neamuri, ne-am cam frânt între noi de multe decenii și am uitat de o expresie ... breasla istoricilor sau meseriașii între ale istoriei”, continuând „noi, ne întâlnim des între noi, la diferite prilejuri, de la comemorări până la glorificări, dar e bine, măcar la 2 ani, să dăm seama de ale noastre câte am scris, adică să ne întâlnim, să ne împărtășim unul altuia, să ne mărturisim și faptele bune și păcatele, ca să putem merge mai departe, pentru că indiferent ce s-ar spune, istoria este o formă de cunoaștere fundamentală nu a trecutului cum spun unii grăbit, ci o formă de cunoaștere fundamentală a vieții oamenilor și dacă refuzăm să cunoaștem viața oamenilor, devenim săraci, firavi pe acest pământ și ajungem cu toții în bătaia vântului”.

¹ *Cuvânt înainte*, în Congresul Național al Istoricilor Români, Iași, 29 august – 1 septembrie 2018. Volum de rezumate (editori: Ionuț Nistor, Cristina Preutu, Mircea-Cristian Ghenghea), Iași, 2018, p. 11.

Institutul de Istorie de la Chișinău a fost coorganizator al acestui congres alături de alte instituții științifice și universitare de reper din spațiul românesc, fiind reprezentat la lucrările pe secțiuni de 32 de cercetători științifici. Totodată, Institutul de Istorie a organizat în cadrul Congresului câteva secțiuni, spre exemplu: *Chestiunea Basarabiei în contextul internațional (sec. XIX-XX)* – organizator conf. univ. dr. hab. Gheorghe Cojocaru, *Problema naționalităților și dreptul popoarelor la autodeterminare ca elemente fundamentale în statuarea unei noi ordini politice în Europa la încheierea Primului Război mondial* – organizator prof. univ. dr. hab. Nicolae Enciu și *Dimitrie Cantemir: ipostaze ale discursului politic și istoriografic*, avându-l ca organizator pe acad. prof. cerc. Andrei Eșanu.

O caracteristică a acestui Congres a fost desfășurarea lucrărilor sub auspiciile anului Centenarului, căci, susține acad. Ioan Aurel Pop, „Congresul, are o semnificație specială întrunit în capitala Unirii noastre dintâi care este Iașul, are semnificația Centenarului acestuia, care nu e al României, nici a românilor, care este simplu al Marii Uniri. Noi de-a lungul timpului ne-am tot unit, reunit și despărțit și a venit un moment în care am reușit să facem un edificiu național pe lângă celelalte uniri, ne-am ținut și ne ținem împreună și foarte important să ne amintim de el, să nu glorificăm, să nu devenim festiviști, dar nici să nu uităm de el”, pentru că istoricii înțeleg cel mai bine, a continuat distinsul om de știință „de ce nu e bine să uităm de momentul acela sublim de 100 de ani, care e un moment aproape cât toată istoria noastră”.

Sedințe în plen. Zilnic, pe parcursul desfășurării lucrărilor Congresului, s-au ținut sedințe în plen, în care specialiști de valoare ai istoriei românilor și-au expus principalele rezultate științifice, prezentând noi metodologii și direcții de cercetare care trebuie avute în vizor de către cercetători. Problemele abordate în cadrul ședințelor plenary au fost: *Statutul istoriei și al istoricului la un secol de la Marea Unire* – prezentată de către acad. Ioan-Aurel Pop, *Antecedente și împliniri ale Marii Uniri* – acad. Victor Spinei, *Discursul istoric: dialog și persuasiune* – acad. Alexandru Zub, *Un prieten al românilor: istoricul Alphonse Dupront* – dr. Ștefan Lemny, *De la Adunarea Națională de la Blaj din 1848 la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1918: democrația, sacralitate și naționalitate* – prof. univ., dr. Ioan Bolovan, *Receptarea istoriografiei române în Franța, sec. XIX-XXI* – maître de conférence Dan Ioan Mureșan, *Istoria științei în România în secolul XX. O privire din afară* – maître de conférence Cristiana Oghină-Pavie, *Istoriografia Basarabiei în anul Centenarului* – conf. univ., dr. hab. Gheorghe Cojocaru, *Unirea românilor în „calendarul” Europei moderne* – prof. univ., dr. Gheorghe Cliveti, *Democratizarea istoriei: determinanți, caracteristici, limite* – prof. univ., dr. Bogdan Murgescu și *România Întregită. Dezbateri în istoriografia actuală* – prof. univ., dr. Gheorghe Iacob.

Astfel, pornind de la ideea că „istoria ca disciplină de cercetare, ca sector de cunoaștere și ca materie școlară, deși a părut întotdeauna un domeniu privilegiat și predilect, s-a lovit permanent de greutăți și de complicații. În general, masele de oameni și chiar decidenții politici nu s-au dezinteresat declarativ de trecut,

de cunoașterea trecutului, dar când venea vorba de modalitățile de abordare a acestui trecut, lucrările deveneau fluide și controversate. Cauza cea mai evidentă a acestei situații o reprezenta tendința de folosire a istoriei ca instrument de guvernare și de influențe a mulțimilor, a opiniilor publice și netratarea sa drept o formă de cunoaștere a vieții”. Președintele Academiei Române, acad. Ioan-Aurel Pop, a analizat evoluția statutului istoriei și al istoricului pe parcursul evoluției sale din epoca antică până în contemporanitate. Domnia sa a abordat și problema „adevărului și post-adevărului istoric,” cea a „istoriei fotografiate și a istoriei imaginate”, a „istoriei privite ca o construcție și istoriei ca o deconstrucție”, concluzionând că „cercetarea trecutului nu se poate confunda cu pasiunea pentru trecut, cu memorarea datelor din trecut, cercetarea înseamnă anchetarea lumii de odinioară prin mijlocirea surselor, iar sursele nu se lasă cunoscute de la sine, ci doar în urma unor complicate și laborioase specializări. Scopul nu este cunoașterea cât mai exactă a celor ce ne transmit sursele, ci reconstituirea cât mai exactă a fragmentului de trecut asupra căreia ne-am aplecat, dar fără studiul dificil al surselor, fără descifrarea acestor surse, cele mai multe ascunse minții nepregătite, trecutul se ascunde în neant”.

Acad. Victor Spinei a prezentat o analiză a evoluției ideii unității în spațiul românesc, demonstrând „continuitatea statală începând cu domnia lui Burebista și până în perioada contemporană”, iar prof. univ. Ioan Bolovan a prezentat o cercetare prin care a pus în lumină atât continuitățile, cât și diferențele dintre Adunarea Națională de la Blaj din mai 1848 și Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1918, prezentând aceste două adunări ca „cele mai importante evenimente” a revoluției de la 1848-1849 și respectiv al demersului unionist din 1918”, urmând cu prezentarea continuității și discontinuității în pregătirea celor două adunări, asemănările și deosebiri în organizarea și desfășurarea adunărilor de la Blaj și Alba Iulia, precum și modelul Adunării de la Blaj și a Revoluției de la 1848 în mișcarea națională și conștiința publică până la unire.

Istoricul Bogdan Murgescu a analizat procesul de democratizare a istoriei, abordând problema prin prisma a trei aspecte: democratizarea tematicii studiilor istorice, democratizarea diversificării formelor de susținere a studiilor istorice și democratizarea lărgirii accesului publicului la istorie. Asupra problemei analizei istoriografiei contemporane s-a oprit și dr. hab. Gheorghe Cojocaru care a abordat în prezentarea sa problema istoriografiei Basarabiei pe parcursul ultimilor o sută de ani. Despre problemele actuale ale istoriografiei românești vorbit prof. univ. Gheorghe Iacob, care a lansat 10 direcții asupra cărora urmează să se desfășoare cercetări: elaborarea unei sinteze a Marii Uniri, discuții privind termenii *România Mare* sau *România Întregită*, avantajele și dezavantajele pentru provinciile unite cu România, problema minorităților în cadrul României interbelice, economia României interbelice – între eșec și dezvoltare, limita inferioară și superioară a perioadei interbelice pentru români, precum și semnificația anului 1940 pentru români, privit ca acțiune sau cedare.

Activitatea pe secțiuni și mese rotunde. Participanții la congres au avut posibilitatea de a se înscrie, precum și de a asculta și participa la discuții privind o varietate de teme, care reflectă deschiderea tot mai mare a istoricilor români profesioniști spre noi subiecte ceea ce le deschide accesul la noi fonduri arhivistice, din țară și străinătate, inaugurarea unor noi șantiere arheologice și accesul la bibliografia străină. Aceasta atrage după sine o reluare în discuție a unor teme mai vechi, tradiționale, a căror reinterpretare adâncește cunoașterea, chiar o lămurire la nivelul posibilităților și metodologiei actuale de cercetare, precum și lansarea unor teme în premieră.

Analiza problemelor abordate la Congres ne permite să susținem cu certitudine că ele acoperă în mare parte întreaga Istorie a Românilor de la antichitatea clasică, perioada de tranziție spre Evul Mediu, Evul Mediu, perioada premodernă, epoca modernă până la epoca contemporană interbelică și postbelică, precum și abordarea tuturor aspectelor privind viața politică, economică, socială, culturală și politica externă. Astfel, printre principalele probleme abordate putem identifica: diferite aspecte ale evoluției României în Marele Război (Preoțimea românească în timpul Marele Război; Biserica și frontul de acasă în vreme de război etc.), evoluția orașelor și a lumii rurale între secolele XI-XIX, economie și societate în spațiul românesc în secolele XVI-XIX-lea, evoluția instituțiilor bancare, peisaj ecleziastic medieval în Țările Române, probleme de genealogie, studierea istoriei diverselor categorii sociale, chestiunea Basarabiei în context internațional, problema naționalităților și dreptul popoarelor la autodeterminare, evoluția provinciilor românești înstrăinate (Bucovina de la pajura bicefală habsburgică la acvila regală română, Transilvania în cadrul monarhiei habsburgice și austro-ungare, problema istoriei Dobrogei, precum și istoria românilor balcanici), politică, administrație, economie, biserică și societate în România interbelică, probleme ale Marii Uniri (Sub semnul Marii Uniri: perspective, avataruri, negocieri; Anul 1918 și comunitățile locale transilvănene; Oameni de acum 100 de ani – medallionae ale delgaților. Memorialistica Unirii; Personalități ale vieții ecleziastice în epoca Marii Uniri; Orașele Unirii), construcție națională și memorie colectivă în România (1918-2018), istoria militară, comunismul în România, relații internaționale în perioada postbelică, probleme de istoriografie, probleme de cultură (muzică, literatură, film, presă în timpul regimului comunist).

Expoziții. În cadrul Congresului Național al Istoricilor a fost vernisată expoziția „Fațetele stalinismului în Basarabia: documente, desene, memorii din Gulag ale unei basarabence”, avându-l ca grant pe acad. Valeriu Pasat, Institutul de Istorie. Expoziția a cuprins o serie de documente care reflectă viața în RSSM în epoca stalinistă, având la bază memoriile, sub formă de desene, a Eufrosinei Kersnovski, basarabeanca care a descris calvarul Gulag-ului sovietic prin care a trecut poporul român din spațiul dintre Prut și Nistru

Lansări de carte: Pe parcursul desfășurării Congresului Național al Istoricilor Români s-a realizat un târg de carte și o serie de lansări editoriale, în Sala Pașilor

Pierduți a Universității „Alexandru Ioan Cuza”. Printre lansări au fost: Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Re de Dacia. Un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Cluj-Napoca, 2018; colecția *Ziarele românești despre Unirea Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei*, București, 2018; culegerea de articole *De la Imperiu la Regat. Românii basarabeni și marele Război* (Editori Gheorghe Negustor, Mircea-Cristian Ghenghea), Cluj-Napoca, 2018; Sebastian-Dragoș Bunghez, *Parlamentul și politica externă a României (1899-1914)*, Cluj-Napoca, 2018; Cristina Preutu, George Enache, *Identități etno-confesionale și reprezentări ale Celuilalt în spațiul est-european: între stereotip și voința de a cunoaște*, Iași, 2018; colecția *Historia magistra vitae* a Editurii Junimea și seriile *Basarabica* și *Documenta Basarabiae*. Anume din această ultimă colecție au fost prezentate lucrări semnate de cercetătorii științifici de la Institutul de Istorie, și anume: Nicolae Enciu, *În componența României Întregite. Basarabia și basarabenii de la Marea Unire la notele ultimative sovietice*, București-Brăilă, 2018; Vlad Mischevca, *Geneza problemei basarabene – 1812*, București-Brăilă, 2016.

În concluzie, revenind la obiectivele lansate de organizatori la inaugurarea Congresului Național al Istoricilor Români, printre care prof. univ. Gheorghe Iacob menționa „trebuie să constituie un moment de analiză a stadiului istoriografiei românești, de raportare a realizărilor istoriografiei românești la istoriografia europeană, un moment de dezbateră a statutului istoriei și istoricului în România, precum și afirmarea responsabilităților istoricilor și implicarea acestora mai mult în viața cetățenilor”, constatăm că acestea au fost realizate pe deplin, servind tot odată drept un punct de pornire în noile cercetări și abordări ale problemelor istoriei naționale.

La ședința de închidere a Congresului s-a hotărât că ediția a treia a întâlnirii tuturor istoricilor români și a celor interesați de istoria românilor va avea loc la București, în anul 2020.

Cristina Gherasim*

* Cristina Gherasim, doctor în istorie, cercetător științific, Institutul de Istorie.

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi europene (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii, teze etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

- **Materialul ilustrativ** se prezintă în format **A4**, sub o formă grafică clară, cu numerotarea poziției fiecărui obiect, însoțit de o legendă. Imaginile și tabelele trebuie să fie numerotate și însoțite de explicații.

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzanți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzanților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzanții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: Institutul de Istorie, str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău sau trimise prin e-mail: directonahistory.asm.md Telefon: 23-33-10.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie.

Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.

Adresa:
Institutul de Istorie,
str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, MD-2012, Chișinău, Republica Moldova.

Tel./ Fax.: (373 22) 23-45-41
www.history.asm.md

ISSN 1857-2022